

**Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка**

*Кафедра загальної, вікової та соціальної психології
імені М. А. Скока*

Кафедра екологічної психології та соціології

Полоцький державний університет (Республіка Білорусь)

Кафедра технології та методики викладання

Херсонський державний університет

Кафедра загальної та соціальної психології

ДЕСЯТИ СІВЕРЯНСЬКІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИТАННЯ

Матеріали міжнародної наукової конференції

29 листопада 2019 року, м. Чернігів

Чернігів
2020

УДК 159.9 : 316.6

ББК 88

Д 37

Наукова редакція:

Дроздов О. Ю., доктор психологічних наук, доцент
Шлімакова І. І., кандидат психологічних наук, доцент

*Рекомендовано до випуску вченою радою
психолого-педагогічного факультету
Національного університету «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка (протокол № 5 від 28.12.2019 р.)*

Десяті Сіверянські соціально-психологічні читання:
Матеріали Міжнародної наукової конференції (29 листопада
2019 року, м. Чернігів) / За наук. ред. О. Ю. Дроздова,
І. І. Шлімакової. – Чернігів: НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2020. –
337 с.

Збірник містить матеріали Міжнародної наукової конференції
«Десяті Сіверянські соціально-психологічні читання» (29 листопада
2019 року, м. Чернігів). Висвітлюються актуальні питання сучасної
фундаментальної та прикладної психології.

Адресовано науковцям-психологам, соціологам, педагогам,
викладачам закладів вищої освіти, практичним психологам, студентам,
усім, хто цікавиться проблемами психології.

© ППФ НУЧК імені
Т. Г. Шевченка, 2020
© Автори, 2020

АКТИВИЗАЦИЯ ЛИЧНОСТНОГО ПОТЕНЦИАЛА СТУДЕНТОВ ПРИ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОЕКТНОГО МЕТОДА В РАМКАХ УЧЕБНОЙ ДИСЦИПЛИНЫ «ПСИХОЛОГИЯ»

Система высшего образования в современности столкнулась с рядом вызовов, порождённых, во многом, социальными условиями. Назовём такие вызовы на личностном уровне: низкая мотивация студентов, нереализованность личностного творческого потенциала.

Личность – это глобальная высшая психическая функция прогрессивного овладения собственным поведением и внесения новых высших закономерностей в процессы взаимодействия с миром и саморазвития на основе социального опыта, вычерпываемого из мира, и биологической основы, с которой мы в этот мир приходим (Леонтьев Д., 2006).

Потенциал личности – способность человека к умножению своих внутренних возможностей, в первую очередь – способность к развитию. Потенциал личности – возможность жить богатой внутренней жизнью и эффективно взаимодействовать с окружением, быть продуктивным, эффективно влиять, успешно расти и развиваться. В личностный потенциал входит: а) здоровье психическое, душевное, личностное и психологическое; б) смысловое наполнение жизни (интересы и стимулы жить, смыслы жизни, любимое дело); в) интеллект общий и эмоциональный (Леонтьев Д., 2006). Человек с высоким личностным потенциалом – перспективный специалист, личностно богатый человек. Поэтому, одной из задач преподавания психологии в высшем учебном заведении для студентов различных специальностей, является активизация в процессе учебных занятий личностный потенциал.

В ходе проведения практических (и семинарских) занятий по дисциплине «Психология» для студентов специальностей «Дошкольное образование», «Обслуживающий труд», «Техническое творчество», а так же дисциплины «Основы психологии и педагогики» для студентов специальностей

технического профиля (механико-технологический факультет, факультет информационных технологий) был применён проектный метод в обучении. Одной из задач, которые ставились в процессе реализации проектов, была активизация творческого личностного потенциала студентов.

Для студентов технических специальностей было предложено проверить в проектах некоторые особенности восприятия (восприятие времени, цветовосприятие), отдельные закономерности из социальной психологии (закономерности передачи вербальной информации, влияние социальных установок на восприятие информации), поскольку курс «Основы психологии и педагогики» включает следующие разделы психологии: общая психология, социальная психология и педагогика.

Для студентов педагогических специальностей, изучавших учебную дисциплину «Психология» на протяжении двух-трёх семестров было предложено реализовать проекты, связанные с практическим применением психологических знаний в будущей педагогической деятельности, в которой они будут не только учителями-предметниками, но и классными руководителями. К примеру, несколько заданий для проектов в рамках практических занятий по учебной дисциплине «Психология»: разработать тренинг на сплочение группы (класса), который подходил бы для школьников-подростков, разработать тренинг общения для школьников, разработать упражнения для снятия напряжения (или тревоги) у школьников накануне экзаменов.

Так как в основе метода проектов лежит развитие познавательных, творческих навыков учащихся, умений самостоятельно конструировать свои знания, умений ориентироваться в информационном пространстве, развитие критического мышления, всех тех качеств, которые связаны с развитием личностного потенциала, этот метод оказался наиболее удобным.

Метод проектов всегда ориентирован на самостоятельную деятельность студентов: индивидуальную, парную, групповую, которую они выполняют в течение определенного отрезка времени. Метод проектов всегда предполагает решение какой-то

проблемы, предусматривающей, с одной стороны, использование разнообразных методов, с другой – интегрирование знаний, умений из различных областей науки, техники, технологии, творческих областей. Были созданы такие условия, что в ходе реализации своих проектов, студенты довольно полно раскрыли личностный потенциал. К примеру, студенты специальности «Дошкольное образование» получили некоторые новые для них навыки (научились монтировать видеосюжеты). В этом плане удобным оказалось объединения в небольшие группы, в которых студенты успешно обучали друг друга.

Результаты выполненных проектов должны быть применимыми на практике, если это теоретическая проблема – то конкретное ее решение, если практическая – конкретный результат, готовый к внедрению.

В результате осуществлённой нами работы, студенты, готовившие тренинги и упражнения продемонстрировали их на своей учебной группе, записали на видео и представили отчёт. Кроме того, каждый участник проекта получил запас упражнений, которые можно будет применить в будущей педагогической деятельности. Студенты технических специальностей также смогли реализовать личностный потенциал: проявить организаторские качества, творческие способности, умение работать с информацией (искать, отбирать, переосмысливать), кроме того, почувствовали себя настоящими экспериментаторами.

Работа по методу проектов предполагает не только наличие и осознание какой-то проблемы, но и процесс ее раскрытия, решения, что включает четкое планирование действий, наличие замысла или гипотезы решения этой проблемы, четкое распределение ролей (так как проекты групповые), заданий для каждого участника, тесное взаимодействие.

В ходе реализации проектов студентами не только были получены некоторые полезные навыки, но и активизирован личностный потенциал в следующих аспектах: эффективного взаимодействия с окружающими, повышения продуктивности в учебной деятельности, повышена мотивация успешно расти и

розвиватися. Согласно отзывам участников проектов, они довольны своей работой (96%) и считают, что повысили личностный потенциал. По результатам итогового анкетирования только 4% студентов отметили, что не в полной мере реализовали свой личностный потенциал. Таким образом, проектный метод в изучении учебной дисциплины «Психология» способствует реализации личностного потенциала студентов.

Андрієвська Є. А.

ОСОБЛИВОСТІ УЯВЛЕНЬ МЕШКАНЦІВ ЧЕРНІГОВА ПРО ІДЕАЛЬНОГО ПОЛІТИКА

Однією з реалій політичного процесу в нинішній Україні є поширення іміджмейкерських технологій. Без них сьогодні не обходяться ні окремі політичні лідери, ні політичні партії чи виборчі об'єднання, ні державні інститути. А тому проблема формування ідеальних політичних образів та їхнього впровадження у масову свідомість набуває все більшого значення. Перед політичними лідерами постає завдання збереження власної конкурентоспроможності в постійно мінливих політичних умовах. Тому першочергового значення набуває те, як політик сприймається суспільною свідомістю. Це, у свою чергу, ставить перед політиками завдання створення цілісних образів, здатних викликати симпатії певної частини населення.

Відповідь на питання «Яким повинен бути ідеальний політик?» залежить від того, кому його поставити. Наприклад, понад 75% членів британського парламенту назвали однією з найважливіших характеристик успішного прем'єр-міністра рішучість; принциповість вважали важливою рисою 68% парламентаріїв, а інтелект – 49%. Натомість чесність згадали менше третини депутатів. Для виборців важливими можуть бути інші критерії. Так, у Фінляндії кандидати з приємною зовнішністю отримують на виборах більше голосів. Зокрема, в одному з досліджень респонденти оцінювали привабливість

політиків за п'ятибальною шкалою, а потім оцінки зіставляли з результатами голосування. Виявилось, що додатковий бал за «шкалою краси» додає до частки голосів за кандидату-жінку 2,5-2,8 балів, для чоловіків – 1,5-2,1 балів. Тож сучасна політика – це, перш за все, боротьба іміджів, а тому питання щодо «соціального портрета» сучасного політика стає все актуальнішим.

Метою нашого дослідження стало виявлення особливостей уявлень мешканців м. Чернігова про сучасного молодого політика. Шляхом анкетування було опитано 200 чернігівців віком від 18 років.

Відповідаючи на питання про те, які риси характеру повинен мати успішний політичний діяч, респонденти найчастіше згадували такі: незалежність (від політичної ситуації та власних інтересів), розум, патріотизм – 63,4 %; чесність, справедливість, порядність – 31,6%; інше (виконання обіцянок, лідерські риси, відповідальність, стійкість) – 5%.

Переважає більшість (78,8%) респондентів вважає минуле політичного діяча «швидше важливим, ніж ні»; 16,2% – вважають «однозначно важливим»; 5% – «не знають». Цікаво, що відповіді «швидше ні, ніж так» та «однозначно ні» взагалі не були обрані респондентами.

На питання «Чи має для Вас значення наявність шкідливих звичок у політичного діяча?» більшість (63,7%) опитаних відповіли «можливо, так, але це не впливає на моє ставлення до політичного діяча»; 24,1% – «немає значення»; для 10% опитаних політичний діяч однозначно «повинен бути прикладом для наслідування».

Виявилось, що при голосуванні за того чи іншого політика респонденти звертають увагу на такі чинники: вища освіта (63%), віросповідання (61,5%), знання іноземної мови (58%), наявність власної справи / бізнесу (52%), заняття благодійністю (46%). Отже, отримані дані ще раз підтвердили важливість інтелектуальних характеристик політичного діяча. Цікаво, що наявність власної родини та походження (з бідної чи заможної родини) виявилися менш значущими для опитаних.

Узагальнюючи отримані результати, можна говорити про наступне. Для мешканців Чернігова пріоритетними

характеристиками політиків є освіченість та незалежність. Також важливими чинниками є патріотизм політика, чесність, справедливість, стійкість до змін чи негараздів, лідерські риси, вміння вести за собою команду, авторитет політика в минулому (та його минуле загалом), заняття благодійністю та віросповідання. А ось наявність власної родини та походження (соціально-економічний статус родини) – менш важливі для чернігівців.

Бабатіна С. І.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ЖІНКИ У ПРОФЕСІЇ: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД ПИТАННЯ

Самоактуалізацію можна визначити як процес саморозвитку особистості, її особистісного зростання «зсередини», як процес становлення людини суб'єктом власної життєдіяльності, спрямований на вибудовування стратегії життя, на вибудовування ієрархії цінностей, набуття сенсу життя.

Прагнення до росту, до самоактуалізації є найважливішою якістю особистості на всіх вікових етапах життя. Серед властивостей особистостей, які самоактуалізуються, А. Маслоу виділяв, наступні: більш комфортні відносини з реальністю; прийняття себе, інших, природи; спонтанність, простота, природність; автономія, незалежність від оточення; досвід вищих переживань; більш глибокі міжособистісні відносини; творче ставлення до дійсності.

Самореалізація – це багатогранний, різноаспектний, різновекторний феномен, що виражає докорінну потребу людини у максимальному саморозкритті свого потенціалу, який є стрижнем особистості, що відображає її «життєстійкість», установку на активність. Це реалізація внутрішнього потенціалу у зовнішній діяльності, це здійснення можливостей розвитку «Я» шляхом власних зусиль.

Самоактуалізація як вид діяльності особистості передуює самореалізації. У процесі самоактуалізації особистість

переважно набуває внутрішніх, «сутнісних сил» (якостей, смисло-ціннісних орієнтацій, здібностей). А процес предметного втілення особистісних надбань і є змістом та функцією самореалізації суб'єкта.

Специфіка жіночої самореалізації в професійній діяльності полягає в тому, що дуже часто жінка намагається поєднати кар'єру та сім'ю. Також самоактуалізація особистості жінки визначається наявністю специфічних стратегій професіоналізації.

Під професійною самоактуалізацією в психологічній науці розуміють складний, багаторівневий процес цілеспрямованого професійного розвитку зрілої особистості, який характеризується реалізацією особистісно-професійного потенціалу (Костакова І., 2014).

В гендерних психологічних дослідженнях зазначають, що самоактуалізація виступає як єдина, унітарна характеристика людини, але тенденції та стратегії самоактуалізації особистості по-різному можуть бути представлені в залежності від гендерних характеристики особистості. Самоактуалізація розглядається як потреба, процес та результат розвитку особистості. Гендерні аспекти особистості можуть сприяти, або, навпаки, ускладнювати самоактуалізацію (Мельникова Н., 2016).

Як зазначає О. Стасенко, саме представниці «слабкої» статі частіше зазнають труднощів як у пошуку роботи, так і в процесі самореалізації в професії, оскільки і на сьогоднішній день існують стереотипи про неможливість жінкам поєднати успіхи і досягнення у професійній діяльності з благополучним шлюбом та повноцінною сім'єю. Крім того, наявний подвійний стандарт у підході до виховання підростаючого покоління, в розподілі обов'язків у сім'ї та на робочих місцях (Стасенко Е., 2007).

На погляд В. Гупаловської, успішна професійна самоактуалізація більшою мірою сприяє становленню особистості жінки, ніж реалізація у сімейній сфері, оскільки позитивно впливає на психологічне здоров'я жінки, на позитивне переживання нею успішності становлення та задоволеність життям загалом, а отже, створює позитивне

емоційне тло для сімейного життя і подальшого професійного та особистісного зростання (Гупаловська В., 2005).

Специфіка жіночої самореалізації в професійній діяльності полягає в тому, що дуже часто жінка намагається поєднати кар'єру та сім'ю. Л. Ожигова зазначає, що самоактуалізація особистості жінки визначається наявністю специфічних стратегій професіоналізації: підпорядкування професійних прагнень гендерній ролі, орієнтація на поєднання професійної та гендерної ролі, вибір професійного росту при підтримці сім'ї. Автор зазначає, що стратегії професіоналізації жінок в цілому направлені на подолання протиріч між гендерною та професійною роллю, де остання має другорядний характер в ціннісній картині світу жінки. Постійне співвідношення стратегій професіоналізації з гендерною роллю сприяє появі напруження та обмежує жінку в самореалізації: професійні цілі або відсутні, або постійно відкладаються на потім, або досягнення їх переживається як проблематичне. Також, в процесі професійного становлення жінки відбувається збалансованість гендерних та професійних уявлень особистості про себе (Ожигова Л., 2000). Автор зазначає про наявність таких психологічних проблем працюючих жінок, що стають а перешкоді процесу самоактуалізації: орієнтація на зовнішню позитивну оцінку, що призводить до несамостійності особистості; наявність тривоги, пов'язаної з необхідністю зробити вибір між сім'єю та кар'єрою; зниження продуктивності через орієнтацію тільки на «міжособистісний» спосіб самоактуалізації; гіпервідповідальність і схильність брати на себе виконання чужих обов'язків, що ведуть до появи образи на оточуючих; відсутність особистісної, смислової наповненості гендерних уявлень, що зумовлює ригідні, соціально-типові форми поведінки жінки.

О. Мірошниченко стверджує, що психологічні особливості самоактуалізації сучасної працюючої жінки зумовлені задоволеністю її потреб у професійній та сімейній сферах. У професійній діяльності ці особливості стосуються вибору професій фемінного чи маскулінного типів за компенсаторним принципом, орієнтації на різні базові та термінальні цінності, задоволеності своїм професійним вибором

та самореалізованості в обраній діяльності, співвідношенням «Я-актуального» та «Я-ідеального». А умовами успішної самоактуалізації жінки в професійній діяльності виступають: усвідомлення нею власного потенціалу, своїх сильних та слабких сторін, здібностей, прагнень та бажань; сприятливі зовнішні обставини, які б не придушували тенденцію жінки до самоактуалізації, а стимулювали її; гармонійне поєднання орієнтації на професійну кар'єру з орієнтацією на сім'ю; відкритість жінки до нових ідей, нового соціального досвіду, готовність ризикувати, помилятися, відмовлятися від старих звичок (Мірошниченко О., 2007).

А. Швецова зазначає, що самоактуалізація сучасних жінок є більш варіабельними і вільними від соціального тиску. Жінки здатні переживати теперішній момент в житті у його повноті та бачити життя цілісним. Орієнтовані на особистісний розвиток, намагаються керуватися по життю власними цілями, упередженнями, проявляють гнучкість в поведінці, здатні розуміти свої потреби та почуття, добре відчувають та рефлексують їх, проявляють високий рівень прийняття агресії, здатні до встановлення тілесних емоційно-насичених контактів з людьми (Швецова А., 2008).

На думку В. Кутішенко та С. Ставицької, самоактуалізація у професійній діяльності буде досягнута тоді, коли жінка перестане ігнорувати своє «Я», віднайде власну психічну реальність, відповідно, визначить адекватну до своїх здібностей сферу професійної діяльності, усвідомить можливості одночасного професійного та особистісного зростання, гармонійно поєднуватиме в собі ділові риси особистості з фемінними якостями, що дозволить їй обрати свій індивідуальний шлях кар'єрного зростання.

Отже, умовами успішної самоактуалізації жінки в професійній діяльності виступають: усвідомлення нею власного потенціалу, своїх сильних та слабких сторін, здібностей, прагнень та бажань; сприятливі зовнішні обставини, які б не придушували тенденцію жінки до самоактуалізації, а стимулювали її; гармонійне поєднання орієнтації на професійну кар'єру з орієнтацією на сім'ю; відкритість жінки до нових ідей,

нового соціального досвіду, готовність ризикувати, помилятися, відмовлятися від старих звичок.

Білоус О. В.

РОЗВИТОК ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПРИРОДНИЧИХ ДИСЦИПЛІН ЗАСОБАМИ ПРОЕКТНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ

В умовах сьогодення найактуальнішою стає проблема підготовки фахівця, який має здатність творчо розв'язувати професійні завдання. Спрямованість освітнього процесу на розвиток творчого потенціалу майбутніх учителів активізує пошуки ефективних психолого-педагогічних засобів розв'язання цієї задачі. Творчий потенціал визначається як ресурс творчих можливостей людини, здатність конкретної особи здійснювати творчі дії, творчу діяльність у цілому (Моляко В., 2007). Складовими творчого потенціалу є задатки, нахили, котрі проявляються у підвищеній чутливості, певній вибірковості, наданні переваг чомусь перед чимось іншим; інтереси, їх спрямованість, частота і систематичність проявів, домінування пізнавальних інтересів; допитливість, потяг до створення нового, нахили до пошуку й розв'язання проблем; швидкість у засвоєнні нової інформації; нахили до постійних порівнянь, зіставлень, вироблення еталонів для наступних порівнянь, відбору; прояви загального інтелекту – «схоплюваність» розуміння, швидкість оцінювань та вибору шляхів розв'язку, адекватність дій; емоційна забарвленість окремих процесів, емоційне ставлення, вплив почуттів на суб'єктивне оцінювання; вибір, надання переваг; наполегливість, цілеспрямованість, рішучість, працелюбність, систематичність у роботі, сміливе прийняття рішень; творча спрямованість на пошуки аналогій, комбінування, реконструювання, нахили до зміни варіантів, економність у рішеннях, використанні часу, засобів; інтуїтивізм; порівняно швидке та якісне оволодіння вміннями, навичками, прийомами, технікою праці, майстерністю виконання

відповідних дій; здібності до вироблення власних стратегій і тактик при розв'язуванні різних проблем (Моляко В., 1995).

Д. Богоявленська одиницею дослідження творчого потенціалу вважає інтелектуальну активність, а стимулом для інтелектуальної активності – розумові здібності (Богоявленская Д., 1983). Структурним компонентом творчого потенціалу також вважають пізнавальні потреби (Матюшкін О.).

Творчий потенціал реалізується у рефлексивно-творчому зусиллі, тобто в зусиллі, спрямованому на досягнення раніше недосяжного, на реалізацію того, що до цього моменту не було реалізоване, на устремління за межі самого себе (Степанов С., 2000). Особливу роль мотиваційного компонента у структурі творчого потенціалу підкреслює В. Варданян, який відзначає важливість творчої спрямованості діяльності, бажання творчо розв'язувати задачі без установки з боку викладача, інтересу до творчого процесу (Варданян В., 2006). У своєму дослідженні ми звертаємо увагу на думку автора про роль колективної діяльності в складі творчої групи, коли мобілізуються зусилля членів цієї групи, розвивається їх мотиваційна готовність і можливість творчого розв'язання задач діяльності (Варданян В., 2006).

Одним із ефективних методів розвитку творчого потенціалу студентів-майбутніх учителів, на наш погляд, є проектна технологія. Метод проектів визначається як система самостійної, узгодженої, комплексної, комунікативно-пізнавальної діяльності, спрямованої на досягнення практичного результату – проекту, який сприяє з одного боку, використанню різноманітних методів, а з іншого – інтеграції знань, умінь і навичок з різних галузей наук, розвиває здатність до самоорганізації, саморозвитку, та самовдосконалення майбутнього фахівця (Колодницька О., 2010).

З огляду на зазначені різними дослідниками компоненти в структурі творчого потенціалу, на нашу думку, слід звернути особливу увагу на мотиваційну складову, оскільки готовність до творчого розв'язання задач діяльності, інтерес і схильність до науково-дослідницької діяльності потребують створення особливих умов в освітньому процесі, насамперед тих, що забезпечуються ретельним вибором теми проектування. Ми

поділяємо погляди дослідників, які відзначають необхідність забезпечення практичної спрямованості, актуальності, значущості теми проекту, передбачають проведення студентами самостійних досліджень, можливості навчатися за індивідуальною траєкторією відповідно до своїх можливостей (Кравченко Г., 2012). Вважаємо, що очевидною перевагою проектної технології у ході підготовки майбутніх учителів є те, що реалізація поставлених завдань можлива тільки за умови організації ефективної взаємодії учасників проектування, в процесі якої не тільки створюється певний матеріальний продукт, що має практичну цінність, але й розвиваються комунікативні уміння майбутніх учителів. Слід відзначити, що у ході проектування перебудовуються відносини всіх суб'єктів освітнього процесу, зростає роль діалогічної взаємодії, зменшується авторитарний тиск викладача на студентів, що сприяє самореалізації та саморозвитку, прояву ініціативи всіх учасників проектування. Наш досвід застосування проектної технології показує, що процедура оцінювання студентами результатів проектної діяльності, організації етапу рефлексії сприяє розвитку відповідальності, принциповості та формуванню готовності до творчого виконання завдань майбутньої професійної діяльності.

Зокрема, проекти екологічного спрямування створюють умови для розвитку творчого потенціалу майбутніх учителів природничих дисциплін, оскільки передбачають міждисциплінарний підхід, дослідницьку, пошукову діяльність, потребують не тільки здатності творчо працювати з інформаційними джерелами, але й прояву організованості, цілеспрямованості, рішучості і наполегливості у ході реалізації задуму проекту.

Отже, творчий потенціал розглядається дослідниками як складне утворення, якість особистості, що пов'язана з дослідницькою активністю; визначається як ресурс творчих можливостей людини, здатність конкретної особи здійснювати творчі дії і реалізується у рефлексивно-творчому зусиллі, спрямованому на досягнення раніше недосяжного. Особливості застосування проектної технології забезпечують розвиток мотиваційної складової творчого потенціалу майбутніх

учителів, сприяють прояву інтелектуальної активності і розвитку вольових рис характеру.

Блинова О. Є.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ УКРАЇНЦІВ

В економічних та соціологічних дослідженнях наголошується, що трудову міграцію українців стимулює відсутність в країні роботи взагалі та роботи, яка б приносила стабільний дохід, що забезпечував би гідний рівень життя для них самих та їх родин (Малиновська О., 2012; Позняк О., 2007).

Проте, особливо слід підкреслити значущість саме психологічних чинників у прийнятті рішення про міграцію. У мігрантів, які мають досвід перебування та прикладання праці у розвинутих країнах, змінюються смаки та мотивація, формується стиль життя, якого важко досягнути в результаті прикладання праці на локальному українському ринку праці. На рівні соціальної спільноти, громади міграція стає глибоко вкоріненою у стандартний набір зразків поведінки. Цінності, пов'язані з міграцією, стають частиною загальних цінностей спільноти. Міграція може виступати як ритуал, виконання якого є обов'язковим для повноцінної життєдіяльності особистості. Якщо хтось не робить спроби здійснити міграційну поїздку, він буде сприйматися у таких умовах, як ледачий або не підприємливий (Блинова О., 2011).

О. Позняк також наголошує на зміні системи цінностей у людей, які здійснили успішні у матеріальному плані спроби трудових міграцій, на думку дослідника це є загрозою нівелювання соціальної значущості зайнятості в Україні через формування у молоді окремих регіонів стійкого стереотипу, згідно якого досягти гідного рівня життя можна лише шляхом трудових поїздок за кордон (Позняк О., 2007).

В сучасний період змінюється ставлення людини до свого життя, до власної долі, до своєї біографії. Відбувається

характерне збільшення суб'єктивних чинників у міграційній поведінці:

- вплив оточення на прийняття рішення про міграцію (сім'я, друзі);

- посилення ролі моделей стійких взаємозв'язків між людьми (соціальних мереж) в прийнятті рішення про міграцію і при виборі нового місця проживання;

- поява нового типу особистості, для якої переміщення саме по собі є цінністю, ствердженням свободи, а не реакцією на зовнішні проблеми або бажанням уникнути їх.

Окрім переваг в умовах життя майбутньої країни проживання, процес еміграції залежить від життєвих стандартів, які склались у тієї чи іншої групи населення, від уявлення про те, що є нормою. Життєвий стандарт або рівень життя є категорією, яка характеризує міру задоволення соціально-економічних та духовних потреб людей. Рівень життя виявляється у кількості та якості благ та послуг, що споживаються, починаючи від первинних вітальних потреб (у харчуванні, житлі, одязі, освіті, праці, відпочинку та ін.) і закінчуючи високими потребами, пов'язаними із задоволенням духовних моральних та естетичних запитів. Оцінка рівня життя формується у різних соціальних груп у процесі порівняння винагороди, можливостей задоволення потреб та реалізацій інтересів з аналогічними можливостями інших людей чи своїм власним становищем у минулому. Таким чином, підвищення рівня життя пов'язано не тільки із зростанням суспільного добробуту, а й із справедливістю його розподілу.

Результати дослідження, що проведено стосовно трудової міграції Українським інститутом соціальних досліджень, свідчать, що за основними соціально-економічними характеристиками (за оцінкою та порівняльною оцінкою матеріального становища за самовизначенням, за розміром середньомісячного прибутку, структурою зайнятості та джерелами прибутків) група жінок, яка орієнтується на пошук роботи за кордоном, майже повністю відповідає «середньостатистичним» показникам, які властиві молодим жінкам масового опитування. Своє матеріальне становище переважна більшість, а саме, 74,7% виїжджаючих за кордон

оцінили таким же як і в оточуючих, 15,9% – гіршими ніж в оточуючих, 9,4% – кращим ніж в оточуючих.

Соціальні чинники пов'язані з можливостями покращення свого соціального статусу в суспільстві, можливостями реалізуватися в суспільстві, впливом референтних груп мігрантів, впливом засобів масової інформації, розповсюдженням чуток стосовно умов життя і праці за кордоном, навіть питаннями престижу і своєрідної моди, та іншими феноменами суспільної свідомості.

Насправді, процес прийняття рішення окремою людиною є набагато складнішим і обумовленим великою кількістю чинників, серед яких є суто ситуативні. Людина не завжди приймає рішення цілком свідомо, детально аналізуючи всі моменти. Люди можуть діяти під впливом референтної групи, імпульсивно, навіть із престижних міркувань, навіть із-за своєрідної моди, оскільки робота саме за кордоном порівняно з роботою у своїй країні має більшу суб'єктивну «вагу» на шкалі цінностей окремих груп.

На прийняття рішення щодо міграції за кордон з метою працевлаштування значною мірою впливають найближче соціальне оточення та референтні групи людини. Вдалі спроби трудових поїздок за кордон залучають до цього процесу все більшу кількість людей, змінюючи цінності даної соціальної групи та нормативне регулювання поведінки її членів. За таких умов заробляння грошей за допомогою трудової еміграції «вбудовується» у набір соціальних правил та стає груповою нормою. Тобто людина, яка не робить спроби у такий спосіб покращити матеріальне становище своєї родини, вже певною мірою порушує групову норму.

Отже, соціально-економічні чинники, передусім, рівень добробуту та статус зайнятості, не є визначальними у формуванні орієнтації людини щодо виїзду на роботу за кордон. Не тільки економічні труднощі, що викликають бідність і безробіття, штовхають певні верстви населення на пошук «благополуччя» за рубезем, але й причини психологічного та, навіть, духовного, плану.

**ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ
ТА ПОЗИТИВНА ОРГАНІЗАЦІЙНА ПОВЕДІНКА
ПЕРСОНАЛУ ОСВІТНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ**

На сьогодні у провідних країнах світу йдеться про вимірювання успішності розвитку не лише за макроекономічними показниками, але й за рівнем особистого благополуччя їх громадян (Allin P. & Hand D., 2015). Відповідно актуалізується дослідження психологічного благополуччя та його взаємозв'язків з різними аспектами суспільного буття.

Особливої ваги таке дослідження набуває для персоналу освітніх організацій, який ретранслює зразки своєї поведінки прийдешнім поколінням. Водночас у силу суперечливої позиції освітян в суспільному просторі, зумовленої, зокрема, через протиріччям між високими суспільними вимогами до особистості й професійної компетентності педагога і його реальним статусом, можна припустити, що рівень психологічного благополуччя персоналу освітніх організацій є недостатньо високим і може негативно позначити на особливостях його організаційної поведінки.

Слід зазначити, що окремі аспекти психологічного благополуччя як складової суб'єктивного благополуччя особистості і багатовимірний показник особистого та психологічного здоров'я вже були предметом чисельних досліджень (Дінер Е., Канеман Д., 1999; Селігман М., 2006; Ріфф К., 2016 та ін.). Водночас взаємозв'язок психологічного благополуччя та організаційної поведінки персоналу освітньої організації попри актуальність не виступав в якості самостійного предмета дослідження. Саме тому мета даної роботи полягала в з'ясуванні рівня психологічного благополуччя персоналу освітніх організацій та його взаємозв'язку з організаційною поведінкою.

У дослідженні було використано опитувальник К. Ріфф «Шкала психологічного благополуччя» (адаптація С. Карсканової, 2012), опитувальник К. Замфір, А. Реана «Шкала професійної мотивації» (модифікація О. Бондарчук,

2018; модифікації полягала у зосередженні питань опитувальника на мотивації освітян щодо впровадження інновацій у професійній діяльності), а також опитувальник Р. Беннета, С. Робінсона, «Шкала контрпродуктивної поведінки на роботі» (модифікація С. Тополова, 2011). Одержані дані опрацьовувалися з використанням комп'ютерної програми (SPSS-21.0), при цьому використовувалися процедури кореляційного та дисперсійного аналізу.

У дослідження взяли участь 500 вчителів з різних регіонів України, з яких 85,5% осіб – жінки та 14,5% – чоловіки. Такий розподіл відображає реальну картину, що склалася у школі внаслідок панування тривалий час гендерної нерівності.

За результатами дослідження підтвердилося припущення про недостатній рівень психологічного благополуччя для значної кількості освітян. Так, високий рівень психологічного благополуччя виявлений лише у 36% досліджуваних, при цьому за результатами дисперсійного аналізу визначено, що в жінок показники психологічного благополуччя менше ніж у чоловіків ($p < 0,01$).

Крім того, за результатами кореляційного аналізу був виявлений статистично значущий зв'язок між рівнем психологічного благополуччя та особливостями організаційної поведінки вчителів.

Так, щодо мотивації інноваційної діяльності виявлений прямий, статистично значущий кореляційний зв'язок з показниками психологічного благополуччя: чим вищий рівень психологічного благополуччя вчителів тим більш умотивованими є вони до інноваційної діяльності ($p < 0,01$).

Напроти, між показниками психологічного благополуччя і контрпродуктивної поведінки на роботі (як полярної до позитивної організаційної поведінки) виявлений статистично значущий зворотний зв'язок: чим вищий рівень психологічного благополуччя досліджуваних, тим менше вони схильні до контрпродуктивної поведінки на роботі.

Таким чином, тісний зв'язок психологічного благополуччя з модальністю організаційної поведінки персоналу освітньої організації зумовлює доцільність як організації психологічного навчання вчителів, так й їх психологічного супроводу

безпосередньо у професійній діяльності з метою забезпечення і підтримки високого рівня психологічного благополуччя.

Борець Ю. В., Щербата В. Г.

ПСИХОЛОГІЧНІ СТАНИ ТА ЦІННІСНО-СМИСЛОВА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ

Проблема осмислення реальності та надання сенсу тому, що відбувається, виходить на перший план при дослідженні причин тієї чи іншої поведінки. Неможливо зрозуміти причини скоєних людиною вчинків, не звертаючись до ціннісно-сміслової сфери особистості суб'єкта. Ця сфера є центральним, «ядерним» утворенням особистості, що впливає в цілому на поведінку людини в кожній конкретній ситуації і визначає загальну спрямованість її життя, допомагаючи людині осмислювати своє існування та навколишні явища, світ загалом. Ціннісно-сміслова сфера особистості включає в себе два основні компоненти: ціннісні орієнтації та систему особистісних смислів. Обидва компоненти нерозривно пов'язані з поняттям особистість, оскільки тісно стикаються з вивченням людської поведінки і спонукань. Як загальнонаукові поняття вони сприяють об'єднанню досліджуваних об'єктів різних наук.

Ціннісно-сміслові орієнтації як основний продукт ціннісно-смілової сфери визначають центральну позицію особистості, безпосередньо впливають на соціальну активність, надають сенс діяльності. Людина прагне знайти сенс і відчуває фрустрацію або екзистенціальний вакуум, якщо це прагнення залишається нереалізованим.

Психологічною основою ціннісно-сміслових орієнтацій особистості є різноманітна структура потреб, мотивів, інтересів, цілей, ідеалів, переконань, світогляду, що беруть участь у створенні спрямованості особистості, що виражають соціально детерміновані відносини особистості до дійсності.

Згідно з Ф. Василюком, сенс, як цілісна сукупність життєвих відносин, є свого роду продуктом мотиваційно-ціннісної системи особистості. Функцією мотиву є творення

сенсів, і, тим самим, спрямування й спонукання поведінки людини. Система цінностей виступає в даному випадку як «психологічний орган» вимірювання й зіставлення міри значущості мотивів, співвіднесення індивідуальних устремлінь і «надіндивідуальної сутності» особистості (Василюк Ф., 2003).

Говорячи про усвідомленість, «відрефлексованість» найбільш загальних смислових утворень, Б. Братусь використовує поняття «особистісні цінності», відрізняючи їх від особистісних смислів, які, на його думку, далеко не завжди носять усвідомлений характер. За словами науковця, *«особистісні цінності – це усвідомлені та прийняті людиною загальні смисли його життя»*. Автор розрізняє усвідомлені сенси життя і декларовані, «називні» цінності, які *«не забезпечені золотим запасом відповідного смислового, емоційно-пережитого, особистісного ставлення до життя, оскільки такого роду цінності не мають по суті прямого стосунку до смислової сфери»* (Братусь Б., 1999).

Особистісні смисли виступають сполучною ланкою між різними підсистемами особистості. З одного боку компоненти більш складної системи – Особистості; з іншого, вони самі представляють собою систему, організовану в певній ієрархічній послідовності, яка відображатиме процеси розвитку та функціонування особистості на різних етапах життєдіяльності людини.

Поняття системи як психологічної категорії було закладено ще Л. Виготським, який розглядав динамічну смислову систему як єдність афективних та інтелектуальних процесів свідомості (Виготський Л., 1929). Надалі О. Асмолов, розвиваючи положення Л. Виготського, використовував поняття динамічної смислової системи для позначення багатовимірної системної організації смислових утворень (Асмолов А., 1984). Ця система, за О. Асмоловим, характеризується власною внутрішньою динамікою, обумовленою складними ієрархічними відносинами між її складовими. Будучи похідною від діяльності людини та її позиції, динамічна смислова система висловлює змістовні характеристики особистості як цілого і виступає одиницею аналізу.

Розглядаючи людину, її особистість і буття як складні системи, більшість дослідників виходять з загальнонаукового визначення поняття системи як сукупності елементів, що знаходяться у відносинах та зв'язках один з одним і утворюють певну цілісність, єдність. Основними характеристиками системи є: цілісність, структурність, ієрархічність, взаємозумовленість системи та середовища, множинність опису. При цьому психологічні системи характеризуються такими специфічними особливостями, як динамічність, самоорганізація та цілеспрямованість. Так, В. Шадриков, характеризуючи психологічну систему як специфічну, вказує на часовий компонент, що обумовлює її функціонування. За автором, це система, що *«...розвивається в часі, що змінює склад компонентів, які входять до неї, і зв'язки між ними при збереженні функцій»* (Шадриков В., 1996).

Ціннісно-сміслова сфера особистості складається в процесі соціалізації, в результаті зіставлення власних потреб, мотивів, інтересів, переконань людини з суспільними вимогами, нормами, ідеалами. На думку більшості авторів, зміст ціннісно-сміслової сфери визначає центральну позицію особистості, впливає на спрямованість і зміст соціальної активності, загальний підхід до навколишнього світу й самого себе, надає сенс і напрям діяльності людини, визначає його поведінку та вчинки.

Ціннісно-сміслові орієнтації особистості формуються і розвиваються в процесі соціалізації. На різних етапах соціалізації їх розвиток нерівномірний і визначається факторами сімейного та інституціолізованого виховання й навчання, професійною діяльністю, суспільно-історичними умовами і, у випадку аномального розвитку особистості, таким фактором може виступати психотерапія (цілеспрямований психологічний вплив). Психологічними механізмами формування і розвитку ціннісно-сміслових орієнтацій виступають індивідуально-типологічні особливості протікання психічних процесів, насамперед, мислення, пам'яті, емоцій і волі, що існують у формі інтеріоризації, ідентифікації та інтерналізації соціальних цінностей.

Таким чином, ціннісні орієнтації є важливим соціально-психологічним утворенням, яке приймає участь в усіх сферах людської життєдіяльності. В них виражається свідоме ставлення людини до соціальної реальності, що визначає мотивацію її поведінки. Ціннісні орієнтації як найвищий рівень в системі цінностей виконують функцію раціоналізації та регуляції поведінки людини. Ціннісні орієнтації є найважливішою складовою структури особистості, яка включає мотиваційний, когнітивний, емоційний, оцінювальний та інші компоненти. Ціннісні орієнтації особистості формуються під впливом суспільних чинників, що обумовлені системою виховання й навчання і являють собою проекцією духовного життя суспільства.

Боярищев М. П.

АНАЛИЗ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ С ПОМОЩЬЮ МЕТОДИКИ «STIMUL-TEST»

Наиболее распространенные психодиагностические методики направлены на изучение личностных характеристик, мотивов деятельности и отношений, особенностей социального поведения, отдельных профессиональных способностей, характеристик внимания, памяти и пр. Однако все эти методы не позволяют осуществлять изучение истинного содержания психической активности, которое в большей степени определяется содержанием неосознаваемых сфер психики обследуемого. Это связано с тем, что стимульная информация, являясь доступной сознанию, подвергается его влиянию, а, следовательно, реакция на данные стимулы будет заведомо искажаться, даже без осознанного вмешательства обследуемого. Таким образом, получаемые результаты отражают попытку индивида соответствовать тому или иному социальному стандарту желательности.

Широко известный полиграф («детектор лжи») основан на регистрации физиологических параметров при предъявлении осознаваемых стимулов. При этом, однако, существует

возможность осознанно «обмануть» данный прибор при наличии навыка управления эмоциями или же неосознанно внести ошибку в исследование неспецифическими реакциями организма на предъявляемый стимул. Изменить или контролировать реакцию на неосознаваемое воздействие невозможно.

В связи с вышеизложенным, за основу способа, применяемого в СПТ (системе психологического тестирования) «Стимул-Тест», взят метод психозондирования И. Смирнова, в котором ввод тестирующей информации (слов, словосочетаний) осуществляется в неосознаваемом режиме восприятия. Такой выбор связан с тем, что данный метод подразумевают ввод тестирующей информации непосредственно в исследуемую семантическую зону памяти без каких-либо искажений, исключив критику или иное модулирующее воздействие со стороны сознания, а также позволяет получить ответную реакцию, которая также не может, как бы то ни было, изменена сознательно.

Впервые феномен неосознаваемого восприятия словесных стимулов был экспериментально воспроизведен группой психологов школы «New Look». Позже в других экспериментальных исследованиях был зафиксирован феномен психологической защиты в виде повышения порога осознания эмоциональных слов – регистрировались различные биоэлектрические и вегетативные реакции на стимулы, ещё неосознаваемые субъектом (Костандов Э., 2004).

По данным Б. Либет для процесса осознания стимула необходима определённая, минимум в несколько сот миллисекунд, продолжительность активации корковых нейронов. Слабое сенсорное раздражение может вызвать возбуждение корковых клеток, но если оно длится относительно непродолжительное время, то стимул не будет осознан.

Фактор определённого минимума длительности активации корковых нейронов может выполнять функцию фильтрующего механизма, не допускающего до сознания сенсорные импульсы, которые вызывают относительно кратковременные реакции. Этот сверхчувствительный механизм на основании информации, не достигающей уровня сознания, способен осуществлять

семантическое дифференцирование отдельных слов, оценивать их эмоциональную значимость и затем повышать или понижать порог их осознания. Также явление неосознаваемого семантического анализа наблюдалось со стимулами, не имеющими для субъекта особого эмоционального значения.

В последнее время всё больше исследователей сходятся во мнении о том, что порог восприятия и порог осознания – не одно и то же, и что неосознаваемое восприятие является первым обязательным этапом любой обработки информации (Батуев А., 2001; Березин Ф., 2011). Согласно С. Мирошникову, при подпороговом восприятии происходит перевод образов памяти в актуальное, но неосознаваемое состояние (Величковский Б., Каптелинин В., 2003).

С целью неосознаваемого восприятия стимулов используется метод обратной маскировки. Он подразумевает повышение порога осознания сигнала (тестируемого) под влиянием второго, как правило, более сильного сигнала (маскирующего), предъявляемого через определенный промежуток времени после окончания экспозиции первого, тестируемого сигнала.

Функционирование механизма интрапсихической адаптации (психологической защиты) оказывается возможным только благодаря неосознаваемости их воздействия. Как отмечает П. Симонов, *«признание потребностей в качестве определяющей причины человеческих поступков представляет величайшее завоевание философской мысли, послужившее началом подлинно научного объяснения целенаправленного поведения людей»* (Костандов Э., 2003). Неосознавание потребности может быть обусловлено наличием неосознаваемой стадии ее становления, как это было показано, в частности, В. Ривиным и И. Ривиной при изучении эндокринного механизма мотивации (Кроль В., 2005).

Одним из наиболее известных примеров изучения неосознаваемой обработки информации являются исследования подпорогового восприятия. Данные классических экспериментов А. Марсела по исследованию подпорогового восприятия методом лексического решения подтверждают, что

смысловой анализ информации может осуществляться и без её осознания.

Из всего вышеперечисленного можно сделать вывод о перспективности использования метода СПТ «Стимул-Тест» в исследовании неосознаваемой психической активности индивида. Его применение позволяет исключить фактор социальной желательности, а также осознанные попытки вмешательства испытуемого в процедуру исследования, что, в свою очередь, открывает широкие перспективы для научного познания глубинных психических процессов. Необходимо отметить, что СПТ «Стимул-Тест» может быть представлен как более точная и валидная альтернатива детектору лжи. Дальнейшие исследования в данной области должны быть направлены на экспериментальную проверку валидности данных, получаемых с помощью этой методики.

Буковська О. О.

ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ОСІБ, ЯКІ ПЕРЕЖИВАЮТЬ ВТРАТУ

Психологічна реабілітація – це комплекс заходів, що здійснюється з метою збереження, відновлення або компенсації порушених психічних функцій, якостей, особистого та соціального статусу особи, сприяння психосоціальної адаптації до зміненої життєвої ситуації, осмислення досвіду, отриманого в екстремальній ситуації, та застосування його в житті. Одним з важливих завдань психологічної реабілітації є надання підтримки в горюванні.

Горе – універсальне людське переживання, реакція на втрату значущого об'єкта, частини ідентичності або очікуваного майбутнього; це переживання включає душевний біль, смуток, гнів, безпорадність, почуття провини і розпач. Горювання – це природний процес, необхідний для того, щоб оплакати смерть близької людини та пережити втрату, стати незалежним від втрати, пристосуватися до реалій життя і побудувати нові стосунки з людьми й зі світом. У літературі описано першу фазу

як «заціпеніння» (від декількох годин до тижня). Після заціпеніння настає фаза туги за втраченою людиною і прагнення повернути втрату, яка може тривати кілька місяців або років. Третьою фазою є дезорганізація, за якою йде четверта фаза – реорганізація (Боулбі Д., Паркес К., 1972).

Для кращого розуміння стану людини, що перебуває у скорботі, виокремлюють такі комплекси симптомів горя, з якими можна згодом працювати: емоційний комплекс – печаль, гнів, тривога, безпорадність, байдужість; когнітивний комплекс – нав'язливі думки, зневіра, відчуття присутності померлого; поведінковий комплекс – порушення сну, безглузда поведінка, уникнення речей і місць, пов'язаних із померлим, гіперактивність, відхід від соціальних контактів, утрата інтересів; можливі комплекси фізичних відчуттів і алкоголізація як спроба встановлення комфорту.

Ускладнена реакція втрати – це нормальна реакція системи прив'язаності, яка звільняє людину від прив'язаностей, щоб очистити місце для формування нових. У випадку нормального перебігу скорботи людина переживає такі фази: небажання прийняти втрату; вибухи емоцій; пошуки, знахідки, розлука; нове ставлення до себе і світу (Каст В., 2017). Після втрати близької людини доводиться встановлювати нові стосунки: по-перше, з померлим; по-друге, із самим собою (нова ідентичність); по-третє, із навколишнім світом (Спірінс, 2018).

Психологічну реабілітацію потрібно здійснювати відповідно до стадій переживання горя в індивідуальній або груповій формі.

Допомога на стадії шоку. Важливо бути поруч із людиною, що зазнала втрати, не залишати її на самоті. Присутність родичів, друзів, їх доступність протягом декількох тижнів необхідна, особливо коли скорбота найбільш інтенсивна. Людину, що переживає втрату, не потрібно залишати на самоті, проте її не слід і надто опікувати.

Допомога на стадії гострого горя. Слід говорити про померлого, причини його смерті та почуття у зв'язку з цією подією. Необхідно розпитувати про померлого, слухати спогади про нього, розповіді про його життя. Поступово залучати людину до повсякденної діяльності.

Допомога на стадії відновлення. Спонукаючи людину знову включитися в повсякденне життя, планувати майбутнє. Неодноразове повернення до переживань гострого періоду, а потім до відновлення є нормальним процесом горювання. Робота горя триває стільки, скільки людині потрібно, щоб справитися із важкою втратою. Цілі психологічної реабілітації втрати складні: від розради і підтримки до роботи зі складними й болісними проблемами людини, що переживає втрату, якщо вона захоче і зможе їх вирішувати.

В реабілітаційній діяльності корисними можуть бути кілька прийомів, які допомагають психологу успішно працювати з втратою, зокрема: використання речей (наприклад, фотографії, особисті речі тощо), що допомагають підтримувати роботу горя; використання творчого письма, малювання; повторні розпитування; вправи, які спонукають людину реалістично поглянути на стосунки, наприклад, складання списків позитивних і негативних рис характеру померлого; листи померлому; перебудова поведінки, наприклад, зменшення відвідувань кладовища, збільшення числа відвідувань відповідних місць для надання допомоги іншим тощо.

Для роботи з гострою реакцією втрати пропонується трьохступенева модель допомоги (Вайтхед М., 2002). Перший етап – вивчення (дослідження). На цьому етапі клієнт говорить так і те, що він хоче говорити. Психолог має його вислухати, застосовуючи відповідні техніки (відображення, віддзеркалювання, заохочення, підсумовування, відкриті загальні питання тощо). У цей час має сформуватися взаєморозуміння і контакт між консультантом і клієнтом. Ефективна взаємодія базується на безумовному позитивному ставленні, без винесення будь-яких моральних суджень; емпатії, розумінні почуттів клієнта; щирості, відвертості і конгруентності.

Другий етап – нове розуміння. Клієнт має зрозуміти, яку роль відіграє ця подія в його житті, подивитися на ситуацію по-іншому, ніби збоку. Завдання реабілітаційних впливів – дати можливість клієнту переживати горе в його власному темпі. Умовами ефективної роботи консультанта на цьому етапі є емпатія; спонукування до переоцінки попереднього ставлення до

події; негайна реакція на те, що відбувається в ситуації консультування.

Третій етап – дії. Цей етап спрямований на позитивні зміни. Завдання клієнта: прийняти втрату й адаптуватися до нового життя. Завдання консультанта: підтримати клієнта; оцінити його досягнення. На всіх етапах потрібно добре розуміти, що відчуває людина в горі. Тому тим, хто допомагає, слід також звертати увагу і на свій стан. І клієнту, і його близьким, і професіоналам потрібно відновлюватися після пережитого.

Групова форма роботи спрямована на об'єднання людей, які переживають втрату, інформування про симптоми і стадії горювання, пошук ресурсів для переживання втрати (якою б ви хотіли, щоб запам'ятали цю людину; що (хто) допомагає вам справлятися з утратою; як ви думаєте, що вам ваша близька людина хотіла б побажати; що б ви могли зробити в пам'ять про неї тощо).

Отже, у процесі горювання людина повинна вирішити п'ять завдань, виконання яких і є змістом психологічної реабілітації: визнати втрату; відчути і прожити біль втрати; змінити життя на новий лад, перелаштуватися, особливо в тих аспектах, де відчувається відсутність померлого; вилучити емоційну енергетику зі старих відносин і перенести її в нові відносини; віднайти нові смисли в житті та побудувати найближчу й віддалену перспективу. Психологу необхідно враховувати, що кожна людина переживає втрату по-своєму і має всі необхідні ресурси для осмислення цього досвіду і надання йому сенсу.

Василюк К. В.

СОЦІАЛЬНІ СТРАХИ В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Серед основних характеристик сучасності можна виділити масштабні зміни, що відбуваються в короткий проміжок часу, руйнування цілісності основних соціальних груп, втрату віри в

стійкі зразки соціальної поведінки, передбачуваність соціального життя. Глобальні трансформаційні процеси відображаються в свідомості кожного члена суспільства, що виражається у втраті адаптаційних механізмів, збільшенні почуття безсилля, незахищеності, апатії, депресії. У період соціальної нестабільності втрачають свою значимість моделі прогнозу і передбачення. Проблема ускладнюється ще й тим, що соціальна нестабільність, хоча і відрізняється загальними рисами в різних країнах, приймає в кожному випадку специфічну форму. В цілому, спостерігається тенденція до зниження соціального потенціалу суспільства, погіршення стану здоров'я, зниження якості освіти і професійної компетентності, невисокий рівень матеріального забезпечення, зростання стихійності в суспільно-політичній сфері, девальвація значної частини традиційних цінностей. Наразі в Україні затягнувся період економічної кризи та політичної невизначеності, що, на наш погляд, спровокувало нову хвилю загострення соціальних страхів у населення.

Уперше термін «соціальний страх» був введений в науку Дж. Вольпе, який позначив його як страх соціальних об'єктів або ситуацій соціальної взаємодії (Бляхер Л., 2005). Соціальні страхи мають когнітивну природу. Вони виникають в ході соціалізації, виховання і навчання. Ці страхи можуть виникнути у будь-якому віці, в найрізноманітніших ситуаціях і часто не залежать від величини небезпеки, міри загрози особи. Специфіка соціальних страхів полягає в тому, що вони носять масовий характер. Це феномен колективної свідомості, що має соціально-психологічні і соціальні джерела. Попри всю різноманітність типології соціальних страхів, вони виникають як відповідь на суспільну за своїм походженням і за своєю природою загрозу.

Класифікації соціальних страхів було запропоновано такими вченими, як В. Андрусенко, Дж. Вольпе, В. Гузенко, Л. Грошева, І. Кон, О. Прилутська, Ю. Щербатих. Соціальні страхи можуть бути пов'язані з виконанням яких-небудь громадських дій (наприклад, публічних виступів), дій, що супроводжуються увагою з боку сторонніх осіб (неможливість займатися чим-небудь при спостереженні з боку), або навіть

просто спілкування з незнайомими людьми і особами протилежної статі (Сагалакова О., Труевцев Д., 2007). Найчастіше соціальні страхи виражаються в страху опинитися в центрі уваги, в хворобливих побоюваннях негативної оцінки оточення і в уникненні подібних ситуацій (Щербатих Ю., 2005). З одного боку, подібні почуття має майже кожна людина, складаючи деякий негативний емоційний базис соціуму, а з іншого, при досягненні певної інтенсивності, вони можуть перерости у клінічні форми. Серед згаданих соціальних страхів особлива роль приділяється досить близьким, і водночас специфічним формам – страху відповідальності та страху випробувань. Перший небезпечний своєю тривалою дією, а другий, – хоч і короткотривалий, інколи досягає значної сили (Горохова Л., 2012).

Соціальні страхи – амбівалентні, виконують як позитивно-конструктивні функції, так і деструктивні дисфункції. Вони акцентують увагу людини на джерелі небезпеки, дають оцінку стану соціуму і різних його сфер, сприяють переосмисленню індивідуальних та групових життєвих орієнтирів і цінностей. Одночасно соціальний страх, особливо в крайніх його формах знижує якість життя, стимулюючи поширення свавілля, радикальних, екстремістських дій, містицизму, деморалізує суспільство.

Досліджуючи соціальний страх в умовах сучасного суспільства ми можемо припустити, що соціальна нестабільність внесе зміни до загальноприйнятих класифікацій соціальних страхів.

По-перше, постійні економічні проблеми, погіршення рівня життя призводить до посилення такого соціального страху, як страх змін. Основна його причина – невідомість, відсутність чітких уявлень про майбутнє. Страх очікування негативних подій і процесів, які оцінюються людьми як можливі безпосередньо для них або для їхніх нащадків, відігравав важливу, а в деяких випадках навіть вирішальну роль у житті людини та суспільства загалом. Час від часу з'являються привабливі моделі оновлення, і не обов'язково такі пропозиції мають бути черговим обманом громадян. Але сила страху сильніша за переконання, навіть, якщо автори щиро вірять у

зміст і перспективи того, що пропонують. Саме це, часто виступає бар'єром для подальшого розвитку суспільства чи впровадження глобальних змін у життя.

По-друге, підвищення рівня незадоволеністю життям, моральне виснаження населення та період довгого розчарування призведе до загострення страху втрати ідентичності. Причинами, що викликають проблеми ідентичності, виступають нездатність вписати дії, необхідні для задоволення нових потреб, у вироблену людиною систему цінностей. Глибока криза ідентичності являється результатом переконання про те, що не існує будь-яких моральних норм. Причинами кризи колективної ідентичності є відкидання символів, розпад колективної пам'яті, представлені традиціями, втрата віри у загальне майбутнє. Наступний різновид страху, який заслуговує уваги – страх змін.

Сучасне розуміння соціального страху значно розширило свої межі, набуваючи пластичних й мінливих рис у різних наукових дослідженнях, що відкриває перспективи подальшого вивчення та переосмислення класичних положень щодо соціальних страхів серед населення. Можна припустити, що подальше дослідження проблеми призведе до поглиблення диференціації наявних класифікацій та виокремлення нових видів соціальних страхів. Крім того, інформативним може виявитися вивчення особливостей детермінації та прояву окремих страхів у соціальному житті груп та спільнот, а також основних механізмів їх актуалізації й функціонування.

Васютинський В. О.

МІСЦЕ ОСОБИСТІСНИХ ДИСПОЗИЦІЙ У СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ АТРИБУЦІЇ ПРОВИН

У дослідженні соціально-психологічного контексту оцінки та переживання провин, що мали або мають місце в просторі міжособових, міжгрупових та міжнаціональних взаємодій, було поставлено завдання з'ясувати змістові кореляції між атрибуцією провин різним суб'єктам із близького та широкого кола спілкування студентської молоді і низкою диспозиційних

властивостей особистості. Із цією метою опитано 121 студента Національного університету «Чернігівський колегіум» імени Т. Г. Шевченка віком від 17 до 29 років (середній вік 19,1; особи жіночої статі склали 69,4%).

Для оцінки студентам було запропоновано 41 пару суб'єктів, які взаємодіють або взаємодіяли одні з одними і в стосунках між якими виникали певні проблеми. Питальник було подано у вигляді 5-бального семантичного диференціала. Респонденти мали оцінити, хто в кожній парі більше винен у проблемах між ними.

Перелік пар суб'єктів складався з трьох частин. У першій респондент оцінював ступінь провини себе самого і 12 таких суб'єктів спілкування, як мати (зразок шкали: «Я 1 2 3 4 5 Моя мати»), батько, брат, сестра, сім'я, друг або подруга дитинства, теперішній друг або подруга, дівчина або хлопець, дружина або чоловік, учитель, який найбільше вплинув, викладач, із яким найбільше спілкується, особа з оточення, яка має протилежні політичні погляди. Найбільш критично було оцінено політичного опонента ($\bar{x} = 3,3$ бала; перевищення показника 3 тут і далі означає, що респонденти більшою мірою звинувачують іншу особу, а не себе), а найменше звинувачень було спрямовано на адресу викладача, із яким студент найбільше спілкується ($\bar{x} = 2,5$).

Другу частину склали 17 пар таких групових суб'єктів: «Моя сім'я – Наша родина», «Моя сім'я – Наші сусіди», «Особі моєї статі – Особи іншої статі», «Молодь – Старше покоління», «Студенти – Викладачі», «Молодь, яка навчається – Молодь, яка працює», «Моя соціальна група – Українське суспільство», «Моя соціальна група – Українська влада», «Україномовні громадяни України – Російськомовні громадяни України», а також «Українське суспільство» – на одному полюсі – і «Дотеперішня влада на чолі з Порошенком» (дослідження проходило наприкінці каденції цього президента), «Попередня влада на чолі з Януковичем», «Колишня влада на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком», «Колишня радянська влада», «Олігархи, мафія», «Правоохоронні органи», «Мешканці Криму та Донбасу», «Теперішня російська влада на чолі з Путіним» – на другому полюсі. Найбільшу звинувачувальну оцінку дістали

олігархи й мафія ($\bar{x} = 4,3$), а найменше звинувачувано викладачів ($\bar{x} = 2,9$).

У третій частині респонденти оцінювали співвідношення провин між українцями і 12 сусідніми народами, такими як росіяни (за зразком: «Українці 1 2 3 4 5 Росіяни»), білоруси, поляки, словаки і чехи, угорці, румуни, молдовани, болгари, турки, німці, кримські татари, євреї. За найбільш винних щодо українців визнано росіян ($\bar{x} = 3,6$), а за найменш – білорусів ($\bar{x} = 2,95$).

До анкети було включено чотири методики на діагностику особистісної поведінки «альтруїзм – егоїзм», схильності до невмотивованої тривожності В. Бойка, схильності до афективної поведінки В. Бойка, типологій психологічного захисту Р. Плутчика (Фетискин Н. и др., 2002). Кореляційний аналіз показав наявність низки істотних зв'язків між показниками цих методик і приписуванням провин у міжособових взаєминах, міжгрупових стосунках та міжнаціональних відносинах.

В атрибуції провин у міжособових взаєминах можна простежити три найбільш показові залежності. По-перше, увиразнюється значення оцінок респондентами їхніх стосунків із сім'ями: звинувачення на адресу членів сім'ї загалом негативно корелюють із такими механізмами психологічного захисту, як утворення реакції ($r = -0,33$, $p \leq 0,01$), проєкція ($r = -0,24$, $p \leq 0,05$) та компенсація ($r = -0,19$, $p \leq 0,01$). Виходить, що наділяння членів сім'ї провинами знижує інтенсивність формування та прояву захисних механізмів.

По-друге, механізм утворення реакції спрацьовував по-різному щодо сім'ї і щодо вчителя, який найбільше вплинув на респондента ($r = 0,22$, $p \leq 0,05$). Звинувачення на адресу вчителя сприяли формуванню реакцій, протилежних тим, що були внутрішньо притаманними особі. Схоже, що тут проявилася різниця стилів сімейного і шкільного виховання: удома дитина розвивається більш природно, відповідно до власних бажань, а в школі їй належить сильніше підпорядковуватися зовнішнім вимогам.

По-третє, увиразнилося значення механізму інтелектуалізації у зв'язку зі звинуваченнями на адресу батька (r

= 0,19, $p \leq 0,05$) та викладача, із яким респондент найбільше спілкується ($r = 0,22$, $p \leq 0,05$). Може йтися як про перенесення ставлення до батька на іншу авторитетну особу в дорослому житті, так і про намагання раціонально пояснити власну позицію в соціально значущих стосунках.

У сфері міжгрупових взаємодій найвиразніше проявилася роль механізмів компенсації та проєкції. Компенсація негативно пов'язана зі звинуваченнями на адресу ширшої родини порівняно зі своєю сім'єю ($r = -0,25$, $p \leq 0,05$) та старшого покоління порівняно з молоддю ($r = -0,21$, $p \leq 0,05$) і позитивно – із приписуванням провин колишній владі на чолі з Януковичем ($r = 0,28$, $p \leq 0,01$) та теперішній російській владі на чолі з Путіним ($r = 0,21$, $p \leq 0,05$). Можна відтак стверджувати, що молодь використовує звинувачення як компенсацію в просторі близьких і референтних для неї груп, а на більш широкому суспільному рівні застосовує їх до суб'єктів, яких сприймає відчужено чи навіть вороже.

Проєкція має позитивну кореляцію з атрибуцією провини сусідам ($r = 0,21$, $p \leq 0,05$), мешканцям Криму та Донбасу ($r = 0,22$, $p \leq 0,05$), російській владі на чолі з Путіним ($r = 0,22$, $p \leq 0,05$). Такий зв'язок видається доволі прозорим: звичайно «чужих» охочіше звинувачують і водночас приписують їм негативні риси, яких не хочеться бачити в собі.

У такому контексті слід звернути увагу на специфічне місце російської влади та Путіна. Звинувачення на їхню адресу розширюють простір для компенсацій і проєкцій, а водночас спрямовують інтелектуалізацію ($r = -0,2$, $p \leq 0,05$) в протилежному напрямі – на українське суспільство. Останній факт, найімовірніше, відображає прагнення молоді визначитися щодо актуальної громадсько-політичної ситуації.

На рівні міжнаціональних взаємодій найбільшою мірою актуалізувався альтруїзм. Тут зафіксовано негативну кореляцію зі звинуваченням росіян ($r = -0,23$, $p \leq 0,05$) і позитивну – щодо білорусів ($r = 0,25$, $p \leq 0,05$), молдован ($r = 0,33$, $p \leq 0,01$), кримських татар ($r = 0,23$, $p \leq 0,05$) і турків ($r = 0,26$, $p \leq 0,05$). Очевидно, у випадку з росіянами в оцінках респондентів сильніше проявилися протилежні альтруїстичні емоційні тенденції, спрямовані проти зазіхань на українців як

етнонаціональну групу. Натомість в оцінці інших народів функція альтруїзму полягає радше у виправданні українців.

З-поміж захисних механізмів виділилися компенсація у звинуваченнях на адресу угорців ($r = 0,31$, $p \leq 0,01$) і молдован ($r = 0,23$, $p \leq 0,05$) та інтелектуалізація – щодо провин молдован ($r = -0,21$, $p \leq 0,05$) і кримських татар ($r = -0,24$, $p \leq 0,05$). Виходить, що компенсація спонукає шукати винних серед інших, а інтелектуалізація – намагатися раціонально тлумачити власні провини українців.

Загалом можемо стверджувати, що в просторі атрибуції міжособових, міжгрупових та міжнаціональних провин на провідні місця виступають такі диспозиційні властивості особистості, як альтруїзм/егоїзм та захисні механізми – компенсація, проєкція, інтелектуалізація, утворення реакції.

Вернік О. Л.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ РЕСУРСІВ У ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Поняття ресурсів у соціально-психологічних дослідженнях останніх років стає все більш поширеним і затребуваним. Передусім це пов'язане з актуалізацію проблем складних життєвих обставин (СЖО), екстремальних і стресових ситуацій тощо через: постійні (протягом останніх 30 років) соціальні зміни у суспільстві, різке погіршення в останні роки соціальних і економічних умов життя пересічної людини, військові дії і їх наслідки, вимушене переселення й ін.

До центру уваги спеціалістів – і теоретиків, і практиків – на одне з перших місць у вищевказаних умовах виходять саме ресурси – психологічний потенціал людини, пов'язаний з опануванням різними життєвими ситуаціями, зокрема екстремальними.

В цілому психологічні ресурси прийнято розділяти на ресурси психіки і ресурси особистості. Перші актуалізуються на індивідуальному чи організмичному рівнях та, часто, досить слабо регульовані й усвідомлювані. Зокрема, Г. Сельє розрізняє два

види ресурсів – поверхневу і глибинну адаптаційні енергії, тобто легко відновлювальну і ту, що зачіпає внутрішні гомеостатичні механізми. Другі відносяться до структурних складових особистості. Зокрема, В. Марков визначає особистісні ресурси як усе те, що належить особистості – й цінності, й здібності, й характер, й ін.

Досить часто психологічні ресурси пов'язують зі стресостійкістю, виділяючи в ній психічний (тілесний, сценарний, культурний), особистісний (мотивація, досвід, самооцінка, самодостатність, активна життєва позиція, емоційно-вольові, професійно-особистісні якості, власне здоров'я як цінність тощо) і зовнішній (соціальна підтримка, матеріальні засоби, типи середовищ життєдіяльності і т.ін.) рівні.

Найбільш близьким до нашої проблематики є підхід Д. Леонтєва, який пов'язує ресурси з життєдіяльністю особистості, ввівши поняття «особистісний потенціал» як ідею можливостей для розгортання особистістю власного життя. В такому аспекті ресурси є насамперед усвідомлюваними можливостями свого Я організувати відповідно до умов різних середовищ власний спосіб життя, зокрема, організувати сприятливі й долати несприятливі умови власного розвитку чи виживання. Досить поширеним тут є підхід до градації ресурсів відповідно до рівня потреб особистості (найчастіше, в сенсі ієрархічної моделі А. Маслоу). В такому плані виділяють особистісні ресурси для: виживання, комфорту, безпеки, включеності до спільноти, поваги і самореалізації.

Окремим питанням в даному контексті стоїть співвідношення внутрішніх і зовнішніх ресурсів. З одного боку, наявність значних зовнішніх ресурсів не завжди обумовлює високий рівень внутрішніх. Особливо актуально це виявляється зокрема в такому прошарку як «золота молодь» – максимально матеріально і соціально забезпечені діти часто-густо самореалізованих осіб, що мають досить бідний внутрішній ресурс. З іншого, високий внутрішній ресурс досить часто обернено корелює (особливо в умовах поточної дійсності) з матеріальним благополуччям чи соціальною успішністю. Наприклад, нереалізовані вундеркінди (У. Сайдіс).

Взагалі, ресурси в життєдіяльності особистості досить часто пов'язуються з викликами (challenges) середовищ життя, як того на що спрямовані їх витрати. Р. Додж, А. Дейлі, Дж. Хайтон і Л. Сандерс, аналізуючи благополуччя особистості як ключовий аспект її життя, пропонують ідею нестійкої рівноваги між викликами середовища і ресурсами щодо їх опанування. Таким чином благополучною вважається не така людина, яка має багато ресурсів, проте така, в якій останні збалансовані з викликами. Причому такий баланс завжди динамічний. Тривалі сильні «перекуси» як в один, так і в інший бік призводять, зазвичай, до особистісних проблем, деструкцій.

Усвідомлення про власний ресурс в житті особистості передбачає щонайменше чотири операції поводження з ним – *накопичення, витрата, створення та відновлення.*

Психологічні особливості накопичення і витрат зазвичай розглядаються в економічній психології, проте багато феноменів, описаних в даному розділі, стосуються оперування не стільки грошима, скільки наявними ресурсами в цілому. Зокрема, досить детально описано ситуації, коли процес накопичення ресурсів виступає в ролі життєвої мети. Тобто не «ресурси для ...», а мати багато ресурсів, чим більше – тим краще. Цими ресурсами можуть бути, наприклад, знання мов, володіння різними технологіями і техніками у програмуванні, отримання дипломів, сертифікатів щодо навчання, підтримання контактів з соціально значимими особами і т.ін.

Згідно вказаного вище такий спосіб організації життя не є конструктивним. Досить часто вважається, що «сліпе» накопичення ресурсів пов'язане з компенсаторним доланням базового почуття тривоги, яке сформувалося через дитячі травми.

Проблема витрат власних ресурсів теж є надзвичайно цікавою і важливою. Будь-яка ситуація життєвого вибору може бути представленою в контексті таких витрат, а їх характер зазвичай можна визначити в системі двох біполярних змінних – спрямованості (на себе або на інших), та способом відношень (управління або взаємини). Таким чином передбачається щонайменше чотири ключові соціокультурні цінності, пов'язані з використанням ресурсів: *влада*, як спрямованість на

управління іншими; *любов*, як спрямованість на взаємини з іншими; *свобода*, як спрямованість на взаємини з собою; *розвиток*, як спрямованість на управління собою.

Створення ресурсів в життєдіяльності особистості як психологічна проблема поки взагалі, згідно нашого аналізу поточних досліджень, не є актуалізованою. З іншого боку, це є надзвичайно важливою науково-дослідною задачею. По суті, це є розуміння процесу перетворення потенціалу в ресурс або, якщо користуватися фізичною метафорою, процес перетворення потенціальної енергії в кінетичну. Відкритими тут є питання, чому і при яких умовах особистість активує власний життєвий потенціал, а при яких – не в змозі це зробити.

Остання операція – відновлення ресурсів в життєдіяльності особистості – є досить специфічною й пов'язується з ключовим поділом життєвих ресурсів на відновлювальні та не відновлювальні. Вочевидь, соціальні контакти, вміння і навички, знання, емоції і переживання, працездатність тощо – є відновлювальними ресурсами особистості. Тобто, втрачаючи чи витрачаючи їх, через певний проміжок часу ми можемо їх відновити. Разом з тим кожна людина з часом починає усвідомлювати, по-перше, невідповідність темпів витрат і відновлення власних ресурсів (ситуація стресу), й, по-друге, не відновлюваність певних ресурсів життя.

Щодо першого, на сьогодні досить актуальною є проблема бойового стресу і ПТСР. Зокрема, в дослідженнях О. Блінова було виявлено, що одним з ключових чинників інтенсивності переживання бойового стресу військовослужбовцями був наявний рівень їх ресурсної бази – чим він нижчий, тим сильніше переживався бойовий стрес, тим психологічно важчими були його наслідки.

Основним не відновлювальним ресурсом життєдіяльності людини є час її життя. Якщо в пошукових системах ввести запит «час і ресурс», то більшість топ посилань будуть приблизно такого змісту: «*час – це найцінніше, що витрачає людина в житті*», «*час – найкоштовніший ресурс*», «*час – не відновлювальний ресурс*», «*час – безцінний ресурс людини*», «*час – ресурс, яким треба керувати*» і т.п. Основна ідея

невідновлювальності ресурсу полягає в усвідомленні незворотності дій чи бездіяльності у власному житті, що, у свою чергу, обумовлює необхідність організації життя не тільки відповідно конкретній ситуації, але й згідно ціннісно-смыслових установок.

Підсумовуючи відзначимо, що ресурси відіграють ключову роль в організації особистістю свого життя. Успішність, екологічність її життєдіяльності багато в чому залежить від усвідомлення, установок і вмінь поведіння з власними життєвими ресурсами.

Вовчик-Блакитна О. О.

БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ В ГРОМАДСЬКОМУ ПРОСТОРІ СУЧАСНОГО МІСТА

Сучасне місто відрізняється від провінційних міст і характером забудови, і розмірами простору, і специфікою соціального середовища, пропонує велику різноманітність пропозицій і виборів для людей різного віку та соціального статусу. Разом з тим соціальні переваги, що надає місто, мають і зворотній бік негативного характеру, адже життя в мегаполісі є фактором психологічної патологізації населення. Неоднозначність норм поведінки, широкий діапазон ролей і пов'язана з ним рольова мобільність породжують постійну потребу у виборі власної стратегії поведінки, яка є також фактором формування напруження у взаємодії з іншими людьми. В низці психологічних досліджень піднімається проблема суб'єктивного благополуччя людини у просторі сучасного міста (Р. Шаміонов, А. Мікляєва, П. Румянцева, С. Нартова-Бочавер, О. Рудоміно-Дусятська). Разом з тим питання про фактори благополуччя особистості в умовах великого міста доволі рідко стають предметом дослідження, хоча саме цей вид благополуччя безпосередньо пов'язаний з просторовими, комунікативним, темпоральними та іншими чинниками, що обумовлюють життєдіяльність людини. Досягненню емоційного комфорту може перешкоджати площа

міста, просторове розміщення сфер діяльності мешканців, дефіцит часу на спілкування членів родини, перенаселеність, високий темп життя, інтенсивний транспортний рух, проживання у висотних будинках тощо.

Проведений аналіз літературних джерел дозволяє визначити суб'єктивне благополуччя як багатомірне явище, яке визначає позитивне емоційне самопочуття, є показником успішності емоційної регуляції людини, а також нерозривно пов'язане з переживанням психологічного благополуччя в тих чи інших обставинах життєдіяльності. (М. Аргайл, Н. Бредберн, Е. Дінер, С. Любомирські, Е. Носенко, К. Ріфф, М. Селігман, П. Фесенко, М. Чиксентмихайї та ін). Важливим питанням також є виділення і розмежування критеріїв емоційного благополуччя (неблагополуччя). Потрібно відмітити, що досліджень, які б змістовно описували емоційне благополуччя, значно менше, ніж аналогічних досліджень емоційного неблагополуччя. Дослідження суб'єктивного благополуччя особистості засвідчують такі його характеристики: переважаючий позитивний емоційний фон; домінуючий стан спокою, задоволеності і упевненості; суб'єктивне переживання щастя; спрямованість на позитивні стосунки з іншими, пронизані довірою і піклуванням і т.д. Виділення критеріїв емоційного благополуччя надає можливість досліджувати можливі взаємозв'язки емоційного благополуччя та інших психологічних явищ і характеристик, що в ще більшій мірі сприяє розкриттю і розумінню суті емоційного благополуччя.

Узагальнення і систематизація знань – як практичних, так і теоретичних, розробка основ універсального підходу в реалізації досліджень суб'єктивного благополуччя людини у прив'язці до середовища міста, є наразі дуже запитаними. Нині можна виділити наступні основні проблеми, що стоять перед психологією в контексті досліджень благополуччя людини в мегаполісі: напрацювання єдиного підходу у визначенні емоційного благополуччя, яке б носило системний характер; виділення і розмежування критеріїв визначення емоційного благополуччя/неблагополуччя; визначення основних чинників, які визначають стан емоційного благополуччя/неблагополуччя, систематизація, виявлення їх значущості; визначення шляхів

діагностики (пряма, непряма) емоційного благополуччя; виділення із вже відомих і напрацьованих практичних рекомендацій, ефективних технологій, спрямованих на оптимізацію переживання людиною емоційного благополуччя у великому місті. Особлива увага в даному контексті має звертатися на специфіку існування громадського простору в сучасному місті, оскільки тут має реалізуватись кілька практичних функцій, адже в цих місцях люди зустрічаються, спілкуються, торгують, відпочивають, здійснюють оздоровчі вправи, займаються спортом, грають, займаються творчістю і т.п.

Громадський простір має також суто психологічний вимір, який можна узагальнено назвати еколого-психологічним виміром. Психологічний бік громадського простору визначається контекстом, в якому середовище в цілому, або його окремі елементи впливають на поведінку та почуття людини, яка є активним (чи пасивним) елементом цього середовища. Екологічна психологія шукає відповіді на питання яким чином знайти баланс між мірою впливу організації простору на людину та способів і ступенем впливу людей на те, чи інше пристосування простору до власних потреб та інтересів, його відповідну трансформацію (збагачення чи збіднення). Іншими словами, в центрі уваги опиняється пошук відповіді на запитання: *«Яким чином люди реагують на простір, ставляться до нього та змушують простір працювати «на себе»?»*.

Відкритий громадський простір є надзвичайно важливим для всебічного розвитку такої частини мешканців та гостей міста, як дітей, підлітків та молоді. Це важливо для їхнього здоров'я, як фізичного, так психологічного, позаяк різні майданчики громадського простору потенційно є одним з найцікавіших місць для них, щоб взаємодіяти, грати, спілкуватись, здійснювати різні види індивідуальної та групової активності. Потенційно ми часто надаємо їм застарілі умови, які пропонують дуже мало варіантів для здійснення діяльності, пригод, експериментування, переживання захоплення від пригод та відкриттів, реалізації їхньої фантазії. Здорове середовище на свіжому повітрі часто густо перетворюється у одноманітне, сіре та невиразне місце, що відповідає своєрідній турботі дорослих

про безпеку, здоров'я, превентивних заходів з унеможливлення нещасного випадку, зустрічі з незнайомими людьми. Насправді такого роду дії з організації стандартного та рутинного простору, відповідає скоріше власним зручностям, «вигодам» дорослих, а часом їхній власній інертності й пасивності. Незважаючи на різноманітну гнітючу інформацію про загрози, що чатують на підростаюче покоління в безликих камінних джунглях міста, що активно підтримується та тиражується медіа, котрі підживлюють відповідну тривогу, або й паніку, діти та підлітки зараз знаходяться не в більшій небезпеці в громадських місцях, ніж 20-30 років тому. Батьки, що виявляють схильність до гіперопіки, ладні тримати своїх дітей в приміщенні, вдома, під постійним контролем, при всьлякому запобіганні відповідним забаганкам щодо гаджетів (що неправомірно вважають безпечними і достатніми для розвитку), залишають дітей та підлітків поза доступом до реальних життєвих ситуацій, неоднозначних подій, проблем і тривог сучасного суспільного життя. В таких умовах найбільш ймовірно, що дітям загрожує швидше небезпека померти від нудьги, ніж від будь-якого зовнішнього суспільного фактору.

Дитячий та підлітковий вік є періодом значного розумового і соціального розвитку, прагнення експериментувати, активно діяти, пізнаючи та випробовуючи себе, а також зростання впливу однолітків та розвитку почуття приналежності. Водночас так само актуальною в цей віковий проміжок є загострена чутливість щодо ситуацій соціальної ізоляції, що може провокувати болісні переживання самотності та відірваності від світу, тривогу та страхи, небезпечні процеси психологічного «самокапсулювання».

Сучасні діти й підлітки шукають все нові варіативні за організацією простору та змістом місця, де вони відчують себе в достатній безпеці, і які можуть забезпечити реалізацію потреби в соціальній взаємодії, індивідуальній самореалізації та певного усамітнення, відсутності контролю на нагляді старших. Такі потреби покликані забезпечити громадські простори, котрі мають бути досяжними та відкритими місцями для встановлення та підтримки реальних (а не віртуальних) контактів та різноманітних форм активності. Розвиток та

змістовне збагачення таких громадських просторів, своєю чергою, може водночас стимулювати процеси взаєморозуміння між представниками різних поколінь та соціальних шарів, вікових когорт, а також стимулювати розвиток взаємної толерантності та пошуку різноманітних форм взаємодії. Зазначимо, що сам суспільний простір твориться та видозмінюється під впливом таких чинників, як економічні, соціальні, культурні, політичні, психологічні, котрі в сукупності дають те, чи інше концептуальне поле функціонування громадського простору.

Дорослі часто є стривожені тим, що підлітки, збираючись з мінімальним контролем і наглядом, можуть брати участь в ризикованих акціях, чи просто незаконних діяч. Така мотивація використовується, як виправдання для обмежень користування громадським простором, переміщення, витіснення молоді через заборону на перебування в конкретних місцях, в певний час (вечірній, нічний), або заборону на якусь активність (катання на роликах, чи скейті на відкритих площах, парках, співи та танці в підземному переході). Вважаємо, що це є психологічно невірний ходом, оскільки у кращому випадку це консервує проблему, а то й поглиблює проблему, що може призвести до більш серйозних труднощів, які можуть коштувати дорого в довгостроковій перспективі. Тому краще дозволити молодшим містянам робити всі ці речі в спеціально відведених комфортних місцях, ніж намагатися ігнорувати, або придушити різноманітну активність в цілому. Ми не можемо заборонити дітям, підліткам та молоді «тусуватись» під музику в стилі рок, панк, ф'южн і т.д., експериментувати з алкоголем, чи тютюном, вправлятись у паркурі, чи брейк-дансі, хіп-хопі, цікавитись сексом і т.п. – дійсно заборона робить все це більш привабливим. Завдання дорослих полягає у забезпеченні умов, насичених максимальною користю і мінімумом загроз, власне в управлінні ризиками в громадському просторі. Деякі особливості організації громадського простору є пов'язаними з певними загальними поведінковими характеристиками людини, серед яких: територіальність, міжособистісна відстань, і потреба у різноманітності вражень та спілкування, а також відчуття безпеки, захищеності, розуміння, «читаність» простору,

насиченість та насиченість елементами, що стимулюють допитливість та прояви фантазії, орієнтують на пошук та відкриття. Перспективним вважаємо підхід до організації простору, що полягає у орієнтації на майбутнє покоління, симпатію до нього та визнання його прав, потреб та інтересів.

Волянук Н. Ю., Ложкін Г. В.

ЛІДЕРСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОСОБИСТОСТІ

За останні десятиліття значно зросло значення психологічного вивчення різних аспектів харизматичного лідерства й зокрема, дослідження типології та індивідуальності лідера. З позиції взаємозв'язку особистості й діяльності, поперше, формуються уявлення про психологічні закономірності розвитку лідера, харизматичної поведінки та ролі індивідуально-психологічних здібностей у цьому процесі. По-друге, створюються умови інтелектуальної та соціальної підтримки, раціональних рівнів активності харизматичних лідерів.

«Вірус лідерства» за кілька десятиліть охопив все людство. Школярі хочуть стати лідерами в навчанні, спортсмени – в спорті, вчені в науці. Компанії прагнуть нікому не поступатися лідерською позицією на ринку. Політичні партії пов'язують свої надії з появою нових лідерів. Навіть цілі країни і народи не проти проголосити себе лідерами всієї планети. Бути лідером означає бути більш здібним, розумнішим і цілеспрямованим у порівнянні з іншими і тому мати моральне право вести їх за собою. У цьому контексті лідерство виступає сучасним ідеалом поведінки, що ґрунтується не на походженні і статусі, а на особистісних і професійних досягненнях людини. Феномен харизми сягає своїм корінням глибини віків. Ще на початку розпаду первісно-родової общини, який супроводжувався виділенням різних груп і осіб, з'являлися люди, які виділялися у звичайному своєму оточенні (Гитаренко В., 2002).

В останні роки спостерігається сплеск інтересу до проблеми харизматичного лідерства. Харизма – поняття, що

означає особливі здібності, які вирізняють людину і піднімають її над іншими. До числа найбільш важливих характеристик харизматичної особистості слід віднести: впевненість в своїх судженнях і здібностях; вміння бачити перспективу краще, ніж інші; чуйно реагувати на динаміку змін у зовнішньому оточенні; бачення можливості неординарного, креативного вирішення проблем; відданість ідеї, готовність ризикувати і взяти на себе відповідальність; нестандартність і креативність поведінки в реалізації свого бачення. За М. Вебером, харизма – неабияка якість особистості, завдяки якій вона сприймається як надприродна, виняткова, якій притаманні особливі сили і властивості, недоступні для інших. Влада харизматичного лідера заснована на емоційній і безумовній довірі людей до нього. Як видно, перераховані характеристики дозволяють особистості швидко адаптуватися в умовах, що змінюються.

У більшості дискусій з проблеми харизматичного лідерства в центрі уваги постає поняття «бачення», тобто здатність лідера навіть в безнадійній ситуації з високою ймовірністю передбачати хід подій, спрогнозувати її розвиток та перебіг власних реакцій на них. Термін «бачення» в психологічному розумінні, швидше за все, слід розглядати як антиципаційну спроможність особистості.

Саме в умовах кризи харизматичний лідер ясно і виразно проголошує, які дії необхідно зробити і які будуть наслідки цих дій. Найчастіше в умовах стресу, невизначеності і хаосу підлеглі передають кермо влади тим, хто здатний виправити кризову ситуацію. Лідеру дають можливість здійснювати те, що необхідно для виправлення ситуації або вирішення проблеми. У багатьох випадках лідера ні чим не обмежують і дозволяють йому використовувати всі необхідні засоби.

Сучасні уявлення про харизматичне лідерство настільки абстрактні, що говорити про них як про серйозну наукову теорію напевно передчасно. Точаться суперечки про те, позитивно або негативно харизма впливає на ефективність професійної і управлінської діяльності. Дискутується також питання про те, чи є харизма вродженою якістю людини або ж її можна цілеспрямовано і усвідомлено розвивати. Звісно, можна погодитися із думкою, М. Вебера, який вважав, що

харизматична поведінка, як правило, проявляється і закріплюється у ранньому дитинстві за наявності сприятливих умов.

Аналіз показав, що погляди на структуру й компоненти лідерського потенціалу особистості й дотепер не є сформованими. Цілком вірогідно, що структура лідерського потенціалу об'єднує ті психічні утворення, які здатні організовувати й координувати різні форми взаємодії особистості з реальністю.

У зв'язку зі значимістю ролі лідерського потенціалу виникає питання про необхідність диференційованого розгляду його складників.

Слід відзначити, що особистість розвивається у двох сферах: потенціальній та актуальній. До сфери потенційного належать: природні особливості, притаманні людині; особливості індивіда; здібності; соціальні можливості, які можуть бути використані для особистісного розвитку. До сфери актуального відносять: якісні перетворення особистості та регуляцію своєї поведінки.

Таким чином, потенціал – це не тільки те, що дано людині від природи, але й те, що доповнюється, оновлюється, а отже пов'язане з процесом особистісного розвитку. Відновлювана частина потенціалу залежить від самої особистості і в меншій мірі від зовнішніх чинників. Ключовим моментом у конструюванні лідерського потенціалу є усвідомлене осягнення особистістю своїх можливостей. До складу «лідерського потенціалу» слід віднести:

1. Потенційну природну вищість особистості, яка підкреслює її інтелектуальну перевагу в багатьох галузях. В основі природної переваги, її першоджерелом є взаємозв'язок різних особистісних характеристик, що пов'язані з мотиваційною сферою. «Абсолютна вмотивованість», природна вищість проявляється в ранньому віці (прагнення бути першим у грі, у навчанні, хворобливе честолюбство, загострення реакцій на придушення особистості, критику, докори). Ймовірно, це закладається генетично, підсвідомо. Але може й заохочуватися оточенням (друзі, батьки, сім'я).

2. Раціональний розвиток природного потенціалу в сім'ї, школі, спорті, професії. Як відзначає відомий онтопсихолог Антоніо Менегетті, якщо в людини є природний потенціал і він не набуває розвитку в силу певних умов, то є висока ймовірність, що замість професіонала (у тій чи іншій галузі) виросте або шизофренік, або злочинець.

3. Реальні соціальні та особистісні амбіції розширюють соціальний простір за рахунок посилення соціальної потреби до дії.

4. Найвищий рівень професійної компетенції.

5. Функціональний утилітаризм.

6. Емоційна стабільність, під якою розуміють адекватне реагування (тобто стійкість) на емоційні чинники.

7. Стиль управління адекватний індивідуальним властивостям (особливостям) особистості.

В ході розвитку уявлень про лідерський потенціал можуть бути обгрунтовані й інші утворення. Однак, дотепер специфіка лідерського потенціалу вивчена досить фрагментарно, хоча деякі зазначені вище компоненти можуть бути піддані змістовному психологічному аналізу.

Ворнікова Л. К.

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ЖІНОК У ПЕРІОД ВІКОВИХ ЗМІН

У даний час проблема психологічного здоров'я жінок набула великого значення. З огляду покладених на них функцій (соціальних, трудових, сімейних) сучасні жінки все частіше піддаються наростаючому впливу інтелектуальних і соціальних навантажень, які призводять до афективних нападів, стресів, різних психічних розладів і психосоматичних захворювань. У зв'язку з цим дослідження психологічного здоров'я жінок набуває важливе наукове та практичне значення.

Психологічне здоров'я І. Галецька визначає як втілення результатів соціалізації особистості та чинник ефективності цього процесу й індивідуального розвитку водночас. Термін

«психологічне здоров'я» вживається в психології синонімічно до таких понять, як: «самоактуалізація» особистості (А. Маслоу); оволодіння змістом власного життя (Ш. Бюллер); відповідність життєвих реалій екзистенційним потребам (В. Франкл); поява вікових новоутворень (Л. Виготський) і задоволення базових потреб віку (Е. Еріксон).

Психічне здоров'я жінки – це стан її благополуччя, в якому жінка реалізує свій творчий хист, може протистояти життєвим стресам, продуктивно працювати і робити внесок у власне співтовариство. У цьому позитивному сенсі психічне здоров'я є основою благополуччя людини і ефективного функціонування спільноти.

Досліджуючи психологічне здоров'я жінок у період вікових змін, слід зазначити його складові:

- емоційну саморегуляцію як вміння особистості керувати своїм емоційним станом;
- розвинені вольові якості, необхідні для подолання перешкод;
- вміння та навички спілкування, міжособистісної взаємодії;
- розвинений інтелект і критичне мислення, необхідні для прийняття рішень щодо вибору здорової поведінки й протидії негативному впливу;
- розвинена самосвідомість;
- активність особистості, яка виявляється у творчій діяльності, спілкуванні та вольових вчинках.

Жінки, у яких присутні перераховані вище характеристики, мають гарне психологічне здоров'я, але є жінки, в яких у перехідному віці залишається багато нерозв'язаних проблем (самотність, незатребуваність тощо), що призводять до сприйняття ними старіння як катастрофи. Таке уявлення щодо періоду пізньої зрілості є віддзеркаленням негативного ставлення європейського суспільства до старіння в цілому й до старіння жінки зокрема (О. Бацілева, Є. Головаха, В. Менделевич, С. Максименко, О. Хухлаєва). Для жінки час – не тільки хронологія, вимірювання, але й могутнє джерело сильних переживань. На психологічне здоров'я жінок зрілого віку впливають: втрата репродуктивної функції; стресові

ситуації; соціальні проблеми; низька самооцінка; відсутність повноцінних стосунків; незадоволеність життям. Також на психологічне здоров'я жінки впливають і її зовнішні зміни. Насамперед, вони пов'язані з гормональними змінами під час менопаузи, а саме спостерігається така картина: шкіра стає сухою і зморшкуватою, втрачає еластичність; волосся сивіє та випадає; прискорюються серцебиття, пульс; відчуття «приливів» жару, спраги; часті головні болі; проблеми з травленням; порушується сон; знижується апетит і лібідо. Все це призводить до зниженого настрою жінки, вона найчастіше уявляє себе старою та нікому не потрібною.

За відсутності підтримки близьких, цікавої, всепоглинаючої роботи або заняття, допомоги фахівця формуються емоційно-особистісні й когнітивні порушення. До емоційно-особистісних – належать: зниження самооцінки; тривожність; плаксивість з будь-якого приводу; різні страхи (фобії); втрата здатності отримувати задоволення від чогонебудь, насолоджуватися життям; втрата інтересів до себе, власної зовнішності, роботи, улюблених занять; раптові спалахи невмотивованої агресії; постійне невдоволення собою і / або поведінкою оточення; провокування конфліктних ситуацій вдома та на роботі; непередбачувані швидкі коливання настрою без видимої причини. До когнітивних порушень треба віднести неможливість зосередити увагу, послаблення пам'яті та ін.

Стан психологічного здоров'я і прояв тих чи інших психологічних особливостей залежить від типу особистості жінки. У період менопаузи риси характеру загострюються та проявляються в крайніх формах. Спираючись на положення концепції Е. Еріксона про те, що кожна стадія розвитку визначається тією кризовою ситуацією, яка повинна бути вирішена з метою подальшого безперешкодного процесу розвитку, велике соціальне значення матиме й те, що благополучне розв'язання жінкою криз психологічного здоров'я у період вікових змін допоможе їй конструктивніше підійти до наступного етапу життя – старості.

ОСОБИСТІСНИЙ СМИСЛ ЯК ЧИННИК ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ В СИТУАЦІЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Сьогодення насичене різноманітними за складністю подіями, що часто ставлять людину в ситуацію невизначеності. Прийняття рішення за таких умов потребує осмислення як самих подій, так і важливості їх для суб'єкта. Необхідність приймати рішення в умовах невизначеності, як неповної інформованості, враховувати наслідки виборів в раціонально непрогнозованих ситуаціях, орієнтуватися на динамічні взаємодії змін в ситуації, а не тільки доступні для огляду причинно-наслідкові зв'язки, потребує від людини здатності до нового мислення (Тихомиров О., 1992; Дернер Д., 1997). Це своєрідна вимога відповідності інтелектуального та особистісного потенціалу людини рівню розв'язуваних нею життєвих і професійних завдань. Прийняти рішення в ситуації невизначеності може людина, яка здатна чітко відповісти на питання: заради чого це потрібно робити? Тобто, знаходить у цьому процесі особистісний смисл.

Система освіти в Україні орієнтована на компетентнісний підхід. Наскільки це відповідає викликам сьогодення? Щоб зрозуміти, слід з'ясувати сутність компетентностей. У методичному посібнику НАПН України за ред. В. Кременя «Розроблення освітніх програм. Методичні рекомендації» читаємо: *«Основними категоріями студентоцентрованого навчання є компетентності та результати навчання <...>. Компетентності є динамічним поєднанням знань, розуміння, навичок, умінь і здатностей»* (Рашкевич Ю., 2014, С.7-8). Про що йдеться? На перший погляд все правильно. Але якщо заглибитися у розуміння представленої в цитаті сутності поняття «компетентність», то побачимо процес когнітивного тренування. У гонитві за програмним результатом освіта не повинна опуститися до тренінгу компетенції, або, як слушно зауважує О. Асмолов, до дресури розуму (Асмолов А., 2019). Ключове завдання освіти на всіх її рівнях (дошкільна, початкова, середня, вища) повинно полягати у формуванні мотивації готовності до змін, компетентності оновлення компетенцій.

Компетентнісний підхід в нинішній інтерпретації зводиться до опанування школярами чи студентами програми дій в певній ситуації. Проте динамічне поєднання знань, розуміння, навичок, умінь і здатностей (як йдеться у дефініції) унеможливорює визначені, строго окреслені результати, позаяк динамічність вимог суспільства, потреб людства досить швидко знецінює те, що було визначено як актуальне донедавна. Екстраполяція вчорашніх компетентностей на сьогодні перестає корелювати з вимогами теперішнього часу. Для отримання бажаного результату слід залучати багато інших змінних, які не завжди будуть каузальними. А отже, розроблення освітніх моделей повинно ґрунтуватися на урахуванні досвіду минулого і логіку майбутніх подій. Відтак майбутність освіти не за компетентностями як такими. Прерогативою майбутнього має стати смислова освіта, де немає готових стандартних рішень. Учень, студент має навчитися діяти в складних, невизначених ситуаціях, ураховуючи їхню різноманітність і складність. У світі невизначеності та складності суб'єкти освітнього процесу повинні бути мотивовані та володіти універсальними навчальними діями. Їхньою провідною компетентністю повинно стати вміння оновлювати свої компетентності.

Формуючи компетентності, можна втратити людину як систему, що саморозвивається. А будь-який розвиток спирається на можливості. Тому освіта повинна розглядатися насамперед як зона можливостей (Выготский Л., 1935), а не набір компетентностей. Ми поділяємо позицію О. Асмолова, що механізмом розширення можливостей особистості, який забезпечує адекватний вибір в ситуації невизначеності, є варіативність освіти (Асмолов А., 2019).

Прийняття рішень не мислиться без ще одного компонента структури особистості – системи цінностей людини. Ухвалюючи рішення, суб'єкт вибирає з поміж різних альтернатив. Кожна з них зв'язана із цілями та цінностями людини. Не виключено, що успішний шлях розв'язання проблеми суперечить загальним принципам людини, її етичним нормам або життєвим цілям. Тому відбувається пошук такого рішення, яке б враховувало ці факти. За такої умови правильність вибору залежить від масштабу контексту. Визначення домінувальної альтернативи перетворює

ситуацію вибору в ситуацію досягнення мети. Якщо результат не відповідає одному з критеріїв ефективності, то суб'єкт знову повертається в ситуацію вибору до пошуку альтернатив, або визначення критерію для їх порівняння (Галян І., 2017).

Як бачимо, в ситуації смислового вибору на етапі визначення критерію для порівняння наявних альтернатив людина реалізує свій суб'єктний досвід, наповнений (або ні) вищою цінністю. Якщо вища цінність сформована (переконання, інтереси, ідеали, смисложиттєві орієнтації), то суб'єкт визначає провідну альтернативу і реалізує намір у дію. Коли ж вища цінність не сформована, то суб'єкт застрягає на емоційних переживаннях.

Всередині моделі екзистенційного вибору в будь-якому комплексі автономної альтернативи може статися формування вищої цінності або її переоцінювання з урахуванням життєвих умов. Навіть, якщо у суб'єкта вже створені внутрішні передумови для здійснення багатьох альтернатив, досвіду переживань, вчинків, аргументів, установок для кристалізації вищої цінності деяких з них може бути недостатньо. Тоді в момент роботи конкретного комплексу може статися збагачення та розширення, насамперед, суб'єктного досвіду індивіда.

Чи залишається тут місце фундаментальному знанню? За описаним вище алгоритмом відбувається прийняття будь-якого іншого, а не лише ціннісного рішення. Засадничим для успіху стає розширений суб'єктний досвід (оновлена компетентність). Можна подискутувати з сьогоденнішими менеджерами освіти, що головне чим повин володіти випускник школи чи закладу вищої освіти, це вміння комунікувати, презентувати, відчувати, емпатіювати тощо. Так, це необхідні для життя людини компетентності. Проте, засадничими для освіти повинні бути фундаментальні знання. А головне завдання – навчити вчитися, навчити оновлювати ці знання.

Отже, сьогодення освіта повинна давати можливості, мотиви дії та смисли. Тобто, домінуючими повинні бути не навички, а мотивації. Вчорашній школяр, студент повинен бути готовим до змін. Готовність сформують не лише набуті навички, але й компетентність до оновлення компетентностей. Володіючи такою компетентністю суб'єкт буде готовим до прийняття рішень в ситуації невизначеності, позаяк він не покладатиметься на

завчений шаблон, а спиратиметься на отримані знання з урахуванням результатів аналізу поточної ситуації, досвіду минулого, логіку майбутніх подій та особистісний смисл.

Галян О. І.

ІНДИВІДУАЛЬНА ОСВІТНЯ ТРАЄКТОРІЯ ЯК МЕХАНІЗМ РОЗВИТКУ СУБ'ЄКТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ І ПСИХОЛОГІВ

Суспільні процеси, виклики сьогодення зумовлюють зміну поглядів на зміст і особливості освіти та компетенції, які повинен опанувати майбутній фахівець. Виходячи із завдань, які ставить перед освітою суспільство і держава, можна стверджувати, що навчання повинно сприяти особистісному зростанню так, щоби студенти могли самостійно ставити та досягати цілі, уміли адекватно реагувати на життєві ситуації, приймати рішення, бути відповідальними, уміли аналізувати, порівнювати прогнозувати події та моделювати доцільний стиль поведінки в них, організовувати себе і свою діяльність, вчасно розв'язувати навчально-професійні задачі та життєві завдання тощо.

Розгляд означених умінь і здатностей підводить до важливості виокремлення метакомпетенцій, що визначають успішність освітнього процесу. Метакомпетенції розглядаємо як сукупність знань, умінь та здатностей, які уможливають самостійне керування власною навчально-професійною діяльністю та є результатом організації педагогічної співдії, в якій заохочується прояв суб'єктності. Врахування особистісного контексту навчання сприятиме полегшенню набуття студентами необхідних загальних і фахових компетентностей, які сукупно презентовані у результатах навчання, водночас забезпечуються метакомпетенціями. А це, своєю чергою, забезпечить формування здатності до самонавчання, самоосвіти та саморозвитку.

Втілення ідеї суб'єктності потрібно аналізувати у контексті конструктивних типів освіти. Осмислення загально-

соціальних, культурних та професійно-спрямованих засад, функцій і пріоритетів суб'єктнісно-орієнтованої освіти дає підстави для розгляду її у трьох формах:

1. Освіта є, насамперед, трансляцією конкретних знань, соціалізацією та формуванням, з одного боку, загальних компетентностей (зокрема, й уміння учитися і навичок дій, необхідних для розв'язання стандартного набору навчальних задач), а з іншого – предметно-професійних, що відповідають візії майбутньої професійної діяльності у визначених результатах навчання. Організація освітнього процесу в цих умовах відповідає традиційному підходові з його унормованими та стандартизованими підходами. Попри традиційність, створення повноцінних умов для індивідуалізації навчання є однією з пріоритетних цілей. Однак їх досягнення ускладнюється увагою до розв'язання загальних завдань функціонування самої системи. За таких умов студент, попри декларовану суб'єктність, залишається об'єктом навчання. Однак і викладач у цій ситуації залишається об'єктом державного управління. Це ставить їх в однакові умови – підпорядкування визначеним, заданим обставинам, стандартам, вимогам. Тип освіти за такої візії є нормативно детермінованим, оскільки йому притаманні інваріантність, ієрархічність, лінійність, адміністративна регуляція, особлива увага контролю.

2. Освіта є простором розвитку індивідуальних здібностей (насамперед, професійного мислення і креативності) та соціально значущих якостей особистості (зокрема, й лідерських), важливих для професійного становлення. Такий тип освіти визначають як аналітико-рефлексивний. Особливе значення надається розвитку у студентів критичного мислення, його професіоналізації та рефлексивних механізмів навчання і самонавчання, самоосвіти, самовиховання. Розвивальну спрямованість цього типу освітньої ситуації реалізовано за допомогою інноваційних підходів, інтерактивних форм навчання й інтенсифікації навчально-професійної діяльності кожного здобувача вищої освіти. Внесення в освітній процес розвивальних технологій передбачає забезпечення індивідуальної траєкторії професійного становлення студента, що особливо важливо для фахівців соціономічних професій,

зокрема, майбутніх психологів і педагогів. Саме ці фахівці за професійними функціями орієнтовані на становлення власної суб'єктності та суб'єктності учасників співдії. У пріоритеті для них такі положення: людина – суб'єкт, який вільно діє та здатен сам визначати своє особистісне становлення й розвиток; людина – осмислює своє існування і здатна планувати свій розвиток; кожна людина унікальна, жодного «середнього» типу особистості не існує; у людини є власні мотиви, спонуки до розвитку їх неповторного внутрішнього світу, його повноцінної реалізації (Клюева Н., 2000).

За умови доцільної, науково обґрунтованої технології навчання відповідно до обраної теоретичної бази (теорії навчання і теорії навчальної діяльності) такий тип освітнього середовища стає перспективним у досягненні кожним студентом того рівня навчальних досягнень, які відповідають його індивідуальним особливостям, можливостям, здібностям, та сприяють початкам формування індивідуального стилю майбутньої професійної діяльності.

3. Освіта – це і трансляція соціокультурного досвіду, і створення умов для індивідуально-особистісного зростання, і розвиток творчих здібностей, і забезпечення практико-орієнтованого навчання, за яких враховуються очікувані результати та індивідуальні особливості, професійні інтереси кожного здобувача вищої освіти, формування у нього skills soft. Цей тип освіти отримав назву відкритий, орієнтований на самовизначення у професії. Він поєднує основні елементи першого і другого типів, але водночас вирізняється значно більшою увагою до багатоманітності форм самовизначення студентів, визнання їх права на індивідуальне самовизначення у змісті та формах навчання. Нелінійність і варіативність моделювання діяльності студентів – провідні особливості їх професіоналізації на етапі навчання в закладі вищої освіти. Цей тип організації освіти найбільше сприяє утвердженню та розвиткові суб'єктності як студентів, так і викладачів.

Орієнтація на розвиток суб'єктності пов'язана з такими поняттями як «індивідуальний освітній маршрут» та «індивідуальна освітня траєкторія». Найчастіше їх використовують у контексті розгляду особливостей навчання

школярів. Перспективність для системи вищої освіти, на наш погляд, не викликає сумнівів. За компетентнісного підходу суб'єктно-орієнтований освітній процес постає не як мета, а як засіб забезпечення саморозвитку особистості. З огляду на це акцентуємо на пріоритеті суб'єктного досвіду студентів, варіативності роботи з предметним змістом, здійснення самоконтролю і самооцінки процесу власного учіння. Побудова індивідуальної освітньої траєкторії передбачає опертя на принципи індивідуалізації навчання, формування усвідомленої перспективи власних навчальних досягнень, гнучкості навчання, співдії студента і викладача, а також структурування освітнього процесу з урахуванням інваріантного та варіативного складника, створення умов для корегування проблемностей у навчанні майбутньої професії. На відміну від індивідуальної освітньої траєкторії, індивідуальний освітній маршрут менше формалізований і конкретизований. У ньому основу складають цільові орієнтири. Йдеться про розгляд освітнього процесу як засобу досягнення особистісних цілей саморозвитку, самовдосконалення, самовідкриття студентом нових можливостей у формах, прийомах, способах діяльності, для реалізації особистісних ресурсів у навчанні.

Загалом можна виокремити такі напрямки розробки індивідуальної освітньої траєкторії як механізму розвитку суб'єктності студентів: підвищення якості засвоєння освітньої програми з опертям на максимальну активність здобувачів у «привласненні» навчальної інформації; вироблення особистісного ставлення до значущості знання, смислотворення; максимальне стимулювання самостійності, ініціативності, креативності, свободи та відповідальності у засвоєнні й творенні знання; формування творчої індивідуальності, розвиток ціннісно-смиислової сфери, аксіологічної компетентності, власних поглядів і переконань; формування власного стилю діяльності з опертям на індивідуальні особливості, потенційні можливості, здібності та здатності, суб'єктність. Крім того, означене сприяє появі потенційної професійної суб'єктності як неповторної інтегральної сукупності ціннісно-мотиваційних, емоційно-вольових, інтелектуальних, процесових та

рефлексивно-оцінювальних характеристик фахівця, його прагнення до самореалізації у професійній діяльності.

Гапоненко Д. І.

ОСОБЛИВОСТІ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ» ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ОПИТУВАННЯ СТУДЕНТІВ

Сучасний стан і тенденції розвитку вищої освіти в Україні ставлять на порядок денний нові проблеми, пов'язані з необхідністю вдосконалення освітнього процесу. Згідно Закону «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. зменшилося аудиторне навантаження викладачів і студентів, що призвело до оптимізації і об'єднання низки навчальних курсів. Окрім того, значний вплив на зміни у вищій освіті справила ратифікація Угоди про асоціацію Україна – ЄС. У зв'язку з цим, питання професійної підготовки майбутніх фахівців вийшло за межі суто механічних змін у навчальних планах і структурах предметів, що вивчаються. Разом з тим, ефективне функціонування системи освіти і її інтеграція у європейський простір неможлива без урахування думки учасників освітнього процесу.

Проблема професійної підготовки майбутніх фахівців висвітлювалася під час вирішення широкого кола теоретичних і практичних питань, спрямованих на вивчення сучасної філософії освіти (В. Андрущенко, В. Воловик, В. Кремень та ін.), дидактичних принципів організації фахової підготовки майбутніх спеціалістів (С. Гончаренко, А. Алексюк, С. Вітвицька та ін.). Питання запровадження інноваційних технологій у вищій освіті розглядаються у наукових працях М. Євтуха, В. Кременя, С. Стрілець та ін. Соціологічні підходи до вивчення освіти використані у наукових працях В. Бакірова, В. Астахової, О. Хомерікі, О. Лукашук, В. Кривошеїна і ін.

Проте, проблеми реформування вищої освіти потребують індивідуального підходу з урахуванням особливостей функціонування і традицій кожного окремо взятого ЗВО, що й

зумовило необхідність проведення соціологічного дослідження серед студентів Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка. Дослідження проведене впродовж вересня – жовтня 2019 р. з використанням фокус-групового і глибинного інтерв'ю. Учасниками опитування були студенти III – VI курсів усіх факультетів університету.

В цілому, характеризуючи умови діяльності закладів вищої освіти, учасники дослідження зійшлися на тому, що вони незадовільні. Це стосується переважно матеріального становища більшості університетів, а саме: стан приміщень і аудиторій, умови для проживання в гуртожитках, якість технічного обладнання тощо.

Також негативний вплив на освітній процес справляє незбалансованість навчальних курсів – багато лекцій, мало семінарських занять і значний часовий розрив між теоретичними і практичними парами внаслідок «начитки лекцій» на початку періоду. Крім того, вказану проблему посилює і так звана «дистанційна освіта», коли через неспроможність університету покривати витрати на комунальні послуги внаслідок недофінансування з боку держави, студентів відправляють на вимушені канікули.

Серед інших недоліків освітнього процесу респонденти зазначили небажання деяких викладачів змінювати підходи до викладання, коли подається застаріла інформація, а також дублювання матеріалу особливо у магістратурі.

Проте, подекуди проблеми створюють і здобувачі. Так, на сьогоднішній день, кількість викладацьких ставок напряму залежить від кількості студентів; причому останні про це добре знають і часто зловживають, розуміючи, що їх не відрاهують за жодних обставин.

Щодо позитивних моментів в освітньому процесі Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, то учасники дослідження вказали наступні:

- високий фаховий і професійний рівень викладачів;
- поступовий перехід від традиційного формату читання лекцій до використання більшої кількості інтерактивних прийомів і практичних форм подачі матеріалу;

– можливість проходження змістовних і різноманітних науково-дослідних і виробничих практик;

– проектна і грантова діяльність викладачів, завдяки якій покращується матеріально-технічна база, активне залучення студентів до виконання проектів, і викладання освітніх курсів за новітніми методиками.

Також у ході дослідження були виявлені очікування і побажання респондентів щодо змін в освітньому процесі, а саме:

1. Зменшення теоретичних і збільшення практичних занять, а також їх якісне поєднання. Ідеальною, на думку респондентів, є модель, коли викладений теоретичний матеріал одразу закріплюється на практиці.

2. Подальше вдосконалення варіативності навчальних планів і розширення можливості самостійно обирати дисципліни, особливо для студентів магістратури.

3. Оптимізація і стабільність у розкладі занять, що надасть можливість працювати, не відриваючись від навчального процесу.

4. Зменшення рівня субординації у стосунках між викладачами і студентами, але не повна її відсутність.

Не менш важливим аспектом у контексті особливостей освітнього процесу залишається проблема визнання дипломів українських закладів вищої освіти у країнах ЄС. Студенти зацікавлені у цьому, проте на заваді стоять бюрократичні механізми, згідно яких кількість дисциплін та їх обсяг, зазначені у дипломі, повинні співпадати з європейськими стандартами. Натомість рівень отриманих знань не враховується, а тому слід звернути увагу на необхідність синхронізації освітніх програм. Причому особливо гостро ця проблема стоїть для гуманітарних спеціальностей.

Таким чином, за результатами фокус-групового і глибинного опитування студентів, освітній процес у Національному університеті «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка здійснюється загалом на належному рівні, а перелічені недоліки мають переважно загальнодержавний характер. Разом з тим, за умови впровадження зазначених пропозицій, університет має достатній потенціал для підвищення якості надання освітніх послуг.

МОРАЛЬНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЕКОСВІДОМОСТІ: СОВІСТЬ І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Сьогодні людина дуже інтенсивно експлуатує природне середовище для особистих потреб. При цьому людина не замислюється над наслідками такого потребового ставлення. Взаємодія людини з природою призводить до збільшення кількості екологічних катастроф. У світлі визначеного постає питання вивчення моральних детермінант екологічної свідомості, а саме совісті та відповідальності. Визначення совістливого та відповідального ставлення до природного середовища зумовлено збільшення екологічних катастроф. Отже, метою нашого дослідження стало виявлення особливостей моральних детермінант (совість і відповідальність) екологічної свідомості молодих людей, що проживають у місті та сільській місцевості.

Досліджуючи екоціннісні диспозиції було з'ясовано, що серед досліджуваних, які проживають у сільській місцевості домінують соціальні цінності, а у жителів міста – Я-цінності. Це означає, що для жителів села важливо, щоб власні цінності співпадали з цінностями соціуму. При цьому було встановлено, що саме для тих, хто живе в сільській місцевості екологічні цінності є незначущими. Особи, які проживають у міській місцевості головними та важливими вважають свої власні цінності.

За результатами дослідження було встановлено, що жителі міста на статистично значущому рівні відрізняються від жителів села такими цінностями, як «екологічні». Зокрема, жителі міста є більш екоорієнтованими, вони усвідомлюють наслідки «спілкування» з природним середовищем. З іншого боку, моральні цінності важливіші для жителів села – останні більше цінують в інших прояв совісності, порядності, вдячності, відповідальності, у порівнянні з містянами.

Отримані результати свідчать, що більшість селян розуміють та усвідомлюють необхідність взаємодії з природою на основі співпраці. Саме колаборативна екологічна диспозиція сприяє тому, що люди будуть більш стриманими та виваженими

по відношенню до природи. При цьому зауважимо, що інша половина опитаних жителів села проявляють несесітивну диспозицію. Відповідно до цієї екологічної диспозиції, природа сприймається як певний «сосуд», з якого можна постійно щось черпати та брати не задумуючись про наслідки. При переважанні несесітивної екологічної диспозиції людина вважає себе головною та господарем у стосунках з природним середовищем. Серед жителів спостерігаємо протилежність екологічних диспозицій. З одного боку, містяни проявляють слабкість перед стихіями природного середовища, а з іншого – намагаються підкорити природу задля задоволення своїх інтересів. Найменш характерною для жителів сільської місцевості є совмісійна екоціннісна диспозиція, яка свідчить про те, що людина не підкориться природному середовищі. Хоча саме дана екоціннісна диспозиція є домінуючою та характерною для містян. Совмісійна екоціннісна диспозиція характерна для 50% жителів міста. Окрім цієї диспозиції для містян характерні совметральна та індиферентна. Також жителі міста схильні усвідомлено приборкувати природне середовище для задоволення власних потреб. Інші екоціннісні диспозиції виражені у незначній частині опитаних містян.

Згідно з отриманими даними, майже однакова відсоткова кількість опитаних селян та містян схильні проявляти зневажливе ставлення до природного середовища.

Отримані результати свідчать, що для досліджуваних (незалежно від місця проживання) характерний середній рівень відповідальності. Тобто прояв відповідальності залежить від значущості та важливості ситуації. Зауважимо, що високий рівень відповідальності більш характерний для жителів міста. Високий рівень відповідальності проявляється в тому, що жителі села та міста усвідомлюють необхідність дотримання соціальних вимог суспільства, суспільних обов'язків, соціальних завдань, норм і цінностей.

На підставі отриманих результатів встановлено статистично значимі відмінності у групах з різним рівнем відповідальності. З'ясовано, що екологічні та моральні цінності, а також колаборативна екоціннісна диспозиція більш характерна та значуща для осіб з високим рівнем відповідальності.

Отримані дані означають, що молоді люди із високим рівнем відповідальності при взаємодії з природним середовищем усвідомлюють всю необхідність толерантного ставлення до природи.

Для респондентів з низьким рівнем відповідальності характерні Я-цінності, індиферентна та несеситивна екоціннісні диспозиції. Отримані результати свідчать, що у свідомості досліджуваних з низьким рівнем відповідальності переважають уявлення, що вони є господарями природи та сприймають її лише як джерело певних ресурсів, потрібних людині, а також байдуже ставляться до природного середовища та його проблем.

Досліджуючи совістливість респондентів, які проживають на різній території, було встановлено наступні результати. Діагностовано, що серед усіх досліджуваних найбільш совістливими виявилися жителі сільської місцевості. Отже, останні більше проявляють моральну самосвідомість, у різних життєвих ситуаціях схильні до морального самоконтролю, схильні виконувати всі моральні зобов'язання, здатні до рефлексії, у порівнянні із жителями міста.

За результатами порівняння осіб з високим та низьким рівнем совістливості на основі t-критерію Ст'юдента було з'ясовано, що для осіб з високим рівнем совістливості притаманні моральні цінності, колабораторна екоціннісна диспозиція. Отримані результати свідчать, що у свідомості респондентів з високим рівнем совістливості є усвідомлення необхідності взаємодіяти з природою на основі співпраці. Вони усвідомлюють необхідність бути стриманими та поводитися виважено по відношенню до природи. Досліджувані з високим рівнем совістливості у життєдіяльності орієнтуються на моральні норми, принципи, а також усвідомлюють сутність і наслідки своїх учинків. Вони розрізняють основні моральні категорії: добра, справедливості, доброчесності, гідності та інші.

На статистично значущому рівні зафіксовано відмінність щодо прояву екологічних цінностей у респондентів з різним рівнем совістливості. Для досліджуваних з високим рівнем совістливості характерна екоорієнтованість, яка проявляється у тому, що досліджувані у своєму житті базуються на моральних нормах, принципах.

Для групи з низьким рівнем совістливості характерні совметральна та гашенарна екоціннісні диспозиції. Соціальні впливи більше відчують особи з низьким рівнем совістливості. Отже, особи з низьким рівнем совістливості усвідомлено прагнуть підкорити природне середовище заради власних потреб. Вони здатні здійснювати насильницькі дії по відношенню до природи, щоб підвищити рівень ефективності її експлуатації. Досліджувані з низьким рівнем совістливості схильні наносити шкоду тим чи іншим природним об'єктам.

Таким чином, серед досліджуваних, які проживають у сільській місцевості домінують соціальні цінності, а у жителів міста – Я-цінності. Жителі міста на статистично значущому рівні є більш екоорієнтованими. Досліджуючи екологічні диспозиції було виявлено, що для жителів сільської місцевості характерна колаборативна та несесітивна екодиспозиції, а для жителів міста – совмісійна та совметральна. Отримані результати свідчать, що у досліджуваних (незалежно від місця проживання) прояв відповідальності залежить від значущості та важливості ситуації. З'ясовано, що екологічні та моральні цінності, а також колаборативна диспозиція більш характерна та значуща для осіб з високим рівнем відповідальності. Для респондентів з низьким рівнем відповідальності характерні Я-цінності, індіферентна екоціннісна диспозиція, несесітивна екоціннісна диспозиція. Було діагностовано, що найбільш совістливими виявилися жителі сільської місцевості. Отримані результати свідчать, що у свідомості респондентів із високим рівнем совістливості є усвідомлення необхідності взаємодіяти з природою на основі співпраці.

Hlukhava T., Astapchuk S.

ENTREPRENEURIAL SKILLS DEVELOPMENT VIA IT-TOOLS

Support for entrepreneurship has never been more important than it is now. There is a lack of an entrepreneurial culture in some companies and organizations. Today entrepreneurship is vital to

promoting innovation, competitiveness and economic growth. Reinforcing entrepreneurial education in schools will have a positive impact on the entrepreneurial dynamism of an economy.

Entrepreneurship is seen as an individual's ability to turn ideas into action. It includes creativity, innovation and risk-taking, as well as the ability to plan and manage projects in order to achieve objectives (Leon R.-D., 2017).

Unlike other important economic skills, entrepreneurial skills are not related to a specific occupation, discipline or qualification. However, the greater emphasis on entrepreneurship education and developing entrepreneurial skills has brought more analysis and agreement of entrepreneurial abilities and competencies.

The European Council (2006) labelled entrepreneurship as one of the eight key competences that all individuals should have in order to facilitate business creation and innovation (Landström, Harirchi & Åström, 2012) and to have a successful professional life (Daniel, Costa, Pita & Costa, 2017).

Plenty of research has been made regarding entrepreneurial skills and various elements that are included into it. For example, entrepreneurial skills are defined as performance orientation (Athayde, 2009; Chiru, Tachiciu, and Ciuchete, 2012; Draycott and Rae, 2011; Moberg et al., 2014; Morris, Webb, Fu, and Singhal, 2013), they are seen as creativity (Athayde, 2009; Chang and Rieple, 2013; Draycott and Rae, 2011; Draycott, Rae and Vause, 2011; Hodzic, 2016; Lans et al., 2011; Mitchelmore and Rowley, 2010; Moberg et al., 2014; Morris et al., 2013; Tiwari, 2011). Entrepreneurial skills are described as taking initiative (Cui, Sun, Xiao, and Zhao, 2016; Draycott and Rae, 2011; Mitchelmore and Rowley, 2010; Moberg et al., 2014; Morris et al., 2013). Some other researchers see entrepreneurial skills as risk-taking, perseverance, leadership, communication, Problem solving, collaboration / teamwork, learning and time management (Leon R.-D., 2017).

The diversification process occurs somehow naturally if Chell's approach is taken into account (Chell E., 2008). According to this, the entrepreneurial skills are multi-dimensional and combine know-how, emotions and behaviour. In other words, they are a complex set of rational, emotional and spiritual knowledge. Any

combination of this kind that fosters innovation and value creation can be labelled as “entrepreneurial skills”.

The entrepreneur profile can be characterized as an ability to achieve goals, particularly planning and autonomy to achieve results; self-confidence to achieve defined goals and overcome obstacles; sense of responsibility for the success or failure of activities; an ability to learn using failure as a learning experience in a positive way; an ambition to achieve goals; persistence to face obstacles and reset strategies and etc. (Sousa M., Almeida M., 2011).

As a key competence, entrepreneurship does not necessarily involve a specific school subject. Rather, it requires a way of teaching in which experiential learning and project work have a main role. Teachers do not provide students with the answers, but help them to research and identify right questions and find the best answers. Therefore, teachers have a central role in development of entrepreneurial skills, as they have a strong impact of the attainment of learners.

Polotsk state university takes part in the project STIMEY (Science Technology Innovation Mathematics Engineering for the Young) funded by the European research and innovation program Horizon 2020.

STIMEY project researches and develops a hybrid educational environment with multi-level components that is being designed and developed based on a well-researched pedagogical framework, aiming to make STEM education more attractive to young people from aged 10 to 18 in this digital era. This environment combines social media components, robotic artefacts, and radio to educate, engage and increase students’ interest in STEM education and careers from a young age. Additionally, it offers educators the necessary modern tools to deliver STEM education in an attractive and engaging manner in or out of class. Moreover, it enables parents to keep track of their children’s education, and collaborate with their teachers on their development. Finally, the open platform allows businesses to invest in the growth of the youths’ talents and skills in line with the economic and labour market needs through its entrepreneurial tools. Thus, universities, schools, teachers, students, parents, and businesses come together to complete a circle in which STEM becomes part of the daily life of

youths through a hybrid educational environment that also prepares them for future careers.

The team of Polotsk state university designed and developed Entrepreneurial tournament to foster entrepreneurship among schoolchildren. An objective of STIMEY Entrepreneurial tournament is to set a competitive environment for the future innovators and entrepreneurs. STIMEY tournament is a field of the skills application in competitive environment. Entrepreneurial tournament provides simulative environments of life. It can be an invaluable source of information as big data to understand the real life situations.

The tournament consists of two main elements: the Issues Market and the Projects Contest (Hachathon). The Issues Market is a tool for the age group 10-12. STIMEY platform users within this age group are offered to give their suggestions on different STEM related issues of everyday life. Such issues may be any kind of ideas they would like to be put into realization. The Issues market is an individual contest, which means that any STIMEY platform user from appropriate age group can participate in this contest.

The second phase – Projects Contest (Hachathon) - is primarily for the age groups 13-15 and 16-18. The goal of the contest is to propose a solution to the best *Issues*, selected within the first phase. The proposal should contain a theoretical explanation of how an issue can be solved and (optionally) a guideline for the solution practical implementation.

A hackathon at school is an opportunity for children in a limited amount of time to invent and implement their project, to learn how to work in teams and solve challenging issues. A hackathon is valuable for its teamwork: schoolchildren learn to coordinate the work with each other, to assign responsibilities, and to develop a common idea together.

During the hackathon, when participants solve one issue together, a synergistic effect occurs. The stereotypical thinking is being reduced, which allows them to find more effective solutions, since the atmosphere is filled with creative ideas. The hackathon team members exchange ideas, concepts, views and projects, which leads to more effective solutions than any of the participants could create on their own. Participants' ideas can open up additional

opportunities, find new approaches to the target audience, expand methodology, improve existing products or come up with new inventions. A hackathon can lead to innovations, but basically a wide range of creative ideas is formed.

Schools and universities can create an entrepreneurial culture and develop entrepreneurial skills. Fostering entrepreneurial spirit supports the creation of new firms and business growth.

Transversal competences like creativity, sense of initiative and entrepreneurship are vital for innovation to reach the market. Entrepreneurship skills and attitudes should therefore be fostered in schoolchildren to develop their proactivity, flexibility, autonomy, the capacity to manage projects and achieve results.

Горішня К. І.

ВТОРИННЕ ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ: БУТИ ГОТОВИМ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Процеси мобілізації і демобілізації десятків тисяч учасників АТО, що відбуваються в Україні протягом останніх років внаслідок тривалого воєнного конфлікту, передбачають повернення військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, до мирного життя. Українське суспільство має бути готовим до актуалізації нової ланки потреб демобілізованих, які виникли внаслідок безпосередньої участі у воєнному конфлікті. Незважаючи на те, що досвід війни є травматичним для особистості, лише частина ветеранів анонсує свою потребу у психіатричній чи психотерапевтичній допомозі, тоді як більшість комбатантів потребують саме соціально-психологічного супроводу при реадaptaції до мирного життя.

Питання поновлення на робочому місці або знаходження нової роботи є актуальним майже для кожного ветерана, який пройшов випробування війною. Віднайти себе у професійній діяльності у дорослому віці – це виклик, який несе в собі потенціал відновлення особистості. Готовність суспільства створювати умови для успішної реінтеграції забезпечує

продуктивне включення ветеранів до суспільних процесів та стає запорукою зменшення ризиків прояву алкоголізму та наркоманії.

Особистісні зміни, які є наслідком участі у військових подіях, спонукають ветерана до більш повного життєтворення, підвищуючи суспільну продуктивність та особистісну самоефективність. Свідоме ставлення до власного життя формує нове бачення життєвого покликання (Титаренко Т., 2018).

Зміна професії у дорослому віці є викликом, який потребує певних часових та фінансових витрат, зміни цінностей та життєвих орієнтирів. Обираючи нову професію, особистість «погоджується» на певну невизначеність у подальшому житті, пов'язану із фінансовим становищем, суспільним та особистісним прийняттям.

В простір невизначеності свого життя військовослужбовець вступає з часу мобілізації та тимчасової зміни мирної професії на військову. Відносна визначеність цивільного життя, яка забезпечується через функціонування суспільних інститутів, на певний час стає неактуальною для військовослужбовця, так як його фізичне і соціальне функціонування залежить від готовності отримувати та інтегрувати новий військовий досвід. Майже кожен день війни є викликом невизначеності. Ситуації загрози власному життю, втрата побратимів, участь у бойових подіях – все це створює простір для формування нового ставлення до потенційного майбутнього та невизначеності у житті. Проживання травматичних подій, вихід за власні, вже знайомі, межі особистості, втрата відчуття контролю і усвідомлення неможливості впливати на всі аспекти життя – саме таким є сьогодення учасника війни.

Гіпотеза щодо особистісних змін у ставленні до невизначеності виникла у нас в процесі психологічного консультування та супроводу учасників АТО на ланці соціально-психологічної реабілітації в рамках проекту «Воїну – гідна праця» в ГО «ЦЗВЛ». Професійна співпраця з демобілізованими військовослужбовцями дала нам підстави зробити припущення щодо розширення кордонів толерантності до невизначеності у учасників бойових дій.

Окреслимо деякі зрізи поглядів на толерантність до невизначеності, які ми вважаємо такими, що перетинаються з проблематикою нашою дослідження. Отже, толерантність до невизначеності проявляється в: 1) відкритості до нового досвіду, гнучкості у використанні запропонованих життєвими можливостями; 2) готовності витримувати смислово невизначеність власного життя та кризові прояви (Лушин П., 2016); 3) готовності брати відповідальність на себе за власний вибір (Франкл В., 2016); 4) здатності до взаємодії із зовнішнім середовищем з метою відновлення внутрішнього балансу та адаптації; розвитку здатності залишатися вірним собі та своїм інтересам (Солдатова Г., 2003).

Окрім того, проходження через власні страждання та страждання близьких створює передумови для формування глибинної толерантності до життя загалом з опорою на надію та віру (Сурожський А., 2016), що є однією із характеристик посттравматичного зростання особистості (Титаренко Т., 2017).

Зважаючи на те, що учасниками нашого дослідження стали ветерани АТО, особи, для яких певний період життя був пов'язаний із зміною професійної активності, виходом із звичного соціального оточення та розумінням можливості глибоких втрат, така небуденна перебудова зовнішнього світу могла спричинити певні внутрішні особистісні зміни, сприяти формуванню нових рис особистості, які є потенційно більш ефективними в екстремальних життєвих обставинах. Однією з таких рис ми вважаємо вміння толерувати невизначеність. На думку Д. Леонт'єва, позитивне ставлення до невизначеності може бути найбільш продуктивним для особистісного розвитку та вміння витримувати натиск стресу (Леонт'єв Д., 2015).

Отже, нашою гіпотезою стало уявлення про те, що така особистісна риса як толерантність до невизначеності може бути притаманною особам, які мали досвід травматичних подій. Окрім того, ми вважаємо цю особистісну рису однією із провідних у процесі вторинного професійного самовизначення ветерана. Для підтвердження або спростування гіпотези про те, що із вторинним професійним самовизначенням тісно пов'язана така риса особистості як толерантність до невизначеності ми використали методику «Визначення толерантності до

невизначеності» С. Баднера у модифікації Г. Солдатової (Солдатова Г., 2008).

В дослідженні, яке має пошуковий характер, взяли участь 15 демобілізованих учасників бойових дій, які виявили готовність до професійної переорієнтації та більш повної самореалізації. Згідно результатам проведеного пілотажного дослідження було виявлено, що ветерани, які вторинно професійно самовизначилися, мають оптимістичне ставлення до невизначеності: лише 20% ветеранів мають низький рівень толерантності до невизначеності, тоді як решта – високий (40%) і середній (40%).

Для уточнення правомірності використання методики «Визначення толерантності до невизначеності» С. Баднера в масштабному емпіричному дослідженні було вирішено провести дослідження пошукового характеру серед українських чоловіків призовного віку, які не брали участь в АТО та не є тимчасово переміщеними особами зі Сходу України. За результатами дослідження майже половина цивільних чоловіків (44,4%) призовного віку мають середній рівень толерантності до невизначеності, тоді як високий і низький – по 27,8%. Таким чином, у учасників бойових дій порівняно з цивільними спостерігається вищий рівень толерантності до невизначеності. Окрім того, ветерани демонструють більш низький рівень нетолерантності до невизначеності у порівнянні із цивільними. Отже, є всі підстави в подальшому використовувати методику «Визначення толерантності до невизначеності» С. Баднера для масштабного емпіричного дослідження.

На нашу думку, питання вторинного професійного самовизначення ветеранів АТО потребує не лише кількісного, але й якісного дослідження, яке допоможе нам наблизитися до глибинних сенсів особистості, що просувається шляхом професійної перебудови. Саме тому проведення фокус-груп та глибинних інтерв'ю з учасниками бойових дій, які не змогли реадаптуватися до мирного життя та праці, будуть наступними кроками нашого дослідження.

АКТУАЛЬНІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТОЛЕРАНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

З другої половини ХХ століття науковці почали відмічати, що зі зміною укладу життя серед різноманітних позицій, правд, часто суперечливих культурних та ціннісних систем людині все складніше задовольнити потребу у переживанні спільності, структури і сенсу (Тоффлер Е., 2002). Зростання рівня нестабільності, мінливості, складності та невизначеності у двотисячних роках відобразилось у появі терміну VUCA-світ, що походить від англійських слів «volatility» (нестабільність), «uncertainty» (невизначеність), «complexity» (складність) та «ambiguity» (неоднозначність). Сьогодні говорять про «культ невизначеності» (Соколова Е., 2015) внаслідок якого зі втратою цілісності та індивідуалізацією суспільства споживання фрагментується і Я людини.

Коли навколо багато неясності, природною людською реакцією є прагнення її зменшити, що проявляється у потребі в передбачуваності, непереносимості невизначеності. Часто свою тривогу, пов'язану із невизначеністю, ми намагаємось зменшити завдяки пошукам чіткої відповіді, якогось простого та швидкого пояснення, найкращого, найпростішого та єдиного рішення.

На іншому полюсі реагування – вітання невизначеності, цікавість до невідомого. Активний пошук інформації, відповідей, співставлення суперечностей. У гіпертрофованому контексті постмодерну – небажання визначеності, відмова від неї, неможливість зробити вибір. Це можна трактувати як зворотну сторону намагання зберегти напрацьований запас «ступенів свободи» (Зинченко В., 2007), як бажання перебувати поза визначеністю, поза будь-яких обмежень і уникати прийняття рішення.

Ставлення до невідомості у психології вивчається в рамках конструкту толерантність/інтолерантність до невизначеності у спектрі реакцій від тривоги до зацікавлення. З часу появи цього терміну у 1948 р. він тлумачився як риса

характеру (Frenkel-Brunswik, 1948), як соціально-психологічна установка (Луковицкая, 1998), як диспозиційна характеристика (Carleton, 2007), як сукупність емоційних, когнітивних та поведінкових реакцій на ситуації невідомості (Hillen, 2017).

У нашому дослідженні *інтолерантність до невизначеності* розуміємо як *властивість особистості сприймати ситуацію невизначеності як небажану і реагувати на неї як на загрозу*. Відповідно, толерантність до невизначеності – це властивість особистості сприймати ситуацію невизначеності як нейтральну або позитивну та зберігати здатність реагувати проактивно в умовах неповної, нової та/або суперечливій інформації.

Інтолерантність до невизначеності вивчається у багатьох ракурсах: нейрофізіологічному, психологічному, соціальному тощо. Нейрофізіологи свідчать, що у стані невизначеності, невпевненості активуються передня поясна кора та амігдала; більш довгій відгук на неоднозначні стимули порівняно зі зрозумілими дає амігдала і острівцева кора – частини мозку, які «відповідають» за емоційну та стресову реакцію (Kim et al, 2004; Sarinopoulos et al, 2010; Einstein D., 2014).

На інтрапсихичному рівні реакцію на невідомість опосередковують уявлення людини про себе, свої риси та якості. На її поведінку впливає знання себе як людини, яка вміє справлятися з несподіванками або навіть такої, що любить складні, суперечливі задачі, має змогу реагувати на них спонтанно. На інтерпсихичному рівні толерантність до невизначеності може бути показником психологічного благополуччя людини, її спроможності витримувати неясність, вразливість, ризик відмови та конфлікти у міжособових стосунках. Соціальний рівень прояву ТН пов'язаний зі здатністю до самореалізації, прояву себе у діяльності, роботі, творчості, активній позиції у житті, ставленні до часу.

Складнощі, які є у людини в її ставленні до невідомості мають також зв'язок з неефективними копінг-стратегіями, нейротизмом, потребою у передбачуваності, когнітивними реакціями на амбівалентність (рігідністю мислення, його дихотомічністю, використанням «чорно-білих рішень»).

Значний масив даних свідчить про те, що інтолерантність до невизначеності є трансдіагностичним фактором, що сприяє розвитку різноманітних психопатологій. Її рівень зазвичай вище у клінічній вибірці і зростає у міру збільшення коморбідності (важкості і складності психічного стану та симптомів).

Наслідки низького рівня толерантності до невизначеності зазвичай яскраво спостерігаються у клінічних пацієнтів з різними типами афективних розладів. Це такі розповсюджені симптоми як загальне *занепокоєння* тим, що станеться, *переоцінка* можливої загрози від невизначеності, *хронічний сумнів* у власних думках, судженнях, діях та відчуттях; намагання максимально *контролювати* обставини і можливу невідомість. Коли тривога і контроль не допомагають, активується *перестраховка* і пошук підтвердження від авторитетних осіб. Наприкінці переліку – *поведінка уникнення* як спроба запобігти зустрічі із невідомістю (Carleton et al, 2010, 2016, 2018; Dugas et al, 1998; Gosselin et al, 2008; Samuels et al, 2017).

При наявності значної кількості досліджень інтолерантності до невизначеності та її зв'язку з різними психічними станами та симптомами, не так багато робіт присвячено питанню зв'язку інтолерантності до невизначеності та негативних, травмивних подій у дитинстві та дорослому житті. Неясно також, наскільки зміна у ставленні до невизначеності впливає на прояви негативних психологічних симптомів.

Оскільки інтолерантність до невизначеності може впливати на різні сфери життя особистості, ми приділили увагу вивченню кореляції цього конструкту з наступними аспектами: наявністю негативного життєвого досвіду, ставленням до часу, типом копінг-стратегій, вираженістю негативних психологічних симптомів (рівня тривожності, депресивного стану, ПТСР-симптоматики, емоційних бар'єрів у спілкуванні).

Для вирішення поставлених завдань нами було апробовано комплекс наступних методик: опитувальник толерантності до невизначеності Д. Маклейна (в адаптації О. Луковицької), тест інтолерантності до невизначеності Н. Карлетона (Carleton, 2007), анкета, спрямована на виявлення

негативного дитячого досвіду («ACE Score»), тести тривоги та депресії А. Бека, опитувальник на виявлення наявності симптомів ПТСР (LEC-5, PCL-5), «Діагностика емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні» В. Бойко, опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо, методика діагностики копінг-механізмів Е. Хейма.

У польовому дослідженні взяли участь 26 осіб, всі з вищою освітою, віком від 26 до 69 років, середній вік – 40 років, з них 22 жінки і 4 чоловіка. Зазначимо, що у багатьох вже проведених дослідженнях не виявлено гендерних відмінностей між рівнем толерантності до невизначеності у чоловіків і жінок, отже склад вибірки за цією ознакою не впливає на загальні результати.

Як і очікувалось, аналіз отриманих даних показав значущий зв'язок інтолерантності до невизначеності з депресивним станом (0,479, $p < 0,05$), з проявами ПТСР (0,665, $p < 0,01$) та емоційними бар'єрами (0,493, $p < 0,05$). Цікаво, що інтолерантність до невизначеності має більш значущий зв'язок з групою емоційних перешкод під назвою «домінування негативних емоцій», а несприятливий дитячий досвід (ACE score) корелює з небажанням зближуватися з людьми на емоційній основі.

Прямий зв'язок із травматичним досвідом у дитинстві (ACE Score) не виявлено. Водночас рівень балів за ACE, і рівень інтолерантності до невизначеності мають зв'язок з негативним минулим за методикою Ф. Зімбардо.

Як свідчать результати першого етапу емпіричного дослідження, спосіб оцінки та інтерпретації людиною подій власного минулого має більш вирішальне значення, ніж сама по собі подія. Залишається поки що незрозумілим напрямок взаємозв'язків: чи наявність тривалого негативного досвіду відтворюється у постійних думках про минуле та формує інтолерантність до невизначеності, чи існує якийсь характерний для особистості рівень інтолерантності до невизначеності, який робить людину більш чутливою до негативних подій, сприяючи схильності до фіксацій на подіях минулого.

Наступним етапом роботи буде більш детальне вивчення схильності до прояву негативних психологічних симптомів

внаслідок наявності травматичного досвіду та в залежності від рівня толерантності/інтолерантності до невизначеності; зв'язок рівня ІТН зі ставленням людини до часу. Також планується дослідити, яким чином від зміни рівня (ін)толерантності до невизначеності будуть змінюватись типи реагування людини на складні, нові, суперечливі ситуації.

Гуменюк Г. В.

САМОРОЗВИТОК ТА ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ФАХІВЦЯ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ ТА МОЖЛИВІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ

Проблема саморозвитку особистості завжди була індивідуально та соціально значуща, а за сучасних умов реформування нашого суспільства, в якому декларуються ідеї самоцінності, автономності, свободи особистості, інтерес до внутрішніх цілей та до ціннісної спрямованості її саморозвитку набуває особливого звучання.

Розгляд саморозвитку, як однієї з форм розвитку, суб'єктом якого є особистість, декларує, насамперед, усвідомлене «авторство» власної життєдіяльності продиктоване свободою і здатністю діяти, усвідомленою відповідальністю за свій життєвий світ. Тому у понятті «саморозвиток» найбільш яскраво відбивається міра участі людини як особистості у власному проекті життєтворчості, оскільки включає в себе два взаємопов'язаних етапи: самопізнання і самозміни. Так, Б. Ананьєв розглядав особистість як ядерну структурну організацію, а суб'єктом, на його думку, людина стає лише у процесі своєї професійної діяльності й творчості (Ананьєв Б., 1980). Суб'єкт характеризується через сукупність діяльностей і міру докладання своїх зусиль, які знаменуються створенням певного результату, а його провідною рисою є перетворювальна активність. Остання може бути спрямована як на себе (побудова чи зміна власного життя), так і на інших людей для зміни їхнього положення у суспільстві.

Найчастіше саморозвиток в професії визначають як професійний розвиток і розглядають його як прояв власної перетворювальної активності людини, як здатність до психологічного росту (С. Рубінштейн); до самовдосконалення (К. Абульханова-Славська); до досягнення якісно нових, більш високих рівнів продуктивності (О. Бодальов), до самостійного вибору напряму конструювання себе як суб'єкта праці, який завжди має свою лінію розвитку у формі суб'єктогенезу.

До основних критеріїв розвитку людини як суб'єкту слід віднести:

1) Здатність особистості до організації власного життя, життєвих етапів і регуляції об'єктивно існуючих життєвих обставин (Абульханова К., 2007).

2) Здатність особистості як суб'єкту *«виробляти свої способи розв'язання суперечностей, що постійно виникають...»* (Абульханова К., 2007; С.5) між нормативними вимогами та індивідуальними особливостями і домаганнями особистості. Так, включення суб'єкта в діяльність супроводжується співвіднесенням його індивідуальних можливостей, здібностей з тими вимогами, які висувають зміст та умови самої діяльності з погляду успішного її виконання. У процесі опанування професійною діяльністю, зіткнення суб'єкта праці з новими завданнями, професійними ситуаціями, нестандартними умовами, постійно виникають суперечності між вимогами діяльності і рівнем розвитку як окремих особистісних утворень, так і професійно орієнтованих структур психіки. Ці суперечності і є *основною рушійною силою* розвитку особистості фахівця.

3) Здатність особистості оптимально використовувати психічні, особистісні, професійні та інші можливості для розв'язання професійних або життєвих завдань. Варто наголосити, що саме без цієї здатності особистість не стає суб'єктом чи втрачає цей статус. *«Особистість не просто володіє сприйняттям, мисленням, пам'яттю і не лише здатна бачити, думати і пам'ятати, вона визначає, як і для чого пригадувати, щоб розв'язати життєво-практичні завдання»* (Абульханова К., 2000; С.17).

4) Здатність особистості до постійного самовдосконалення, саморозвитку, досягнення ідеалу. Це власне є акмеологічний критерій. Суб'єкт, за визначенням К. Абульханової-Славської, є гармонійною, здатною до самореалізації особистістю, яка може і хоче досягати вершини в ієрархічному розвитку, що позначає акмеологічний критерій (Абульханова К., 2000; 2007).

Отже, представлення основних критеріїв оцінки людини як суб'єкта своєї життєдіяльності дає можливість підійти до основного питання: що складає основу «силового поля» детермінації активності її саморозвитку. На нашу думку, вирішального значення у цьому процесі має одна з найсуттєвіших умов його ефективного функціонування – наявність життєстійкості. Завдяки життєстійкості, згідно Д. Леонтьєву, особистість витримує стресову ситуацію, зберігаючи при цьому внутрішню збалансованість і не знижує успішність діяльності (Леонтьев Д., Рассказова Е., 2006).

Поняття «життєстійкість» відноситься до того понятійного поля психології особистості, яке розширює пояснювальний потенціал феноменології становлення, адаптації та саморозвитку людини. Прикладний аспект життєстійкості обумовлений тією роллю, яку це особистісне утворення відіграє в успішному протистоянні особистості стресовим ситуаціям, перш за все, у професійній діяльності. Це поняття знаходиться на перетині теоретичних поглядів екзистенціальної психології, психології здоров'я, психології праці, психології розвитку і прикладної галузі психології стресу та подолання його.

У теоретичному плані проблема життєстійкості, зокрема життєстійкості фахівця розроблена недостатньо. До цих пір серед науковців відсутня єдність у поглядах щодо природи цього феномену. Існує чимало точок зору про генезу цього поняття – від думок, що життєстійкість є вродженою здатністю чинити опір, яка закладена генотипічно, до погляду, що це – вміння, яке можна розвивати і, яке необхідно опанувати (Наливайко Т., 2006).

На основі аналізу літератури з обраної проблеми можна констатувати, що погляди на природу життєстійкості й особливостей її прояву в життєдіяльності людини в багатьох

аспектах співпадають у різних філософських та психологічних напрямках. Незважаючи на те, що цей феномен часто замінюють різними термінами, такими як «життєздатність», «життєтворчість», «зрілість», «психологічна стійкість», «особистісно-адаптивний потенціал», «ресурс» тощо, проте спільним для всіх них є визнання наявності внутрішніх можливостей, якими людина може і повинна скористатися у різних ситуаціях.

У межах нашого дослідження ми обрали в якості робочої дефініції наступне визначення: життєстійкість – це інтегральне утворення особистості, яке визначається оптимальною смисловою регуляцією особистості, оскільки виступає для неї ключовим ресурсом подолання ситуацій підвищеної складності та збереження внутрішнього балансу (гомеостазу), не знижуючи при цьому рівня успішності діяльності.

Виходячи з актуальності вивчення феномену життєстійкості для розв'язання проблеми самодетермінації професійного розвитку, ми звернулись до безпосереднього вивчення специфіки життєстійкості фахівця соціономічних професій через призму дослідження її психофізіологічних закономірностей. Об'єктом нашого дослідження є феномен життєстійкості фахівця, а предметом дослідження – психофізіологічні закономірності професійної життєстійкості вчених гуманітарного профілю.

Методологічну основу дослідження склали положення суб'єктного підходу – вивчити особистість «зсередини», з боку суб'єкта. Особистість тут виступає як носій певної картини світу, внутрішнього змісту, а не як набір певної об'єктивних характеристик у площині діагностичних показників. Концептуальні положення суб'єктного підходу дають можливість вивчати суб'єктність як активно-перетворювальну сутність людини, з її «включеністю» у світ, де «самостійна ініціація активності» людини визначає вектор і масштаб власної активності, міру задіяння власного ресурсу для розв'язання професійних завдань в процесі професійного саморозвитку.

Методи дослідження: аналіз та узагальнення даних наукової літератури відповідно до предмета дослідження, класифікація, структурно-функціональне моделювання,

опитування, психодіагностичні методики, експертне оцінювання, кореляційний аналіз. Психодіагностичний інструментарій: опитувальники професійної життєстійкості та професійного самоздійснення (О. Кокун); шкала самоефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема; методика шкалової самооцінки психофізіологічного стану (О. Кокун); методика «Вивчення задоволеності своєю професією та роботою»; «Мотивація професійної діяльності» (автор К. Замфір у модифікації А. Реана); методика визначення професійно важливих якостей «Лист Ліпмана» (ПВЯ); опитувальник на діагностування професійного «вигорання» та деформацію (МВІ) (модифікація О. Полякової); опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» (В. Моросанова).

Підсумовуючи вищенаведене можна зробити висновок, що актуальність обраної теми дослідження зумовлена тими негативними тенденціями, які склалися на сучасному ринку праці. Збільшення стресогенних чинників під час виконання професійних завдань створює об'єктивну необхідність вивчення феномена життєстійкості фахівця, особливо тих, які займаються розумовою працею, створюючи інноваційний продукт. Практичний аспект від отримання результатів цього дослідження дозволить створити систему методичних рекомендацій щодо підвищення загальної та професійної життєстійкості українських учених, зберігаючи їхнє психічне і фізичне здоров'я під час досягнення ними трудових звершень.

Гупаловська В. А.

ОСОБЛИВОСТІ СЕКСУАЛЬНИХ СЦЕНАРІЇВ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ КРІЗЬ ПРИЗМУ АДАПТИВНОСТІ

Сьогоднішні постмодерністичні наукові тенденції сприяють зняттю завіси забороненості та пелени таємності з теми сексуальності. Однак, сексуальність, яка є невід'ємною частиною життя людини та її благополуччя, якщо йдеться про осіб з інвалідністю, не перестає бути поза увагою науковців.

Кожна людина, а з інвалідністю особливо, прагне мати близькі стосунки, особисте життя, сім'ю, дітей, бути щасливою, благополучною, реалізувати, у міру можливості, наявний фізичний, емоційний, ментальний потенціал. У зв'язку з цим нам видається актуальним говорити про сексуальні потреби осіб з інвалідністю (тут і далі ОзІ), досліджувати їхні сексуальні сценарії та інші особливості сексуальності і допомагати в реалізації наявного природного потенціалу та формуванні особистого сексуального та загального благополуччя (щастя).

Сексуальність, за Г. Аммоном (2001), являє собою одну з центральних Я-функцій, укорінених в несвідомому людини, яка в своїх проявах завжди відображає і представляє цілісну Я-ідентичність, тобто, її прояв завжди органічно взаємопов'язаний з іншими гуманними функціями (агресією, страхом, зовнішнім і внутрішнім Я-відмежуванням, нарцисизмом). В найбільш узагальненому вигляді сексуальний сценарій – це когнітивна схема, за допомогою якої людина організовує та оцінює своє сексуальне життя (Ганьон Дж., Саймон В., 1998; Кон І., 2001; Тьомкіна Є., 2004). Сексуальні сценарії осіб з інвалідністю ми вивчали за допомогою методики фінських вчених П. Сувівуо, К. Тосавайнен, О. Контули, методики американського дослідника Вільяма Снелла «Підходи до сексу» та розроблених нами Методики вивчення сексуальних сценаріїв та Опитувальника сексуального благополуччя, а також Опитувальника сексуальної фрустрованості. Суб'єктивне благополуччя вивчалось за допомогою однойменної шкали (Фетискін Н., Козлов В., Мануйлов Г., 2003) та методики Шкала психологічного благополуччя К. Ріфф.

Групу досліджуваних склали 79 осіб репродуктивного віку (від 21 до 49 років) з інвалідністю за різними нозологіями. У 23 % осіб з інвалідністю хвороба вроджена або набута у ранньому віці (дитячий церебральний параліч, вроджена відсутність кінцівок, сліпота, глухота, одна нога видимо коротша за іншу внаслідок поліомієліту, перенесеного у ранньому дитячому віці). Однак усі типи інвалідизації в опитаних фізіологічно не виключають можливості й, імовірно, потреби сексуального життя. Серед захворювань, набутих протягом життя, в осіб з інвалідністю (1-2 група): дитячий

церебральний параліч, часткова або повна глухота, часткова або повна сліпота, епілесія, розсіяний склероз, цукровий діабет, трансплантація нирок, травматична втрата кінцівок, лімфома Ходжкіна, онкологія, наслідки поліомієліту та ін.. Усі опитування проводилися в індивідуальній формі, добровільно, за згоди учасників опитування. Переважна більшість опитувань здійснювалася дистанційно, за допомогою електронних засобів комунікації, що слугувало більшій анонімності опитуваних і, можливо, більшій відвертості стосовно особливостей інтимного життя та сексуальних потреб. Група для порівняння складалася із 128 умовно здорових осіб віком від 21 до 58 років.

Після опитування та опрацювання даних опитувальників результати підлягали статистичній обробці за допомогою пакету Statistica 8.0. Кількість та характер отриманих даних засвідчили наявність нормального розподілу, тому для аналізу міжфункціональних зв'язків показників у групах було застосовано коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона r , а для порівняння – параметричний t -критерій Стъдента. Між показниками сексуальних сценаріїв, підходу до сексу та показниками соціально-психологічної адаптивності та адаптації, суб'єктивного благополуччя було виявлено низку цікавих статистично значущих міжфункціональних взаємозв'язків (кореляцій).

Для початку зазначимо, що не дивлячись на важкі захворювання і серйозні діагнози, в осіб з інвалідністю порівняно із умовно здоровими спостерігається незначно і статистично незначимо нижчий рівень адаптивності, адаптації та суб'єктивного благополуччя. Значимо нижчими є лише два показники психологічного благополуччя – особистісне зростання і баланс афекту, що свідчить про нижчу самооцінку і відчуття пригніченості і труднощів у житті, наявність несприятливих для особистісного росту умов, що є об'єктивно абсолютно логічним для людей, які часом опиняються під загрозою повної втрати спроможності жити. А от рівень адаптаційних здібностей, нервово-психічної стійкості, комунікативних здібностей та моральної нормативності, які є шкалами Багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність» (БОО_АМ) А. Маклакова, С. Чермяніна (2001) в

осіб з інвалідністю незначимо, але вищий за усіма шкалами порівняно з умовно здоровими особами. Це свідчить про те, що хвороба, інвалідність є потужним промотором адаптаційної мобілізації для людини з інвалідністю. Хочеться згадати відомий вислів: «те, що нас не вбиває, робить нас сильнішими». За відомим опитувальником адаптивності К. Роджерса і Р. Даймонд рівень адаптивності та адаптації все ж нижчий (статистично незначимо) в осіб з інвалідністю, але й рівень дезадаптивності також нижчий. А от показники за шкалами «Прийняття інших», «Емоційний комфорт», «Внутрішній контроль», «Домінування» в осіб з інвалідністю навіть вищі, нехай незначимо статистично, ніж в умовно здорових осіб. А показники ескейпізму та емоційного дискомфорту в осіб з інвалідністю нижчі, що також є адаптаційними ресурсами і свідчить про не катастрофічну ситуацію з адаптацією в осіб з інвалідністю. Такі результати можуть бути пояснені особливостями групи, опитаної нами. Мовляв, той, хто пішов на контакт і заповнив до кінця доволі об'ємні психологічні опитувальники, не слабка людина. Адже часто здорові посередині процесу опитування відмовлялися продовжувати відповідати на запитання, кидали завдання. Так, з цим можна погодитися. Але такі результати усе одно свідчать про те, що інвалідність не є вироком і необхідно продовжувати жити і боротися, адже адаптаційні можливості людини можуть розвиватися і збільшуватися в міру прикладення зусиль.

У світлі вищесказаного уже менш «дивною» чи більш зрозуміло сумісною з інвалідністю виглядатиме наша подальша мова про сексуальність та сексуальні сценарії осіб з інвалідністю. Отож, виявлено (статистично значущі кореляції при $p \geq 0,05$), що в міру зниження адаптивності в осіб з інвалідністю починає переважати сценарій бажання ($r = -0,41$), гедоністичний сценарій ($r = -0,50$) та гедоністичний підхід до сексуальності ($r = -0,37$). Іншими словами, при погіршенні стану здоров'я чи життєвих умов сексуальний сценарій осіб з інвалідністю зводяться до рівня біологічної потреби, прагнення тілесного задоволення. А в міру підвищення адаптивності особи з інвалідністю порівняно з умовно здоровими починають розглядати сексуальний сценарій ринковий ($r = 0,44$), згідно з

яким сексуальність трактується як соціальний «товар», який може бути «проданий», підлягає обміну на певні матеріальні чи психологічні блага і дивіденди. Також у міру підвищення адаптивності розглядається пренатальний сценарій ($r = 0,35$) та комунікативний сценарій ($r = 0,36$), згідно з якими сексуальність потрібна для народження дітей і є проявом комунікації в парі, а от гедоністичні тенденції знижуються. Цікаво також, що схильність до ринкового сценарію в ОзІ зростає у міру підвищення їхнього емоційного комфорту ($r = 0,44$) та прийняття себе ($r = 0,59$).

Примітно, що більше кореляційних зв'язків із показниками сексуальних сценаріїв в ОзІ виявлено з показником дезадаптивності, рівень якої, як не дивно, нехай статистично незначимо, але нижчий, ніж в групі умовно здорових. Отже, в міру підвищення дезадаптації знижується рівень ігрового підходу до сексуальності ($r = -0,39$), зростає практичний ($r = 0,45$), і власницький підхід ($r = 0,44$), а також розвиваються романтичний ($r = 0,39$), раціональний ($r = 0,34$) сексуальні сценарії та сценарій бажання ($r = 0,50$). Цікаво, що приблизно ті самі сексуальні сценарії та підходи корелюють з адаптаційними здібностями осіб з інвалідністю: власницький підхід ($r = 0,52$), раціональний, романтичний сценарій та сценарій бажання ($r = 0,40$). Це може свідчити про те, що в дезадаптивних умовах включаються адаптаційні здібності осіб з інвалідністю і це робить можливим реалізацію сексуального бажання, романтичних почуттів, що особи з інвалідністю схильні робити раціонально оцінюючи ситуацію і можливості свого тіла, маючи схильність до власницьких тенденцій стосовно наявних партнерів, що вказує на потребу в стабільних і надійних стосунках і проблему з цим.

Із наведених результатів можна зробити наступні висновки: по-перше, особи з інвалідністю мають потребу жити повноцінним життям і намагаються це робити; по-друге, сексуальність осіб з інвалідністю функціонує, оскільки є схильність до сексуальних фантазій та сексуальних сценаріїв не менша, ніж в умовно здорових осіб. По-третє, рівень схильності до романтичного та раціонального сексуального сценарію в осіб з інвалідністю статистично не значимо, але вищий, ніж в умовно

здорових. Тобто ОзІ мають високу потребу в романтичних почуттях, однак змушені тверезо і раціонально аналізувати можливості їх сексуальної реалізації. По-четверте, особливістю сексуальних сценаріїв осіб з інвалідністю є включення ринкового сценарію при підвищенні адаптивності, що вказує на здатність осіб з інвалідністю розуміти цінність, нехай в категоріях «ринковості» і «товару», такого феномену як сексуальність і можливості мати пару, стосунки, сім'ю, дітей.

Перспективами подальших досліджень є перевірка висловлених припущень на більших кількостях опитуваних та дослідження взаємозв'язків сексуальності та суб'єктивного психологічного благополуччя осіб з інвалідністю. Ставимо собі за мету виявити, які ж сексуальні сценарії та підходи є найбільш адаптивними для осіб з інвалідністю, але це можна зробити, лише врахувавши рівень їх сексуального та психологічного благополуччя.

Данильченко Т. В.

ТИПИ ПЕРЕЖИВАННЯ ОСОБИСТІСНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ В УКРАЇНСЬКИХ І БІЛОРУСЬКИХ СТУДЕНТІВ

Типологія переживання особистісного благополуччя як відчуття стану психологічного комфорту має велике значення для консультативної діяльності практичного психолога, оскільки типові патерни поведінки і сприймання можуть забезпечувати стереотипи оцінних реакцій. Аспекти типології переживання соціального благополуччя здебільшого розглядаються в соціології, де вивчаються оцінки об'єктивних параметрів задоволеністю життям (таких як рівень безпеки, доступ до освіти та медицини, народжуваність тощо). У психології дослідження типів переживання благополуччя порівняно не чисельні. Головний акцент робиться на пошуку детермінант, що ведуть до переживання (загального) суб'єктивного благополуччя. Типологія переживання психологічного благополуччя на основі критеріїв ставлення до

себе та інших, а також повноти компонентів психологічного благополуччя, представлена у праці Я. Павлоцької (Павлоцкая Я., 2015). Типологія переживання особистісного благополуччя не вивчалася, оскільки цей концепт був запропонований відносно недавно (Батури́н Н., Башкатов С., Гафарова Н., 2012) і не набув поширення в науковій спільноті. Особистісне благополуччя визначається як *«специфічне поєднання властивостей темпераменту, особистості і позитивних рис характеру, що забезпечують людині умови для того, щоб здійснювати позитивні вчинки, мати благополучні міжособові стосунки, глобальне позитивне ставлення до себе і світу»* (Батури́н Н., Башкатов С., Гафарова Н., 2012, С. 7).

Складовими особистісного благополуччя є емоційне (суб'єктивне), психологічне та соціальне благополуччя. Емоційне (суб'єктивне) благополуччя – у трактуванні Е. Дінера – задоволення від співпадіння очікувань і життєвих подій, позитивна оцінка власного життя, задоволення базових потреб (Diener E., 1984). Психологічне (евдемонічне) благополуччя – потенціал людини вести значуще життя та справлятися з проблемами; узгодженість психічних процесів і функцій, гармонія особистості, відчуття цілісності та внутрішньої рівноваги (К. Ріфф, П. Фесенко). Суб'єктивне соціальне благополуччя – усвідомлення й оцінка соціального функціонування на основі співвідношення між рівнем домагань і ступенем задоволення соціальних потреб суб'єкта (Данильченко Т., 2016).

Метою нашого дослідження була перевірка гіпотези, що особа, благополучна в одному вимірі (психологічному, емоційному чи соціальному), не обов'язково благополучна в інших. Дослідження було проведене спільно з білоруською дослідницею І. Андрєвою (Андреева И., 2019). У ньому взяли участь українські і білоруські студенти (по 100 осіб – 50 юнаків, 50 дівчат), що навчалися за спеціальністю «Психологія». Були використані наступні методики: Шкала суб'єктивного соціального благополуччя (Данильченко Т., 2015); Шкала задоволеності життям Е. Дінера (SWLS – Satisfaction with Life Scale, в адаптації Д. Леонтьєва та Є. Осіна, 2008); Шкала

психологічного благополуччя К. Ріфф (в адаптації Л. Жуковської, Є. Трошихіної, 2011).

Для виявлення типу переживання особистісного благополуччя був використаний факторний і кластерний аналіз (статистичний пакет SPSS Statistics 22.0). На першому етапі була виявлена статистична вага складових особистісного благополуччя. В однофакторній структурі, що пояснила 70,27% загальної дисперсії, на першому місці опинилося суб'єктивне соціальне благополуччя (факторне навантаження – 0,889), на другому – психологічне благополуччя (0,826), на третьому – емоційне (суб'єктивне) благополуччя (0,797).

На другому етапі було здійснено кластерний аналіз за допомогою k-середніх вищевказаних змінних у зазначеному порядку. Було виділено три кластери (групи). Статистичний рівень відмінностей (p) за всіма показниками – 0,01.

У першу групу (яку ми умовно позначили як «Високоблагополучні») увійшли 69 осіб, у другу («Неблагополучні») – 38 осіб, і в третю («Благополучні») – 93 особи. Отже, кожний п'ятий респондент має відносно низький рівень особистісного благополуччя і потребує, на нашу думку, психологічного супроводу в умовах вищого навчального закладу.

Зазначимо, що в ході дослідження стало очевидно, що особистісне благополуччя – складний симптомокомплекс, який має синергетичні зв'язки між його складовими: психологічним, соціальним та емоційним благополуччям. Так, група «Високоблагополучних» (46,5%) має найвищі показники по суб'єктивному соціальному благополуччю (138,45 балів – 8 стенів), психологічному благополуччю (210,86 балів – 7 стенайнів) та емоційному благополуччю (29,76 балів). Тоді як «Неблагополучні» (19%) за всіма характеристиками мали найнижчі показники. Відповідно: 82,71 бали (3 стени), 161,12 балів (2 стенайни) та 17,65 балів. «Благополучні» (34,5%) зайняли проміжне становище (5 стенів та 5 стенайнів). Таким чином, хоча компенсаторні механізми, ймовірно, мають місце, однак для щасливої особистості притаманна гармонія в міжособових стосунках, переважному емоційному фоні та самосприйнятті. Очевидно, що настрої, оцінка соціального

життя та оцінка власної особистості знаходяться в складній системі взаємовпливу і утворюють гетерархічну структуру, де причинно-наслідкові зв'язки не мають лінійної логіки.

Розподіл типів переживання серед юнаків і дівчат різних країн достовірно відрізняється ($p \leq 0,05$). Відзначимо, що традиційно в дослідженнях чоловіки демонструють нижчий рівень переживання благополуччя порівняно з жінками (Nolen-Hoeksema, Rusting, 1999; Wood, Rhodes, Whelan, 1989). Аналогічний результат отриманий і в даному дослідженні. Причому «неблагополучних» серед білоруських юнаків майже на чверть більше (8% порівняно з 5,5% українських юнаків – від загальної вибірки). Дівчат на низькому рівні переживання благополуччя набагато менше (2% українок і 3,5% білорусок). Дівчата частіше потрапляли в категорію «благополучних» (12,5% українок і 10,5% білорусок) і «високоблагополучних» (відповідно 10,5% і 11%). Юнаків, які оцінюють особистісне благополуччя на найвищому рівні, порівняно менше: 8% українців і 5% білорусів. У цілому можемо зробити висновок, що в переживанні особистісного благополуччя спостерігалися не етнічні, а статеві відмінності.

Задоволеність життям (суб'єктивне благополуччя за Е. Дінером) у групі благополучних відповідає середньостатистичній нормі, виявленій у більшості країн (21 бал). Однак і умовні «неблагополучні» не знаходяться поза межами адаптивної норми. За даними Е. Дінера, 17,65 балів – це 3 бали за 7-бальною шкалою, що відноситься до психологічної норми (більше 15 балів).

Серед показників суб'єктивного соціального благополуччя найбільш проблемними для умовно «неблагополучних» виявилися соціальна помітність (30,71 балів – 3 стени) та емоційне прийняття (32,37 бали – 3 стени). Соціальна помітність відображає оцінку особою власної соціальної значущості: наскільки до неї дослухаються інші члени групи, наскільки вона вважає себе соціально успішною. Низькі показники свідчать про невисоку оцінку соціальної впливовості такої особистості. Одним із наслідків цього явища може бути ефект вивченої безпорадності, коли особа і не

намагається проявляти активність у соціальних контактах, вважаючи, що її зусилля не будуть ефективними.

Низькі показники за параметром емоційного прийняття відображають факт низької задоволеності стосунками в референтних групах (найчастіше сім'ї та дружній групі), а також відчуття, що останні не надають належної підтримки. Така оцінка може бути пов'язана з активною стадією конфлікту або ситуативним непорозумінням. Однак подібні переживання досить болісно відбиваються на самопочутті і знижують особистісні ресурси. Варто зазначити, що часто такі переживання супроводжуються відчуттям соціальної ізоляції, відмежованості, що і було зафіксовано. Показники соціальної дистантності в цій групі складають 27,89 балів (8 стенів).

Зазначимо, що найвищий рівень суб'єктивного соціального благополуччя в групі «Високоблагополучні» зафіксовано за параметром соціального схвалення (48,03 балів – 10 стенів), що відображає невротичну потребу у схваленні і високу залежність від референтних груп. Людина прагне порівнювати власні досягнення з уявним соціальним еталоном, а реакція інших на власні досягнення стає критерієм успіху. Така закономірність пояснює популярність використання соціальних мереж як мірила особистих досягнень. Сучасній людині, для того щоб відчувати психологічний комфорт, мало досягти мети, для неї важливо, щоб ці досягнення були оцінені іншими. Можливим поясненням виявленої закономірності може бути молодий вік респондентів, для якого соціальне порівняння є актуальним механізмом визначення ефективності соціального функціонування.

Таким чином, гіпотеза дослідження не підтвердилась. Отримані результати свідчать, що особистісне благополуччя – системний феномен, який, хоча і має декілька вимірів, є цілісним утворенням. Відповідно, незважаючи на величезну кількість критеріїв, запропонованих вченими для визначення рівня благополуччя, їх не можна розглядати ізольовано, лінійно, оскільки в кожному конкретному випадку вони можуть мати для суб'єкта різну удільну вагу. Суб'єктивно особистість відчуває себе «благополучною» або «неблагополучною», не завжди рефлексуючи критерії, за якими вона здійснює оцінку. Цікавим,

на нашу думку, у подальшому є вивчення індивідуальної ієрархії критеріїв при оцінці особистісного благополуччя та особливостей її побудови на різних етапах життєвого шляху.

Дерев'янюк С. П.

ЗВ'ЯЗОК МІЖ ЕМОЦІЙНОЮ КРЕАТИВНІСТЮ ТА МОТИВАЦІЄЮ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

Проблема емоційної креативності виникла у 1990-х рр. на перетині психології емоцій та психології творчості. Вчені неодноразово намагалися дослідити питання: *«Як пов'язані емоції та творчість людини?»*. Ідея, що кожна людина здатна до нових емоційних переживань, до самотворчості в емоційній сфері була уособлена Дж. Ейверіллою у понятті «емоційна креативність» (Everill, 1999).

Оскільки емоції мають потужний спонукальний потенціал (поняття «емоції» походить від латинського слова «emovere», що означає «збуджувати», «хвилювати»), ми припустили, що емоційна креативність тісно пов'язана з мотивацією. За результатами аналізу даних наукових досліджень (Oriol, 2016; Zareie, 2014) ми з'ясували, що емоційна креативність пов'язана з самоефективністю та успішністю навчальної діяльності студентів. Поряд із тим, ми не знайшли достатньо даних щодо висвітлення зазначеної проблематики стосовно студентів психологічних спеціальностей. Актуальність вивчення теми зв'язку емоційної креативності та мотивації студентів-психологів обумовлена наступними чинниками. По-перше, дослідження феномену емоційної креативності сприятиме операціоналізації цього поняття, та розширить наукові дані щодо ролі емоційної креативності у виборі професії психолога. По-друге, всебічний аналіз зв'язку емоційної креативності та мотивації студентів-психологів дасть можливість визначити ресурсні складові їх емоційної креативності і в подальшому організувати відповідну психологічну допомогу.

Мета нашого дослідження полягає у встановленні зв'язку між емоційною креативністю, навчальною мотивацією та мотивами трудової діяльності студентів – майбутніх психологів.

Авторські положення, які було покладено в основу нашого емпіричного дослідження: (1) структура емоційної креативності містить усвідомлюваний та неусвідомлюваний компоненти, кожний з яких включає в себе певні складові. Відповідно до цього твердження виділяються два різновиди емоційної креативності – усвідомлена та неусвідомлена. Усвідомлена емоційна креативність характеризується прагненням до набуття емоційного досвіду, до адекватного вираження емоційних переживань при взаємодії з іншими людьми. Неусвідомлена емоційна креативність виявляється у здатності до накопичення різних емоційних вражень. (2) Емоційна креативність є професійно важливою якістю практичного психолога.

Для проведення даного емпіричного дослідження були залучені студенти НУЧК імені Т. Г. Шевченка загальною кількістю 50 осіб – студенти I-II курсів, які навчаються за спеціальністю «Психологія» (середній вік – 20 років). В якості дослідницького інструментарію було використано: для вивчення емоційної креативності – опитувальник «ЕСІ» (Emotional Creativity Inventory) і тест емоційних тріад за авторством Дж. Ейверілла; з метою дослідження професійної мотивації – методика «Мотивація навчання у ВУЗі» (Т. Ільїна) і методика «Діагностика структури мотивів трудової діяльності» (Т. Бадоев). Емпіричне дослідження передбачало єдину методичну процедуру: встановлення зв'язку між показниками емоційної креативності та мотивації навчальної й трудової діяльності студентів-психологів засобом застосування кореляційного аналізу Пірсона. Статистична обробка даних здійснювалася за допомогою комп'ютерної програми SPSS для Windows (V. 20).

Аналіз кореляцій між показниками емоційної креативності та мотивації студентів-психологів показав: по-перше, існує велика кількість зв'язків між досліджуваними змінними (у зв'язку з цим, в даному випадку, ми аналізували лише найбільш високі кореляції з коефіцієнтом вище 0,5 при $p \leq 0,01$). По-друге, між показниками мотивації та неусвідомленої емоційної

креативності нами було зафіксовано більш однозначний характер зв'язку (або позитивний, або негативний), ніж між показниками мотивації та усвідомленої емоційної креативності.

Було встановлено, що неусвідомлена емоційна креативність позитивно пов'язана з отриманням майбутньої професії ($r = 0,506$), та негативно – з прагненням набути знання ($r = -0,607$). Усвідомлена емоційна креативність позитивно пов'язана з орієнтацією на знання ($r = 0,566$), проте зв'язок з професією виявився, як зазначалося вище, неоднозначним: нові емоційні переживання («новизна») сприяють професійній спрямованості ($r = 0,502$), проте набуття нового емоційного досвіду («підготовленість») гальмує професійні прагнення ($r = -0,530$). З нашої точки зору, останнє можна пояснити появою самодостатності – нові емоції спонукають до набування професійних знань, а їх накопичення викликає перенасичення («я і так усе знаю»).

Кореляції емоційної креативності з мотивами трудової діяльності виявляються за тією ж схемою, як і з мотивами навчальної діяльності. Зокрема спостерігаються істотні зв'язки позитивного характеру між загальною неусвідомленою емоційною креативністю та «престижністю професії» ($r = 0,747$), «діяльністю» ($r = 0,598$), «потребою у самовираженні» ($r = 0,536$), «можливістю творчості» ($r = 0,514$). Зв'язок між усвідомленою емоційною креативністю (її складовими) та трудовою мотивацією, знову ж таки неоднозначний. З мотивом «стосунки в колективі» позитивно пов'язана «новизна» ($r = 0,566$), проте «підготовленість» і «автентичність / ефективність» пов'язані негативно (відповідно $r = -0,707$ та $r = -0,522$). Це означає, що нові емоційні переживання стимулюють прагнення взаємодіяти з колегами, проте уникнення цієї взаємодії виникає у випадку рефлексії нових переживань та необхідності щиро їх виражати.

З показником «потреба у спілкуванні», навпаки, «новизна» корелює негативно ($r = -0,741$), проте «підготовленість» і «автентичність / ефективність» – позитивно ($r = 0,701$ та $r = 0,581$). Це свідчить про те, що нові переживання зменшують бажання спілкуватися з іншими, вірогідно, внаслідок перенасиченості, і при цьому осмисленість нових переживань, їх

доречне вираження сприяють посиленню прагнення спілкуватися знову.

Між показником «можливості творчості» та усвідомленою емоційною креативністю спостерігається негативний характер зв'язку як загального показника, так і всіх складових усвідомленої емоційної креативності (коефіцієнт $r = -0,5$ та вище). Тобто рефлексія нових емоцій, їх вираження, накопичення має місце набагато частіше у випадку ігнорування можливості реалізації своїх творчих прагнень. Вірогідно осмисленість нових переживань несумісна з виникненням натхнення, яке є необхідною умовою творчості.

З показником «загальна задоволеність роботою» позитивно пов'язана підготовленість» ($r = 0,594$); «новизна» і «автентичність / ефективність» корелюють негативно (відповідно $r = -0,523$ та $r = -0,625$). Можна констатувати, що накопичення нового емоційного досвіду буде сприяти задоволенню своєю роботою у психолога, оскільки відобразатиме результативність його діяльності; набуття нових емоційних переживань та необхідність їх виражати пов'язана з процесуальністю, незавершеністю дій, тому може супроводжуватися невдоволеністю в силу своєї нескінченності.

Таким чином, дані дослідження презентували: існує тісний зв'язок між показниками емоційної креативності та мотивації студентів-психологів. Неусвідомлена емоційна креативність найбільш пов'язана з навчальним мотивом «професія» та трудовими мотивами «престижність професії», «діяльність», «потреба у самовираженні», «можливості творчості». Усвідомлена емоційна креативність більш за все пов'язана з навчальним мотивом «знання» і трудовим мотивом «задоволеність роботою».

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у порівнянні показників емоційної креативності серед студентів різних професійних профілів.

РОЛЬ ЕМОЦІЙНОЇ КРЕАТИВНОСТІ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Актуальність вивчення проблеми емоційної креативності у зв'язку з діяльністю людини обумовлена пошуком сучасними вченими додаткових резервів психіки, які б забезпечили більш ефективне функціонування людини у різних сферах її життя. Аналіз літературних джерел показав, що недостатньо вивченим є питання про роль емоційної креативності у професійній діяльності особистості. У зв'язку з цим мета нашого дослідження: визначити роль емоційної креативності в різних видах професійної діяльності особистості (педагогічній, економічній тощо).

Необхідно відзначити, що дослідження феномену емоційної креативності розпочалися нещодавно, наприкінці ХХ ст. – у зв'язку з уведенням Дж. Ейверіллоу у психологічний тезаурус нового на ті часи терміну «емоційна креативність» Цей феномен було охарактеризовано вченим як здатність переживати і виражати нові оригінальні емоції засобом модифікації звичайних, стандартних емоцій відповідно до впливу різних ситуацій (повсякденних або стресових) (Everill, 1999).

Вивчення літературних джерел стосовно зазначеної вище проблематики показало наявність ґрунтовних досліджень стосовно значущості емоційної креативності у таких галузях діяльності людини як творчість, економіка, педагогіка, а також психологія. Зокрема чеські вчені показали активізуючу роль емоційної креативності у таких видах творчої діяльності як образотворче мистецтво, письменництво, музичне виконавство (Trnka et al., 2016). Ідея використання музики на заняттях творчістю та феномен «емоційно-музичної креативності» зазначені у дослідженні В. Рижова, який вважає, що музика позитивно впливає на емоційну та мотиваційну сфери особистості, стимулює появу творчого натхнення (Рыжов, Архипова, 2015).

У галузі економічної діяльності відомим є дослідження Дж. Ванга та його колег, які вивчили 18 підприємств різних районів Китаю та показали, що підтримка емоційної креативності працівників супервайзерами, сприяє підвищенню їх інноваційної ефективності, зростанню внутрішньої мотивації в цілому (Wang et al., 2015).

У сфері педагогічної діяльності, як вважає Н. Угрюмова, емоційна креативність посилює здатність особистості протистояти чинникам емоційного стресу, які постійно супроводжують діяльність педагога (Угрюмова, 2014). В. Рижов також відзначає, що емоційна креативність протистоїть можливості виникнення професійних деструкцій мотиваційної сфери особистості, оскільки сприяє її переструктуруванню: від мотивації навчати – до метамотивації навчатися.

У сфері діяльності практичного психолога також показано, що і у працюючих, і у майбутніх психологів, емоційна креативність тісно пов'язана з їх мотивацією. Зокрема, у студентів-психологів емоційна креативність сприяє захопленості професією та можливості підвищити кваліфікацію, у практичних психологів – емоційна креативність спонукає появу нових вражень від творчості та самовираження в роботі (Дерев'янку, 2018).

У галузі медичної діяльності іранські вчені виявили зв'язок між емоційною креативністю та ентузіазмом майбутніх медичних працівників (Ajam et al., 2017), проте їх дослідження більше зорієнтовано на вивчення ролі емоційної креативності у навчальній діяльності студентів-медиків, а не у професійній діяльності лікарів.

У зв'язку з останнім слід відзначити, що сучасні дослідження спрямовані здебільшого на вивчення ролі емоційної креативності у сфері освіти майбутніх фахівців – представників різних профілів навчання. До того ж у даному напрямку переважають дослідження західних науковців (Oriol, 2016; Zareie, 2014), які показали: емоційна креативність пов'язана з самоефективністю та успішністю навчальної діяльності студентів.

Загалом наявні дослідження засвідчують позитивну роль емоційної креативності в активізації мотиваційної сфери

особистості та протистоянні стресовим впливам. Ґрунтуючись на вищенаведених даних нами було проведено емпіричне дослідження, засноване на гіпотезі, що у представників різних типів професій їх емоційна креативність буде суттєво пов'язана з показниками професійного вигорання.

Для проведення даного емпіричного дослідження були залучені 105 осіб – представників різних професій зі стажем роботи не менше 10 років, мешканців м. Чернігів. За статтю вибірка складалася з 59 жінок та 46 чоловіків. У дослідженні було застосовано наступні методики: анкетування стосовно професійної приналежності; для вивчення емоційної креативності – опитувальник «ЕСІ» (Emotional Creativity Inventory) і тест емоційних тріад за авторством Дж. Ейверілла; з метою дослідження показників професійного вигорання – тест вигорання К. Маслач. Ґрунтуючись на класифікації професій Дж. Холланда нами було сформовано окремі групи досліджуваних – представників соціального типу професій (n=30), конвенціонального (n=22), реалістичного (n=20), підприємницького типу (n=18), артистичного (n=15).

Надалі нами було проаналізовано зв'язок між складовими емоційної креативності та показниками вигорання окремо по кожній сформованій професійній групі (засобом кореляційного аналізу Пірсона). Статистична обробка даних здійснювалася за допомогою комп'ютерної програми SPSS для Windows (V.20).

Найбільш суттєвим нами було виявлено зв'язок між складовими емоційної креативності та професійним вигоранням у представників артистичного та підприємницького типів професій. Для артистичного типу найбільш значущою є здатність до вмілого, адекватного вираження нових емоційних переживань («ефективність»), для підприємницького типу – здатність набувати нові емоційні переживання («новизна»), і також здатність виразити їх зовні («ефективність»).

Загалом отримані дані засвідчили, що найбільш значущою емоційна креативність та її складові є для представників артистичного, підприємницького та соціального типів, що вірогідно можна пояснити загальною значущістю емоційного компоненту у структурі особистості представників цих професій.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у поглибленні отриманих у проведеному нами емпіричному дослідженні даних та розробці відповідних методичних засобів впливу на особистість професіонала.

Діброва В. А.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК БАЗОВИХ ПЕРЕКОНАНЬ ТА СТУПЕНІ ВИРАЖЕНОСТІ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСОВОГО РОЗЛАДУ У ВНУТРІШНІХ МІГРАНТІВ

Довготривалі воєнні дії на Сході нашої країни та анексія Російською Федерацією АР Крим змушують дедалі більшу кількість мешканців окупованих територій змінювати місце проживання. Незважаючи на те, що найбільший потік внутрішніх мігрантів спостерігався у 2014-2015 рр., вивчення психологічного стану внутрішньо переміщених осіб та труднощі їх адаптації на новому місці залишаються актуальними і донині, оскільки час минає, але не завжди лікує. Так, частина внутрішніх мігрантів змогла інтегрувати отриманий травматичний досвід у власну картину світу та подолати негативні наслідки травматизації. Іншим же ці наслідки і досі даються взнаки, негативні переживання набувають хронічного характеру та перешкоджають успішній адаптації на новому місці, в особливо складних випадках переростаючи у посттравматичний стресовий розлад.

У випадку внутрішньої міграції, причиною якої були бойові дії, травматизація може бути викликана цілою низкою чинників. Серед них можна виокремити: небезпеку перебування у зоні воєнних дій, незапланованість та раптовість переїзду, різкі, зазвичай негативні зміни у майновому та соціальному становищі, перебування рідних і близьких у місцях підвищеної небезпеки (Слюсаревський М., Блинова О., 2018).

Однією зі сфер, на яку накладає відбиток переживання травматичних подій, є базові переконання особистості. Від цих переконань, які формуються ще в дитинстві, залежить ставлення людини до навколишнього світу, до оточуючих та навіть до себе

самої. Зазвичай, більшість людей вважають світ навколо доброзичливим, приязним місцем, у якому нічого поганого не може трапитися, принаймні з гарними людьми (Janoff-Bulman R., 1995). Проте, коли трапляються травматичні події, особливо такі масштабні як війна, базові переконання зазнають значних змін, що призводить до ускладнення адаптаційного процесу. Навіть у тих, хто зміг впоратися із ситуацією та асимілювати болісний досвід, базові переконання мають якісні відмінності від тих, що були до травми. На перший погляд все залишається так само, як і було: більшість вважає, що світ добрий і у ньому не може трапитися нічого поганого. Проте, особистості з травматичним досвідом тепер переконані, що так буває не завжди і необов'язково бути поганою людиною, щоб з тобою трапилось щось лихе. Така трансформація переконань може бути прикладом позитивного впливу травми, що сприяє формуванню більш зрілої особистості. У випадку, коли наслідки травми не минають, важка ситуація продовжує впливати на людину, базові настанови змінюються у зовсім інший, негативний бік. Ці негативні переконання, в свою чергу, впливають на життя людини, все більше занурюючи її у руйнівні переживання.

Оскільки переживання травматичних подій впливає на базові переконання, це дає змогу припустити, що між базовими переконаннями та ступенем вираженості симптомів ПТСР у вимушених мігрантів також має існувати взаємозв'язок. Для підтвердження цієї гіпотези було проведено емпіричне дослідження, в якому взяли участь 30 вимушених мігрантів з Донецької області віком від 20 до 45 років. У дослідженні застосовувалися: опитувальник симптомів ПТСР у вимушених мігрантів (Г. Солдатова, Л. Шайгерова, П. Черкасов); Шкала базових переконань (Р. Янов-Бульман).

На першому етапі дослідження було виявлено ступінь вираженості ПТСР у вимушених мігрантів зі Сходу України за допомогою опитувальника симптомів ПТСР. Особливістю цієї методики є те, що вона дає можливість оцінити ступінь вираженості симптомів ПТСР саме у вимушених мігрантів, беручи до уваги специфіку травми, яка стала його причиною.

Методика оцінює ступінь вираженості ПТСР за шістьма критеріями, діагностуючи безпосереднє знаходження під впливом травматичної події та емоційні реакції на неї, фіксацію на травматичній події, симптоми уникання і підвищеного збудження, тривалість розладу та порушення у важливих сферах життєдіяльності.

Отримані результати свідчать про те, що всі респонденти безпосередньо знаходяться під впливом травматичної події та реагують на неї переживанням страху і безпорадності. У більшості респондентів (77%) виражена фіксація на травматичній події. У третини респондентів (37%) спостерігаються симптоми уникання. 40% респондентів відчувають підвищене збудження. У 80% розлади мають тривалий характер, нерідко більше трьох місяців. 37% внутрішньо переміщених осіб фіксують у себе певні порушення у важливих сферах життєдіяльності.

Слід зауважити, що незважаючи на те, що всі респонденти перебували під впливом травматичних подій до, під час або після переїзду, лише у 5-х опитаних виражені всі критерії ПТСР, а у 4-х не виражено жодного окрім безпосереднього знаходження під впливом травматичної події та емоційних реакцій на неї.

На другому етапі було проведено дослідження базових переконань у вимушених мігрантів зі Сходу України за допомогою методики Шкала базових переконань Р. Янов-Бульман. Методика дозволяє визначити як позитивні, так і негативні базові переконання у наступних категоріях: загальне ставлення до прихильності навколишнього світу, загальне ставлення до осмисленості світу, під якою розуміється справедливість і контрольованість подій, та переконання щодо власної цінності. Завданням було визначити, які саме (позитивні чи негативні) базові переконання переважають у респондентів.

Результати показали, що по відношенню до прихильності навколишнього світу позитивні базові переконання простежуються у 77% респондентів, а негативні – у 23%. Щодо осмисленості навколишнього світу у 43% респондентів присутні негативні, а у 57% – позитивні базові переконання. Більшість респондентів (80%) має позитивні базові переконання стосовно

власної цінності і лише 20% демонструють негативні переконання стосовно себе.

Виходячи з отриманого процентного співвідношення, можна зробити висновок, що більшість негативних базових переконань, яку продемонстрували респонденти під час дослідження, стосується саме осмисленості світу, його контрольованості і справедливості (43%). Водночас щодо власної цінності та прихильності світу більшість респондентів показали позитивні базові переконання (80% та 77% відповідно).

Завданням останнього етапу цього дослідження стало виявлення кореляції між позитивними або негативними базовими переконаннями та ступенем вираженості симптомів ПТСР у вимушених мігрантів. Виявилось, що у респондентів з найбільш вираженими симптомами ПТСР спостерігаються більш негативні базові переконання, тоді як у випробовуваних з найменш вираженими симптомами ПТСР переважають більш позитивні базові переконання. Окрему увагу слід звернути на випадки повної відсутності або наявності всіх критеріїв ПТСР у респондентів. Так, у респондентів, у яких відсутні симптоми всіх критеріїв ПТСР, позитивні базові переконання спостерігаються по всіх трьох категоріях (прихильність навколишнього світу, осмисленість світу, власна цінність) в абсолютній більшості випадків і лише в одному випадку зафіксоване негативний базове переконання. У респондентів, у яких виражені всі симптоми ПТСР після перебування під впливом травматичної події, негативні базові переконання спостерігаються у 53% випадків, тоді як позитивні – у 47%.

Отримані результати свідчать про наявність взаємозв'язку між ступенем вираженості симптомів ПТСР та позитивними і негативними базовими переконаннями, що підтверджує висунуту гіпотезу. Виявлений в емпіричному дослідженні взаємозв'язок необхідно враховувати при розробці засобів з підвищення адаптації внутрішньо переміщених осіб до умов міграції та при наданні психологічної допомоги з подолання наслідків травматизації.

КОНСТРУЮВАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНФЛІКТІВ ПОКОЛІНЬ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

Вибудовування теоретичних основ аналізу конфліктів поколінь як явища, що розкриває особливості інтра-поколінних та екстра-поколінних взаємодій було здійснено у контексті загальнотеоретичних аспектів соціокультурного підходу, що опосередковують суспільні зміни і конструювання поколінних систем. Так, у контексті методології пізнання соціокультурних перетворень дійсності (Резник Ю., 2008) вивчення балансу / дисбалансу у взаємодіях поколінь, з одного боку було здійснено через репрезентацію культури як форми існування і утворення актуальних норм і правил соціальної організації життєдіяльності; з другого – розкриття інституційних і неінституційних сторін реальності. Відповідно, розгортання питань поколінних конфліктів, як складових соціокультурного балансування, було проведено у фокусах, по-перше, вивчення поколінних соціально-психологічних інституцій, тобто, (1) інституалізації покоління – процесів закріплення оновлених соціокультурних вимірів, установлення норм і порядків життєдіяльності, осучаснення звичаїв і традицій; (2) аналізу інститутів поколінь – форм організації життєдіяльності, синтезу адаптаційних рухів, «форм свідомості і дій» символізму відносин і поведінки (Giddens E., 1989, 1994; Парсонс Т., 2008); інститутів поколінь, що реалізують соціальні практики, конструкти соціальних відносин у мережах індивідів. По-друге, артикуляції особливостей прояву культур поколінь як характеристик єдності, неповторних у соціально-історичній площині. По-третє, виявлення передумов неузгодженості відповідності міжпоколінних експектацій поколінь.

Такі фокуси соціокультурного аналізу конфліктів поколінь дозволили сконструювати із складного переплетення поколінних суспільних зв'язків, явищ, процесів, культурні образи, характерні для конкретної поколінної єдності; окреслити шляхи виявлення і структурування «зовнішніх» проявів інституційних поколінних змін у часі і просторі; виокремити

принципи, причини, умови і наслідки культурного балансування; означити впливи культурного самотворення акторів на субординацію соціально-психологічних сил у соціокультурному полі поколінного простору. Адже, за теоретичним аналізом, було визначено, що саме соціокультурними шляхами просувається процес інституалізації поколінь, саме основоположна історична культура і осучаснені її прояви організують поколінну реальність, утворюють соціально-психологічні феномени суспільного життя – визначають умовний баланс чи балансування у взаємодіях поколінь.

Для розкриття поставлених питань, дослідну роботу щодо виокремлення першопричин конфліктів поколінь і конструювання технології соціокультурного балансу було реалізовано у два етапи: (1) формування теоретичного підґрунтя аналізу конфліктів поколінь; (2) розробки технології соціокультурного балансу, шляхом інтеграції опрацьованого теоретичного масиву даних. Обраний методологічний шлях сприяв наскрізному проведенню дослідження. А саме, на першому етапі: (1) вивченню психології поколінності у парадигмі соціальної психології: як інтерпретації проблематики систем «особистостей – представників покоління, у світі, що змінюється», «поколінь як мереж індивідів у соціокультурних суспільних перетинах», «суспільства як системи взаємопов'язаних поколінь»; (2) визначенню аспектів соціальних змін, що пов'язані з формуванням сценаріїв соціокультурних балансувань поколінь; (3) розкриттю психології взаємовпливів соціальних, культурних процесів на трансформації поколінного простору і розподіл сил у сценаріях поколінного домінування.

На другому етапі вибудовані теоретичні основи процесу конфліктного балансування поколінних сил, сприяли розробці технології соціокультурного балансу, шляхом інтеграції масиву знання щодо, з одного боку, визначення передумов, принципів, причин і умов конфліктного балансування поколінь і, з другого, виокремлення факторів, що посилюють чи стримують соціальні стимули виникнення нових конфліктних хвиль. Адже, апріорі, суспільство представляє собою систему поколінних мереж, які вирішують свої соціально-історичні завдання відповідно до

біологічних можливостей, культурних форм і соціальних позицій. Але, у світі, що безперервно змінюється, відповідно, (1) не залишаються сталими розподіли ролей у соціокультурному театрі соціальних взаємодій; (2) трансформуються вимоги реальності до поколінних акторів; (3) здійснюється перерозподіл сил у конфліктних балансуваннях, тобто, відбувається перевизначення відповідності історичним запитам культурних домінуючих контурів; (4) виокремлюються і сходять нанівець спроби закріплення провідних позицій соціокультурних поколінних підпросторів у плинному світі. Це й дає змогу говорити про існування конфліктних взаємодій поколінь – руйнуючих стабільність, але таких, що сприяють історичним змінам.

Але необхідно наголосити, що у проведеному дослідженні традиційна інтерпретація поняття конфліктної взаємодії суб'єктів не була використана. Адже, конфлікт як зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною тенденцій (Петровський А., Ярошевський М., 1985) у масштабах поколінної мережі не мав перспектив розгортання. Тому, що поколінні зіткнення, які мають під собою як відкриті прояви ворожих відносин поколінних акторів, так і стимулюючі ефекти щодо акцентування необхідності осмислення, розвитку, реконструкції взаємодій, були означені як умовні. А, визначення конфлікту як стану потрясіння і дезорганізації, який генерує нові соціальні структури (Робер М., Тильман Ф., 1998), як взаємодії суб'єктів з різними цілями і відмінними стратегіями їх досягнення (Нейман Дж., Моргенштерн О., 1970), як боротьби щодо реалізації соціальних претензій на статуси, капітали, нейтралізацію та елімінування супротивників і, водночас, як засіб підтримання рівноваги соціальної системи (Козер Л., 2000), як форми розвитку протиріч, що конструюється в безпосередньому протиборстві сторін, чи як свідоме відкрите протистояння учасників соціальної взаємодії на підставі несумісності інтересів, прагнень, поглядів (Геокультурная енциклопедия) в контексті загальнопоколінної реальності не відповідало сутності поставленої проблеми. Тому, у ракурсі аналізу процесів поколінного простору, було визначено за доречне трактування поняття конфлікту через аналіз особливостей соціальної

поведінки. Тобто, поняття конфлікту було розгорнуто через тактики необхідні для відповіді на історичні запити і актуальні у вибудовуванні реальності; категорії соціальної поведінки щодо здійснення обмінів, досягнення цілей, створення оновлених культурних конструкцій; стимули реалізації потенціалів і безкінечний процес соціокультурного балансування (суб)культур поколінь теперішнього часу і тих, що уходять у минуле. Багатовимірність читання конфлікту вимагало розкриття проблеми міжпоколінних взаємодій з боків аналізу поколінних інститутів, соціальних позицій, культурних напрацювань (артефактів); вибудовування технології соціокультурного балансу поколінь, за якою конфлікт, як феномен соціально-психологічного простору, сприяє процесу розгортання неповторної поколінної реальності, виокремлює непрогнозовані прояви, можливості, диспозиції у взаємодіях поколінь. Процес конфлікту означає метафоричний шлях пошуку умовного балансу соціокультурних позицій. Не статичні, але динамічні, руху, розгортання і зміння, досягнення ілюзорної рівноваги, безперервного балансування акторів у спробах отримання соціального домінування.

Отже, запропоноване розширене трактування поняття конфлікту, у своєму перебігу, не мало початку і закінчення, але, в контексті конструювання теоретичних основ аналізу конфліктів поколінних культур, окреслювало універсальний тригер зміни суспільства.

Довгяло Н. В., Борун Е. Н., Миненок Е. В.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ГОТОВНОСТЬ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ К ИНКЛЮЗИВНОМУ ОБРАЗОВАНИЮ (НА ПРИМЕРЕ ПОЛОЦКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА)

Внедрение инклюзивного подхода в обучении детей в учреждениях общего образования ориентирует педагогов на поиск специальных методов в обучении всех учащихся с учетом особенностей их психофизического развития и индивидуальных

образовательных потребностей. Нововведения неизбежно приводят к повышению требований к деятельности учителя, расширению его функциональных обязанностей, изменению профессионально значимых качеств личности. В условиях инклюзивного образования учитель общеобразовательной школы должен обеспечить качество образования для всех категорий учащихся, в том числе и с особенностями развития.

По результатам диагностики в белорусских УВО в 2014 г., будущие учителя не обладали достаточными умениями грамотной и корректной работы с детьми, имеющими особенные образовательные потребности. Опрос студентов педагогических специальностей БГУ (исторический и филологический факультеты) показал, что понятия «инклюзия», «инклюзивное образование» им были слабо знакомы. Только 9% опрошенных ответили, что имеют представление об инклюзивном образовании, и правильно определили его сущность. Будущие педагоги интуитивно осознавали, что для реализации инклюзивного образования им необходимо владеть специальными знаниями по психологии (86,4% опрошенных), по педагогике (72,7% респондентов) и медицине (43,2% студентов), однако конкретизировать их студенты не смогли. Анкетирование показало, что в целом будущие учителя положительно относятся к совместному обучению учащихся с разными образовательными потребностями (50% опрошенных). Тем не менее, 9% респондентов считают, что такие дети должны обучаться дома и 31,5% указывают, что образование учащихся с особыми образовательными потребностями должно осуществляться в специализированных учебных заведениях, причем 9% указали при этом необходимость учета пожеланий самого ученика. Среди личностных качеств, которыми должен обладать педагог, реализующий на практике идеи инклюзивного образования, студенты выделили терпение и ответственность (по 67,5% опрошенных), гуманизм и справедливость (по 58,5%), доброжелательность, чувство юмора и толерантность (по 45% респондентов). Эти качества выделены в профессиограмме учителя, поэтому психологическая готовность педагога к инклюзивному образованию не имеет существенных отличий от

готовности к педагогической деятельности вообще (Захарова С., 2014).

На гуманитарном факультете Полоцкого государственного университета ведется подготовка непрофильных специалистов в области специального и инклюзивного образования (педагогов системы дошкольного образования, педагогов-психологов, учителей физической культуры, истории, иностранного языка, информатики, труда). В 2018 г. было проведено исследование, в котором приняли участие студенты 3-4 курсов, обучающиеся по профилю «Физическая культура» (43 человека). Цель исследования: выявить отношение и готовность будущих специалистов по физической культуре к возможности работы в условиях инклюзивного образования, а так же наличие сформировавшихся компетенций для организации физкультурно-оздоровительной работы в инклюзивных группах. Анкетирование студентов именно этой специальности связано с тем, что в учреждении образования со сформированной инклюзивной образовательной средой, физкультурно-оздоровительная деятельность является эффективным средством реабилитации и социальной адаптации. Возрастной выбор группы респондентов был обусловлен тем, что к концу 3 курса у студентов должны сформироваться основные группы компетенций, необходимых для реализации их дальнейшей успешной профессиональной деятельности.

В результате проведенного опроса были получены следующие результаты. Чуть больше половины опрошенных положительно относятся к проведению занятий физическими упражнениями совместно здоровых детей и детей-инвалидов. Свое мнение студенты аргументировали следующим образом: *«У детей-инвалидов будет выше мотивация для достижения результата», «Детям-инвалидам необходимо приобретать опыт общения со здоровыми сверстниками»* (Борун Е., Миненок Е., 2018).

Около 35% студентов отрицательно относятся к инклюзивным занятиям по физической культуре. Они считают, что дети-инвалиды будут некомфортно себя чувствовать, наблюдая, как здоровые сверстники выполняют то, что они выполнить не могут. Кроме того, данная группа респондентов

убеждена, что подобные занятия очень сложны как по организации, так и по методике.

В ответе на вопрос: «*Какие занятия физическими упражнениями целесообразно организовывать, исходя из принципа инклюзии?*» студенты высказали мнение, что в большей степени этой цели может служить физкультурный праздник. Так же возможно совместное участие нормотипичных детей и детей с ОПФР в утренней гимнастике и физкультурном досуге. По мнению опрошенных, сложнее всего осуществление инклюзивного образования в процессе физкультурных занятий (Борун Е., Миненок Е., 2018).

На вопрос о предпочтении в работе с детьми определенной нозологической группы, ответы студентов отличались большим разнообразием. Тем не менее, большинство из них хотят работать с детьми, имеющими нарушения слуха. В меньшей степени они считают себя готовыми к работе с детьми, имеющими нарушения опорно-двигательного аппарата и зрения. Большинство студентов считают себя не готовыми к работе с детьми, имеющими нарушения интеллекта.

В ходе опроса были выявлены факторы (по 10-балльной шкале), которые могут затруднить работу специалиста по физической культуре при организации совместных занятий нормотипичных детей и детей с ОПФР. В большей степени (8,5%) студентов беспокоит отсутствие специальных навыков для общения с детьми с ОПФР (например, владение сурдопереводом), а также недостаток или отсутствие специального оборудования и приспособлений для таких занятий (7,67%). В меньшей степени вызывают затруднения недостаточные знания по методике занятий с ОПФР (5,11%) и организации взаимодействия нормотипичных детей и детей с ОПФР (5,89%). В качестве положительного результата можно отметить невысокие показатели по фактору «психологический барьер в общении с детьми-инвалидами» (4,22%). Опыт близкого общения с людьми с ОПФР (в семье, в период учебы, на работе) у опрошенных отсутствует (Борун Е., Миненок Е., 2018).

Фактически, можно констатировать, что теоретическая и практическая подготовка будущих учителей физической

культуры нуждается в дополнении, она не является достаточной для реализации инклюзивного подхода. Актуальна эта проблема и для учителей трудового обучения, так как трудовое обучение является неотъемлемой частью системы работы коррекционной школы. Цикл трудового обучения является приоритетным в образовании данной категории детей и включает в 6-9 классах 10-дневную практику. Исследование, проводимое в ПГУ ранее среди будущих учителей трудового обучения, продемонстрировало как минимум недостаточный уровень теоретической подготовки в области специальной педагогики.

Для изменения ситуации в 2018-2019 учебном году были предприняты следующие шаги:

- активизировано взаимодействие с учреждениями образования, на базе которых функционируют инклюзивные классы, в частности со средней школой № 8 г. Новополоцка, которая с 2014 г. является экспериментальной площадкой Министерства образования Республики Беларусь по апробации модели инклюзивного учреждения образования;

- усилена значимость практико-ориентированных занятий: тренингов, мастер-классов, дискуссий, проектной деятельности по всем дисциплинам, затрагивающим основы инклюзивного образования;

- предусмотрено активное участие студентов педагогических специальностей в качестве волонтеров в различных мероприятиях в рамках реализации проекта Внешнего содействия Европейского союза «Новополоцк – от инклюзивной школы к инклюзивному городу»;

- с сентября 2019 г. изменена учебная программа по курсу «Основы психологии и педагогики» (внесена информация относительно общения и корректного поведения в отношении людей с инвалидностью).

Таким образом, в современной педагогической практике существует некоторое противоречие между потребностью системы образования в квалифицированных специалистах для реализации инклюзии и отсутствием специализированной подготовки к названной сфере деятельности у выпускников педагогических специальностей. Для дальнейшей реализации Концепции развития инклюзивного образования, необходимо

проводить підготовку кадрів для роботи з учениками з різними освітніми потребами, формувати знання про методичні прийоми навчання і практичні навички роботи в умовах інклюзивної освіти.

Дорошок Н. А.

ЕВОЛЮЦІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН СОЦІОЛОГІЇ КУЛЬТУРИ

Соціологія культури – один з нових наукових напрямів, що активно та динамічно розвивається у сучасному соціологічному знанні. Адже соціальні зміни, що відбуваються нині у суспільстві, найчастіше мають соціокультурні причини. Відтак змінюється і саме розуміння культури: це не пасивне відображення суспільних процесів, а активна форма соціальної поведінки. Названі вище зміни обумовлюють особливий статус соціології культури в системі самого соціологічного знання.

Сам термін культура (cultura) з'явився у Стародавньому Римі й означав для римлян обробку землі, вирощування. Увійшовши в буденну людську мову, в ході частого вживання, це слово втратило свій первісний зміст і стало означати найрізноманітніші аспекти людської поведінки, а також види діяльності. Універсалізація терміну культура, тобто використання його щодо процесів розвитку і вдосконалення взагалі, розпочалось на рубежі XVIII-XIX ст., а разом з нею розпочалась і багатоманітна та заплутана сучасна історія слова культура. Тоді ж, в кінці XVIII ст., німецьким науковцем Й. Гердером була здійснена інновація стосовно вивчення культури: він повів мову не про культуру, а про культури (у множині). Іншим важливим нововведенням, запропонованим дещо пізніше, стало характерне для Німеччини протиставлення культури і цивілізації. Самостійною галуззю соціології вона стає в 1960–1970-ті рр. В Україні протягом останніх декількох десятиліть активно розробляються прикладні проблеми соціології культури. Певного розвитку набули дослідження окремих сфер культури – соціологія літератури, соціологія

театру, соціологія кіно, соціологія музики, соціологія вільного часу, соціологія художньої культури, соціологія книги і читання та ін.

Для більшості представників соціології культури, яка існувала в радянські часи, характерним було те, що вона: а) досить вузько визначала свій предмет, обмежувалась аналізом діяльності установ культури, вивченням сприйняття художніх творів і смакових переважань різних груп та верств; б) або (в тому випадку, коли вони ставили більш масштабні завдання) у своїх теоретизуваннях не виходила за межі ідей про базис і надбудову, про первинність і вторинність, про відносну автономність культури і т.д.

У більшості праць зарубіжних і вітчизняних соціологів культура розглядалась як епіфеномен соціального. Панувала ідея про так званій культурний лаг – відставання культури від розвитку суспільства. Ця ідея приховано регулювала ставлення соціології до культури, відсувала на другий план всю пов'язану з культурою проблематику. На перший план висувались проблеми соціальної структури, соціальної стратифікації, економіки, системної будови суспільства.

Лише з початку 1960-х рр. на Заході, а з 1990-х рр. – в Україні, Чехії, Польщі та інших країнах Східної і Центральної Європи відбуваються радикальні зміни в поглядах на культуру, її місце в житті суспільства, особистості, соціальних груп і верств, на її роль в регуляції людської поведінки. Відходять в минуле уявлення про вторинність, епіфеноменальність і відсталість культури. У постмодерністських концепціях соціальні зміни одержують в основному культурну мотивацію. За висловлюванням П. Іоніна *«культура прогресуючим чином переймає функції мотора, рушія суспільної зміни і розвитку»* (Іонін П., 1995). Змінюється саме розуміння культури. Це вже не стільки пасивне віддзеркалення соціальної реальності, скільки активна її форма, індивіди свідомо використовують культуру для організації і нормалізації власної діяльності. Тепер культура стає логічно і фактично попереду того, що відбувається в суспільстві.

В умовах названої трансформації соціологія культури й досі перебуває в стані конкретизації меж свого предмета –

взаємодії культури і суспільства, визначення соціологічних підходів до вивчення культури, соціологічного визначення останньої, її функцій, закономірностей розвитку, особливостей сучасних соціокультурних змін, напрямів теоретичного і емпіричного аналізу культури. Про багатоманітність, багатшаровість і багатофасетність культури як основного поняття соціологічного аналізу свідчить хоча б той факт, що лише в одному із американських довідників із соціології міститься понад 400 визначень культури.

Важливим завданням вже сучасної соціології є аналіз механізму розповсюдження культурних зразків в умовах наявності сучасних засобів масової комунікації, які здатні долати всі фізичні кордони для передачі інформації і глобального розповсюдження будь-яких культурних зразків. З нашого погляду, універсальну модель розповсюдження культури в сучасному суспільстві запропонував французький дослідник А. Моль. Вона визначає різні етапи розповсюдження культурних зразків і бар'єри, які виникають на шляху цього процесу. Модель являє собою замкнений цикл, який починається із індивідуальної творчої діяльності й завершується створенням культурного зразка з масовою культурою суспільства (Моль А., 1973).

Сформовані реалії сучасного світу привели до перелому у свідомості людини – її погляд спрямований до все більш глибокого виходу за межі свого життя, яке не обмежується у свідомості індивіда датами народження і смерті. Закономірною тенденцією стає усвідомлення себе в контексті історичного часу, в орієнтації як на свої історико-культурні корені, так і на майбутнє, на соціально-культурні ідеали і можливості їхньої реалізації в рамках розширення міжнародних зв'язків, залучення у всесвітній культурно-історичний процес усіх країн світу. Значні соціокультурні зміни, що зачіпають практично всі сторони громадського життя різних країн і народів, з особливою гостротою порушують питання про міжкультурну взаємодію, про її роль в еволюції локальних етнічних культур і розвитку загальносвітової культури.

Культура, розглянута з погляду змісту, розпадається на різні галузі, сфери: звичаї і побут, мова і писемність, характер

одягу, поселень, роботи, постановка виховання, економіка, характер армії, суспільно-політичний лад, судочинство, наука, техніка, мистецтво, релігія, усі форми прояву духу даного народу. Рівень і стан культури можна зрозуміти, тільки виходячи з розвитку історії культури; у цьому розумінні говорять про примітивну і високу культуру; виродження культури створює або безкультур'я, або «рафіновану культуру».

Сьогодні має місце формування нового типу культурної взаємодії, що включає відмову від спрощених раціональних схем вирішення культурних проблем. Усе більшого значення набувають здатності до розуміння чужої культури і точок зору, критичний аналіз власних дій, визнання чужої культурної самобутності і чужої істини, уміння включити їх у свою позицію і визнання правомірності існування багатьох істин, уміння будувати діалогічні відносини й іти на компроміс. Новий тип соціальної дії усе більше має потребу в культурних складових і повинен підкорятися логіці культурної комунікації.

Отже, соціологія культури – це не просто галузь соціології, яка вивчає закономірності функціонування культури в суспільстві. В широкому розумінні вона охоплює всю проблематику суспільного життя, розглядаючи його під своїм специфічним кутом зору. Культурний зміст можна виділити в будь-якій цілеспрямованій соціальній діяльності і побуті, політиці, бізнесі, менеджменті, освіті, охороні здоров'я і т.д. У вузькому значенні соціологія культури локалізує свій інтерес на духовній сфері. Досвід, накопичений людством у ході його соціокультурної історії, подає неоціненну допомогу в розв'язанні проблем культури на сучасному етапі перетворення нашого суспільства на основі принципів гуманізму і демократії в умовах бурхливого науково-технічного прогресу.

ПРОГНОСТИЧНІ ГЕОПОЛІТИЧНІ УЯВЛЕННЯ У МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ ВІТЧИЗНЯНОЇ МОЛОДІ

Вивчення особливостей прогнозування населенням розвитку власної країни та світу є не досить поширеним напрямком соціально-психологічних досліджень. У той же час буденні уявлення та образи майбутнього видаються нам украй цікавим об'єктом емпіричних досліджень, адже в них відображається ціла низка актуальних соціально-психологічних параметрів суспільства та окремих соціально-демографічних груп (домінуючі думки, настрої, ідеали, очікування тощо). Зазначимо, що у наукових джерелах для позначення уявлень людини про майбутнє використовується доволі широкий діапазон термінів: «образ майбутнього» (Кравченко Т., 2011; Солдатов Д., 2010), «соціальні / колективні уявлення про майбутнє» (Нестик Т., 2014), «довгострокова орієнтація» (Нестик Т., 2016), «соціальні очікування» (Попович І., 2015), «часові перспективи майбутнього» (Andre L., 2018), «орієнтації у майбутнє» (Seginer R., 2000) тощо. Виходячи з того, що в основі майже всіх цих феноменів лежить психологічний механізм антиципації (тобто передбачення, прогнозування), ми вважаємо логічним вести мову про прогностичні уявлення. Такі уявлення можуть мати різний, зокрема геополітичний, характер (коли масова свідомість породжує ряд прогнозів, у яких соціально-політичні та соціально-економічні очікування мають певну територіальну «прив'язку»).

Метою нашого дослідження стало виявлення змістовної специфіки прогностичних уявлень геополітичного характеру серед сучасної студентської молоді. У дослідженні (проводилося у вересні 2018 р.) взяло участь 160 студентів (62 хлопці та 98 дівчат віком 17-23 роки) з трьох регіонів – Луганська та Чернігівська області, а також м. Київ¹. Такий територіальний розподіл дозволяв включити до вибірки

¹ Висловлюємо ширю подяку І. Ф. Кононову та К. В. Подковко за допомогу в організації дослідження у містах Старобільськ та Київ.

мешканців територій з різною соціально-економічною («більш-менш розвинені») та політичною («є-немає війни») специфікою. Отже, загальна вибірка містила три підгрупи студентів: з Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (евакуйованого до м. Старобільськ; регіон «Донбас»; n=49), Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (м. Чернігів; регіон «Північний Схід»; n=60) та Національного медичного університету імені О. О. Богомольця («Київ-столиця»; n=51).

Досліджуваним пропонувалась авторська анкета, в якій респондентів просили оцінити, через який часовий період (пропонувалася шкала із 10 градаціями: «5 років – 10 – 20 – 30 – 40 – 50/60 – 70/80 – близько 100 – більше 100 – ніколи») Україна зможе досягти певних соціальних та політичних досягнень. Студентів також просили у відкритій формі дати прогнози відносно подій в Україні та світі у найближчі роки та віддаленій (50-100 років) перспективі. Усе дослідження здійснювалось анонімно.

Отримані прогнози стосовно перетворення України на високорозвинену державу показали, що найчастіше обиралися варіанти «50/60 років» (21%) та «20 років» (19%). Песимістичний варіант «ніколи» прогнозувало всього 8%. Перетворення України в державу, де звичайна людина може почуватися у безпеці, відносна більшість (майже 30%) студентів бачить через 10-20 років. Натомість 12% опитаних не вірять у можливість цього.

Менш оптимістичними виявилися прогностичні уявлення стосовно подолання у майбутньому корупції. Відносна більшість (41%) опитаних студентів узагалі не вірить у таку перспективу. Цей факт викликає значне занепокоєння, адже свідчить не лише про песимізм багатьох молодих людей стосовно розв'язання цієї соціальної проблеми, але й про поширення психологічної готовності жити у майбутньому разом із цим явищем.

Також відносно песимістичними виявилися прогностичні уявлення стосовно повернення Криму – в остаточну втрату цієї території вірить третина (31%) опитаних. Водночас трохи більше (39%) студентів усе-таки впевнені у поверненні

контролю України над Кримом у найближчі 5-20 років. Найчастіше тут згадувався прогноз «через 10 років» (18%).

З вищенаведеними прогнозами певною мірою контрастують уявлення щодо перспектив повернення Донбасу. Зокрема, більшість (61%) студентів вірить, що це справа найближчих 5-20 років. Найчастіше при цьому згадувалися варіанти «10 років» (24%) та «5 років» (20%). Кількість тих, хто не вірив у можливість такої перспективи, становила 14%.

Відносно оптимістичними також виявилися уявлення молоді про часові перспективи повноцінного членства України в ЄС. Більшість (57%) опитаних вважала це можливим у найближчі 5-20 років, а найчастіш згадуваними прогнозами були «10 років» (21%) та «5 років» (20%). Частка повних песимістів («ніколи») становила 14%.

А ось прогностичні уявлення молоді стосовно майбутнього перетворення України на впливову європейську країну виявилися доволі дисперсними. Найчастіше студенти обирали відповіді «ніколи» (18%), «більше 100 років» та «20 років» (по 13%). Отже, запропонована певними політичними силами ідея «Великої Української держави» не користується особливою популярністю серед вітчизняної молоді.

Змушують замислитися відповіді студентів на питання анкети (*«На Ваш погляд, найбільш тяжкі часи для нашої країни...»*), котре дозволяло розподілити всіх респондентів на три умовні групи: «оптимісти» (обирали відповідь *«вже позаду»*), «реалісти» (*«тривають саме зараз»*) та «песимісти» (*«ще попереду»*). Кількість перших у загальній вибірці становила 10%, а представники інших двох груп розподілилися на дві рівні групи (по 43%).

У ході проведення контент-аналізу прогностичних відповідей на відкриті питання анкети ми розподіляли всі відповіді на позитивні, негативні та нейтральні за своїм характером прогнози. Виявилося, що стосовно найближчого майбутнього вони розподілилися таким чином: 48% – позитивні відповіді, 28% – негативні та 24% – нейтральні. Серед позитивних відповідей найчастіше згадувалися соціально-економічний розвиток України, закінчення війни на Сході країни, науково-технічний прогрес у світі. Серед негативних

прогнозів найчисельнішими були: «жодних змін», продовження та/або поява нових військово-політичних конфліктів в Україні та світі, погіршення соціально-економічної ситуації в Україні. Домінуючим прогнозом нейтрального типу був «зміна влади».

Що стосується змін у віддаленому (50-100 років) майбутньому, то тут також домінували позитивні прогнози – частка їх сягала 61% (негативних було 21%, а нейтральних – 18%). Серед позитивних прогнозів найчастіше згадувалися науково-технічний прогрес у світі, припинення військових конфліктів, соціально-економічний розвиток України, зростання її впливовості та незалежності. Основним негативним прогнозом виступали «війни», ну а нейтральні включали набори доволі різнотипних за змістом відповідей політичного, неполітичного або абстрактного характеру. Особливістю «віддаленого» прогнозування опитаних стало те, що тут ми отримували меншу кількість відповідей, ніж при «близьких» прогнозах (що є цілком природним, адже молодь, зазвичай, цікавлять саме близькі перспективи).

Як бачимо, прогнози позитивного характеру переважали над іншими. Якщо згадати раніше описаний частотний розподіл «оптимістів-песимістів», можна побачити наявність суттєвої відмінності. З одного боку, це пояснюється специфікою запропонованих завдань (одне з яких стосувалося лише України, а інше – як України, так і світу загалом). З іншого боку, це може пояснюватися впливом своєрідного захисного психологічного механізму, при якому усвідомлення невтішної вітчизняної реальності «амортизується» оптимістичними прогнозами-бажаннями («далі буде краще»).

Отже, отримані дані дозволяють констатувати, що прогностичні геополітичні уявлення в масовій свідомості вітчизняної студентської молоді являють собою «мікс» із оптимістичних та песимістичних очікувань. Вірогідно, це є наслідком суперечливості та багатоманітності політичної (геополітичної) свідомості сучасної молоді, фактичної відсутності в українському суспільстві одноставної громадської думки з приводу питань перспективного розвитку країни. Масові прогностичні геополітичні уявлення молоді з регіонів «Донбас», «Північний Схід» та «Київ-столиця» мають як

спільні, так і відмінні риси (останніх при цьому більше). Найвираженішою спільною рисою є поширеність песимістичних уявлень стосовно перспектив подолання в Україні корупції. Відмінності у регіональних образах майбутнього більш рельєфно проявляються при прогнозуванні перспектив соціально-економічного та зовнішньополітичного розвитку країни, повернення Криму.

Дроздова М. А.

ОСОБЛИВОСТІ «НЕГАТИВНОЇ» КРЕАТИВНОСТІ У СТУДЕНТІВ РІЗНОГО ПРОФІЛЮ НАВЧАННЯ

У психології склалася традиція дослідження творчості як нового продукту, що має приносити користь індивідові чи людству. Однак останнім часом зарубіжні (передусім американські та китайські) науковці ведуть мову про так звану «негативну» креативність, результати якої можуть завдавати навмисної чи ненавмисної шкоди оточенню (Cropley D., Cropley A., Kaufman J., Runco M., 2010; Hao N., Tang M., Yang J., Wang Q., Runco M., 2016; Runco M., 1993). Зокрема Р. Макларен переконаний, що креативність не можна розглядати поза моральним контекстом і без урахування намірів митця під час створення творчого продукту. М. Ранко, дотримуючись схожої з Р. Маклареном точки зору, навіть створив відповідну психодіагностичну методику MCBS (The Malevolent Creativity Behavior Scale). Ч. Майнемелісом була розроблена теорія креативної девіантності, в основі якої лежить взаємодія цілей та способів їхнього досягнення. Креативну девіантність учений визначав як досягнення легітимних цілей нелегітимними способами. Причому саму девіантність учений уявляв як модель поведінки, що проявляється лише в порушенні норм, прийнятих в окремій групі/організації, тоді як норми моралі соціуму і закони держави вона не зачіпає (Mainemelis C., 2010). На жаль, у вітчизняній науці питання девіантної креативності не розробляються. На пострадянському просторі цим займаються лише російські науковці Н. Мешкова та С. Єніколопов. Зокрема,

вони вивчали зв'язок такої креативності з рядом особистісних чинників (агресивність, ціннісні орієнтації, емоційний інтелект тощо) та особливості її прояву в освітньому просторі. Також ці дослідники створили Комплексну модель зв'язку креативності й девіантності (КМКД) (Мешкова Н., Ениколопов С., 2017а).

Взагалі на сучасному етапі зарубіжними вченими виокремлюються два види «неправильної» креативності – «негативна» та «антисоціальна» («шкідлива»). Перша – уявляється результатом дивергентного мислення, який був утілений у продукті/ідеї/рішенні й ненавмисно завдав шкоди певній групі людей або соціуму в цілому (Мешкова Н., Ениколопов С., 2017б). Друга – полягає у використанні креативного мислення для свідомого і навмисного завдання шкоди іншим (Мешкова Н., Ениколопов С., 2017а, 2018; Cropley D., Cropley A., Kaufman J., Runco M., 2010).

Метою власного емпіричного дослідження стало виявлення особливостей «негативної» креативності у студентської молоді різного профілю навчання. Вибірку (n=111) утворили студенти психолого-педагогічного факультету (n = 52) та факультету фізичного виховання (n = 59) Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (з них 66 – жіночої та 45 – чоловічої статі). Студентам пропонувалася наступна ситуація: *«Уявіть, що Вашій подрузі (другові) завтра потрібно скласти складний іспит, до якого вона (він) уже не встигне підготуватися. Запропонуйте якомога більше варіантів того, як їй (йому) списати на іспиті, щоб викладач цього не помітив»*. До отриманих відповідей застосовувалася процедура контент-аналізу. За смислові категорії підрахунку приймалися способи поведінки опитаних у цій проблемній ситуації. Причому подальшому аналізу підлягали способи з частотою згадування не менше 10%. Проаналізуємо результати.

Способи поведінки студентів-«психологів» у вищезазначеній ситуації були розподілені нами за чотири основними категоріями. До першої категорії «Використання нових ІТ-технологій» (склала 27% способів) увійшли, зокрема, наступні приклади: *«скачати відповіді на телефон», «списати з телефону за допомогою Інтернету», «запропонувати другові*

диктувати правильні відповіді в бездротові навушники», «спеціальний годинник з доступом до Інтернету» тощо.

Другу категорію («Традиційні» шпаргалки та способи приховування їх», 24%) утворили приклади на зразок: «написати дрібним шрифтом на папірці та порозсовувати по кишенях», «написати відповіді на листочках і непомітно поміняти», «зробити «гармошку» та списати з неї», «надрукувати маленькі підказки на листок і сховати під панчохи», «приклеїти шпаргалку скотчем на руку», «приклеїти відповіді на спинку стільця», «під підошву наклеїти шпаргалку», «сховати шпаргалки під спідницю» тощо.

Третя категорія («Застосування «нетрадиційних» шпаргалок», 15%) містила приклади за типом: «використати невидиме чорнило», «списати з внутрішнього боку етикетки на пляшці води», «зробити шпаргалки на нігтях (манікюр)», «написати олівцем на лінійці», «написати на руках чи ногах», «написати на пластиковій оправі окулярів», «написати на зворотному боці пластиру, наклеєного на руку».

До четвертої категорії, названої нами «Маніпулятивні прийоми по відношенню до викладача» (14%), ми віднесли наступні відповіді: «дати хабар викладачеві», «написати шпаргалку на купюрі, і, якщо викладач захоче її забрати, це буде розцінюватися як хабар», «відволікати викладача під час іспиту», «викликати викладача на розмову, яка потихеньку приведе до відповідей на білет», «дзвінок викладачеві з приводу якоїсь проблеми, він вийде, і можна списати», «тиснути на жалість», «сказати, що паморочиться в голові, вийти і прочитати відповідь», «вигадувати на ходу (головне – не мовчати)» і т.ін.

У групі студентів-«фізкультурників» ми також отримали чотири основні категорії (способи розв'язання проблеми). Найвагомішою у відсотковому значенні тут виявилася категорія «Традиційні» шпаргалки та способи приховування їх» (28%). До неї, зокрема, ввійшли приклади: «паперові шпаргалки», «зробити маленькі шпаргалки», «написати шпаргалки і сховати їх у кишеню, рукав», «вклеїти шпаргалки в книжку», «відкрити зошит під столом», «покласти шпаргалку в пенал», «шпаргалку в черевики (під приводом – щось незручно)», «сховати

шпаргалки в шкарпетки», «шпаргалки засунути під капронові колготки і вдягти спідницю», «дівчині під спідницю на ногу прикріпити двосторонній скотч і на нього – відповіді», «засунути шпаргалку в підкатулі знизу штани», «засунути в ніс», «за губи покласти», «якщо багато волосся, сховати там», «на грудях написати, відтягнути кофту» тощо.

Друга категорія («Застосування «нетрадиційних» шпаргалок», 23% способів) включала відповіді на зразок: *«написати відповіді на руці», «написати на фалангах пальців», «на нігтях зробити манікюр з відповідями», «написати на ногах і вдягти спідницю», «написати формули на стегнах і одягти спідницю», «зробити татування з правильними відповідями», «написати відповіді на лінійці (ручці, пеналі)», «написати на світлій носовій хустинці з внутрішнього боку і правильно скласти», «написати на етикетці пляшки води», «на оправі окулярів», «якщо знати заздалегідь аудиторію, то написати на спинці стільця того, хто сидить спереду», «написати відповіді на підодшві», «написати відповіді на купюрах», «зробити шпаргалку невидимим чорнилом» і т.ін.*

Третю категорію («Використання нових ІТ-технологій», 17% способів поведінки) утворили такі варіанти відповідей: *«списувати з телефону», «купити прозорий телефон за 10000 доларів і спокійно списувати відповіді з Google», «прислати відповіді на смарт-годинник», «використовувати окуляри з проекцією», «вставити у вухо мікронавушник», «поставити ікони на парту (якщо це дозволено), замість однієї ікони – планшет з фотографією ікони і тихенько гортати відповіді на ньому, доки викладач не бачить» тощо.*

Нарешті, четверта категорія («Маніпулятивні прийоми по відношенню до викладача», 12%) містила відповіді на зразок: *«попроситися до туалету і скористатися телефоном (шпаргалками, книгою)», «попроситися вийти, і друг дасть шпаргалку», «спробувати домовитися з викладачем», «дати на лапу», «погрозувати», «навчитися гіпнозу», «попросити друзів створити паніку в коридорі, щоб викладачка вийшла подивитися».*

Отже, як бачимо, «психологи» і «спортсмени» згадують про однакові способи поведінки під час іспиту. Це –

використання ІТ-технологій, «традиційних» і «нетрадиційних» шпаргалок та різного роду маніпуляцій по відношенню до викладачів. Частина цих способів має давню традицію (ще батьки та прабатьки користувалися такими прийомами списування), а частина – ілюструє сучасні реалії (розвиток науково-технічного прогресу, корупція, широко поширений у наш час принцип «мета виправдовує засоби» тощо). При цьому спеціалізація опитаних позначилася на відсотковому відношенні отриманих категорій. Наприклад, застосування новітніх технологій частіше називалося студентами психолого-педагогічного факультету (27% проти 17%), тоді як студентам факультету фізичного виховання більше були до вподоби «нетрадиційні» (23% і 15 % відповідно) шпаргалки. Це видається цікавим, ураховуючи той факт, що серед опитаних майбутніх психологів переважали дівчата, тоді як серед «спортсменів» – хлопці (які, за відомим стереотипом, «технічно прогресивніші»).

Варто також звернути увагу на те, що «традиційно правильний» спосіб підготовки до іспиту, як-от вивчити матеріал, не був популярним у запропонованій проблемній ситуації. Він склав усього 5% серед інших способів у студентів ППФ і дещо більше (8%) – серед студентів факультету фізичного виховання. Також не користувався попитом такий прийом списування на іспиті як соціальна підтримка, тобто допомога одногрупників (7% у групі «психологів» і 4% – у групі «фізкультурників»), що закономірно, зважаючи на поширення у ХХІ сторіччі індивідуалістичних настанов та цінностей.

Загалом, аналіз більшості отриманих стратегій поведінки на іспиті дозволяє побачити, що насправді далеко не всі з них є дійсно креативними. Значна кількість їх фактично дублює відомі «класичні» студентські прийоми складання іспиту.

Таким чином, можемо зробити наступні висновки. Профіль навчання не впливає на зміст основних способів списування на іспиті, проте позначається на кількісних показниках пріоритетних способів поведінки. Так, було з'ясовано, що серед студентів спеціальності «Психологія» популярнішими є ІТ-технології та «традиційні» шпаргалки, тоді як студенти спеціальності «Фізичне виховання» частіше

вдаються до «традиційних» і «нетрадиційних» шпаргалок. Поряд із тим такі прийоми складання іспиту, як допомога одногрупників і реальна підготовка, не є поширеними серед представників обох груп.

Духневич В. М.

ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ ГРОМАДИ ДО НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

Проблема готовності громадян України до конструктивної поведінки в надзвичайних ситуаціях загострюється не тільки через тривання збройного конфлікту на території країни, а й через небезпеку виникнення пов'язаних із цим надзвичайних ситуацій техногенного та соціального плану. Останнім часом населення України все частіше потерпає від техногенних катастроф (вибухи боєприпасів, аварії на підприємствах, пожежі на сміттєзвалищах, підтоплення, знеструмлення тощо), стає жертвою терористичних актів (збройні сутички, розпилення отрутохімікатів, вибухи, отруєння харчоблоків) та воєнних подій на сході країни.

Часто саме діти шкільного віку і молодь є тією групою населення, яка найбільше потерпає від катастрофічних подій, що зумовлено не тільки браком досвідченості (знань, умінь, навичок реагування в надзвичайних ситуаціях), а й віковими особливостями їхньої психіки (насамперед низькою стресостійкістю, що призводить до виникнення стресових та пост-стресових розладів унаслідок нездатності опанувати стресогенну ситуацію). Утім, негативні психологічні наслідки переживання надзвичайних, екстремальних чи катастрофічних подій спостерігаються не тільки у дітей та молоді, а й у всіх вікових груп населення України. Зокрема, спеціальної психологічної підтримки потребують ті учасники та свідки травматичних подій, для яких травматичний досвід стає перешкодою для подальшої повноцінної життєдіяльності: звільнені в запас учасники бойових дій, яким складно адаптуватися до мирних умов життя, внутрішньо переміщені

особи, які не можуть інтегруватися в новому соціальному середовищі, тощо.

Науково доведеним є той факт, що ризик виникнення психологічних розладів унаслідок переживання стресу визначається не стільки об'єктивними обставинами надзвичайної ситуації, скільки здатністю особистості опанувати складні життєві події, обрати конструктивні способи поведінки в цій ситуації та в процесі подальшого переживання свого травматичного досвіду. Ця готовність до збереження та відновлення власного біопсихосоціального здоров'я вивчається в науці як стресостійкість, або життєстійкість, особистості. При цьому доведено, що рівень стресостійкості зумовлений не тільки фізіологічними, а й соціально-психологічними чинниками (відчуттям власної компетентності, наявністю міцних соціальних зв'язків, інтегрованістю Я-концепції).

Щоб запобігти фізичному і психічному ураженню громадян, які стають учасниками або свідками катастрофічних, екстремальних чи небезпечних ситуацій, необхідно підготувати працівників соціальних центрів та психологічних служб системи освіти до ефективного виконання завдань збереження та зміцнення біопсихосоціального здоров'я громадян та зокрема молоді. Потребує розроблення проблематика формування взаємодії організацій державного та громадського сектору в питаннях забезпечення психологічної та правової безпеки, безпеки соціальної взаємодії, безпеки в екстремальних ситуаціях та ситуаціях, що можуть зашкодити життю та благополуччю громади та окремих її членів.

У квітні 2018 року лабораторією психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України спільно з психологічною службою ДСНС на базі Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського та ще 16 установ ЗНЗ розпочато всеукраїнський експеримент за темою «Розробка системи підвищення психологічної готовності учасників освітнього процесу до дій у разі загрози, виникнення і подолання наслідків надзвичайної ситуації».

Психологічну готовність громади до надзвичайних ситуацій нами визначено як стан індивідуальних та колективних

суб'єктів, що характеризується мобілізацією їхніх ресурсів на оперативне або довгострокове виконання певних конструктивних дій в актуальних (критичних, екстремальних, надзвичайних) умовах. Цей стан допомагає конкретним суб'єктам успішно виконувати необхідні професійні функції, правильно використовувати знання, досвід та наявні ресурси, швидко адаптуватися при появі непередбачених перешкод. Якщо ми говоримо про окремого фахівця, то з позицій фізіології вищої нервової діяльності, це стан готовності до дії, що визначається тією психологічною настановою, яку має людина в даний момент і якою мірою вона може бути ефективною при вирішенні окремих завдань в екстремальних, надзвичайних та напружених ситуаціях.

Отже, психологічну готовність громади до надзвичайних ситуацій можна формувати через підготовку окремих суб'єктів такої громади. Такими суб'єктами мають виступити ті індивідуальні та колективні члени громади, що мають (чи можуть мати) вплив на перебіг та розвиток ситуації в разі виникнення надзвичайної ситуації. Якщо говорити про колективні суб'єкти, то такими можуть бути державні установи та громадські організації, що можуть долучатися до вирішення завдань попередження, профілактики та подолання наслідків надзвичайних ситуацій.

Найбільш розвинутою системою державних установ, що мають в своїй структурі фахівця-психолога та функціонують на рівні практично кожної громади, є загальноосвітні та інші навчальні заклади. Саме тому ми вважаємо, що ці спеціалісти можуть залучатися до виконання окремих завдань у разі виникнення надзвичайної ситуації. Крім того, цілком очевидно, що вони можуть виступати носіями чи провідниками знань щодо дій в разі виникнення надзвичайної ситуації та подолання її наслідків.

Проведені нами попередні наукові розвідки (три фокус-групових дослідження представників психологічних служб системи освіти у Полтавській області та представників психологічних служб системи ДСНС; загалом близько 40 осіб) дозволяють зробити наступні узагальнення.

1. Очікування представники психологічних служб системи ДСНС від згаданого експерименту (нагадаємо, що діяльність ДСНС регламентована відповідними нормативними документами та протоколами дій, а психологи ДСНС мають відповідну фахову підготовку):

- Допомога фахівців, що можуть залучатися чи включатися до допомоги постраждалим може здійснюватися лише після набуття ними відповідних компетенцій.

- Допомога інших фахівців психологічного профілю можлива лише за умови координування таких дій з оперативним штабом. Будь-яка «самодіяльність» фахівців, що не мають відповідної фахової підготовки, часто носить радше руйнівний характер.

- Потребують розроблення механізми та процедури забезпечення взаємодії психологів ДСНС та психологів системи освіти до дій в разі загрози виникнення і подолання наслідків надзвичайних, екстремальних ситуацій чи подій.

- Декларується готовність здійснювати інформування працівників освітніх закладів (когнітивний компонент готовності) щодо можливих та необхідних дій в разі виникнення надзвичайної ситуації та забезпечення безпеки учасників освітнього процесу (діти, трудовий колектив навчального закладу, батьки).

2. Очікування представників психологічних служб системи освіти від експерименту:

- Навчать надавати першу психологічну допомогу в різних ситуаціях (екстремальних, надзвичайних тощо).

- Отримають навички першої психологічної допомоги при кризових ситуаціях.

- Можна буде отримати консультацію фахівців-психологів ДСНС в окремих випадках, коли власних компетенцій для надання професійної допомоги недостатньо (наприклад, коли хтось з учасників освітнього процесу став свідком чи пережив надзвичайну подію).

- Створення спільних команд з психологами ДСНС у випадку, якщо допомоги потребують учасники освітнього процесу (діти, вчителі), що пережили надзвичайну подію та потребують професійної психологічної допомоги.

Таким чином, негативний вплив надзвичайних ситуацій на фізичне і психологічне здоров'я всіх членів територіальних громад може бути мінімізований шляхом підвищення психологічної готовності працівників психологічної служби освіти до організації процесу забезпечення учасників освітньої взаємодії від патогенних наслідків переживання ними травматичних подій. Йдеться як про розвиток вмінь працівників психологічної служби системи освіти оптимізувати поведінкові реакції потерпілих під час виникнення актуальної загрози їхньому здоров'ю, так і про формування готовності працівників психологічної служби освіти попереджувати виникнення постстресових розладів особистості.

Дяченко В. А., Новик О. В.

ОСОБИСТІСНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСІБ, СХИЛЬНИХ ДО НАРКОТИЧНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ

На сучасному етапі суспільного розвитку особливо затребуваними стають проблеми, пов'язані з феноменом адикції. Стрімке зростання числа молодих людей з різними формами адиктивної поведінки зумовлюють високу соціальну значущість цієї проблематики. Масштаби поширення різного роду адикцій ставлять під загрозу фізичне, моральне та психологічне здоров'я людини.

Залежна (адиктивна) поведінка розглядається як один з типів девіантної поведінки, що пов'язана з формуванням прагнення до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин чи постійної фіксації уваги на певних видах діяльності з метою розвитку і підтримки інтенсивних емоцій (Менделевич В., 2007). Отже, в центрі даної проблеми опиняється аналіз взаємодії особистості з реальністю. Спосіб взаємодії з дійсністю у вигляді відходу від реальності усвідомлено (чи не усвідомлено) вибирають ті, хто ставиться до реальності негативно й опозиційно, вважають себе нездатними до адаптації. Водночас, може бути небажання пристосовуватися до дійсності через її

недосконалість, консервативність, однаковість. Проблема адикції розпочинається тоді, коли прагнення відходу від реальності, пов'язане зі зміною свідомості, починає домінувати у свідомості, стає центральною ідеєю.

Згідно досліджень Н. Максимової зародження схильності до алкоголізації та наркотизації починається вже у підлітковому віці. Стан емоційної напруги, психічного дискомфорту виникає у дитини дуже часто. Це, перш за все, пояснюється віковими особливостями (несформованістю особистості, відсутністю звички до аналізу своїх дій, вчинків та їх наслідків). Тому цей критичний етап психологічного розвитку часом проходить настільки боляче, що підліток прагне пережити його в прямому розумінні слова «під наркозом». У подальшому така стратегія поведінки, що спрямована на «відкидання» негативної інформації, закріплюється, фіксується вже як риса особистості. Це дає змогу зберегти емоційну рівновагу, бездіяльність і психологічний комфорт в ситуації, що вимагає від людини докласти зусилля для подолання труднощів. Суб'єктивно людину влаштовує такий шлях вирішення проблеми, що викликала фруструючу ситуацію. Проте, об'єктивно, проблема лишається невирішеною, а для оточуючих спілкування з такою людиною стає все більш обтяжливим. Звідси неминуча соціальна дезадаптація. Соціально адаптованих підлітків спонукає до діяльності потреба досягнення успіху (вдячності, нагороди, похвали тощо). У підлітків, схильних до адиктивної поведінки, визначається унікаюча мотивація. Потреба досягнення успіху у них загальмована (або не розвинена). Їх спонукає до дії протилежна потреба – уникнути покарання, поразки, негативних емоцій тощо (Максимова Н., 2016), що визначає стратегію поведінки адиктивних підлітків в різних життєвих ситуаціях.

Адаптаційні можливості порушуються у осіб, що перенесли дитячі травми. Останні можуть бути пов'язані з фізичною травмою, втратою матері, нездатністю задовольнити базові потреби дитини (емоційні, комунікативні, соціальні). Повторення важкої травмуючої ситуації приводить до порушення в емоційному розвитку дитини. Пізніше травму можна спостерігати за страхом перед любимими афектами та

нездатності їх переносити. Ця особливість залежних осіб позначається як низька афективна толерантність. Нездатність долати труднощі призводить до закріплення звички відходити від реальності, за допомогою вживання наркотичних речовин, для зменшення емоційного дискомфорту та напруги.

Науковці звертають увагу на те, що підліткам, які вживають наркотики, притаманні спільні риси: слабкий розвиток самоконтролю, самодисципліни, низька стійкість до несприятливих впливів, невміння долати труднощі, емоційна нестійкість, схильність неадекватно реагувати на ситуацію фрустрації, невміння знайти продуктивний вихід з конфлікту. Саме ці особистісні особливості викликають відхилення в поведінці, напругу в соціальних контактах, що, в свою чергу, може бути пов'язано з потребою підлітка змінити свій психічний стан (Ярмиш І., 2006).

В юнацькому віці соціально-психологічними детермінантами походження адиктивної поведінки виступає гедоністична мотивація, небажання пристосовуватися до мінливої реальності. Схильність до різних форм адиктивної поведінки є виявом стійкого бажання юнаків до самоствердження, що відбувається в такий деструктивний спосіб і призводить до формування в особистості моделі залежної поведінки (Калька Н., 2012).

Базисною характеристикою значної кількості адиктивних осіб є залежність, яка, наприклад, може проявлятися у поганому стані при відчутті самоти – готовності до значних зусиль, щоб її уникнути, відчуття спустошеності або безпорадності, коли обривається близький зв'язок, страх бути знехтуваним, легка ранимість при щонайменшій критиці або несхваленні з боку інших тощо. На ряду із залежністю, в основі якої лежить адитивна поведінка, у особистості з'являється потяг до відсторонення від реальності, страх перед буденністю, наповненого обов'язками і регламентаціями «нудного життя». Схильність до пошуку надзвичайних емоційних переживань навіть ціною серйозного ризику і нездатність бути відповідальним за будь що.

Отже, для осіб, схильних до наркотичної залежності, характерною є нездатність адаптуватися до навколишньої

дійсності, яка пов'язана з рядом індивідуально- та соціально-психологічних детермінант (низьким рівнем афективної толерантності, порушеною здатністю долати фруструючі ситуації, інфантильністю, низьким рівнем саморефлексії, мотивацією уникання), і стимулює бажання відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану задля уникнення дискомфорту.

Жукова Т. Л., Воеводина С. А.

СИСТЕМНО-СТРУКТУРНЫЙ ПОДХОД КАК ОСНОВА ОРГАНИЗАЦИИ И ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ ВОСПИТАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ ПОДРОСТКОВОГО И РАННЕГО ЮНОШЕСКОГО ВОЗРАСТА

Проблема осуществления преемственности в воспитании школьников различных возрастных групп и поиск путей ее реализации выступает одной из важных задач теории и практики образования. Основное внимание исследователей чаще всего сфокусировано на контексте подготовки школьников к обучению на последующей ступени: дошкольного и школьного, школьного и среднего профессионального, школьного и высшего профессионального образования, или же преемственности в различных видах воспитания: нравственного, правового экономического и других.

Для решения данной проблемы необходимо определить цели воспитания, на достижение которых направлен весь процесс, и с которыми будет сопоставляться реальный результат. В соответствии со статьей 18 Кодекса Республики Беларусь об образовании (2011) целью воспитания является формирование разносторонне развитой, нравственно зрелой, творческой личности обучающегося. Задачами воспитания являются:

- формирование гражданских и патриотических качеств и национального самосознания детей и учащейся молодежи на основе государственной идеологии;

- подготовка к самостоятельной жизни и труду;
- формирование нравственной, эстетической и экологической культуры;
- овладение знаниями, ценностями и навыками здорового образа жизни;
- создание условий для формирования предприимчивости, инициативы, успешного саморазвития и самореализации личности.

В практике работы общеобразовательной школы данная цель реализуется чаще всего с позиций формирования ценностей. По нашему мнению, необходимо учитывать также другой методологический ориентир, который предполагает для реализации преемственности формирование, прежде всего, отношений: отношение к самому себе; к вещам, природе, миру; к различным видам деятельности; отношение к другим людям. К сожалению, задача формирования ценностных отношений обычно только декларируется и не занимает достойного места в системе воспитательной работы общеобразовательной школы. В то же время, теория и практика организации процесса воспитания показывает, что за основу необходимо взять все реальные связи учащегося с окружающей средой, в которой он живет и выстраивает свои отношения, другими словами целостную систему отношений с миром. Следовательно, основанием, на котором строится вся система преемственности воспитания, выступающим качестве ее генетического ядра и системообразующего компонента, являются отношения. Посредством преемственного формирования различных видов отношений будет достигаться стратегическая цель воспитания.

Применение системного подхода открывает возможность организованного и упорядоченного рассмотрения проблемы осуществления преемственности воспитания. Сущность системного подхода заключается в том, что он является методологической ориентацией в реализации преемственности воспитания школьников подросткового и раннего юношеского возраста, при этом формируемые отношения школьников рассматриваются как система. В соответствии с утверждением И. Цыркуна (2000) о том, что *«системы, как правило, полиструктурны, они представляют собой сложное*

переплетение разноплановых структур, в основе которых лежат различные системообразующие признаки, которые являются важнейшими условиями взаимоотношений между разными подсистемами», в системе преемственности воспитания можно выделить: подсистему видов отношений и подсистему структурных компонентов отношений.

Основанием для выделения подсистемы видов отношений служат возрастные новообразования, а также те жизненные сферы, которые осознаются подростками и юношами как проблемные (Жукова Т., Воеводина С., 2016). Учитывая, что воспитание школьников в подростковом и раннем юношеском возрасте носит особо сложный характер, в нашем исследовании мы выделяем следующие ключевые отношения, обеспечивающие переход от внешней детерминации жизни и деятельности к личностной саморегуляции и самодетерминации:

- отношения в личностной сфере: отношение к будущему, отношения с другим полом, отношение к собственному «Я»;
- отношения в социальной сфере: отношения с родителями, отношения со сверстниками, отношение к школе, отношения, связанные со свободным временем школьников.

Различия в формируемых отношениях к себе и окружающему миру обнаруживаются в том, насколько: их содержание и форма выражения оказываются доминирующими в том или ином возрасте; насколько сильно и насколько долго они определяют поступки школьника; какие отношения играют в этот период подчиненную роль и выступают как побуждения к действию лишь эпизодически.

В подростковом возрасте доминирующей в формировании отношений является личностная сфера, которая актуализирует такие новообразования как: критичность по отношению к окружающим, стремление к самостоятельности, подчинение (иногда некритичное) нормам коллективной жизни и другие. В сфере чувств подростка центральным моментом становится «чувство взрослости». Ведущим видом деятельности выступает межличностное общение в виде интимно-личностного или стихийно-группового общения.

В раннем юношеском возрасте доминирующими будут являться отношения в социальной сфере. Важными

новообразованиями данного возраста становятся жизненное и профессиональное самоопределение, осознание своего места в будущем, т.е. рождение «жизненной перспективы», становление мировоззрения, формирование и развитие самосознания, идеалов. Проявляется внутренняя позиция «взрослого», активно развивается рефлексия, направленная на осознание своего назначения и места в жизни; формируется самоуважение и понимание себя и своих особенностей, возможностей в сочетании со вниманием к внешности, образу собственного тела, к противоположному полу.

Элементами подсистемы структурных компонентов отношений являются основные формы существования данного феномена: когнитивно-рациональный предполагает формирование знаний взглядов и убеждений; эмоциональный предполагает эмоциональные переживания и чувства, формирование на базе знаний таких убеждений, которые в дальнейшем находят отражение в мотивах личности и реализуются в ее практической деятельности; деятельностно-поведенческий обеспечивает формирование направленности личности и ее поведения путем применения подростками и юношами знаний, умений и навыков на практике. Это позволяет наполнить мотивы общественно значимой деятельности и поведения качественно новыми интересами и потребностями, обеспечивает согласование личных и общественных интересов. Умелое их развитие служит основой для формирования и преемственной модификации системы отношений в зависимости от возраста ребенка.

Основываясь на многоаспектной сущности преемственности, считаем необходимым указать на то, что в подсистеме видов отношений и подсистеме структурных компонентов отношений осуществляется взаимосвязь между различными элементами подсистем и между самими подсистемами, которая характеризует целостный характер исследуемой системы. Формирование определенного вида отношений не происходит изолированно, а ведет за собой развитие других видов, переходя из состояния актуального в состояние базового, представляющего собой «фундамент» для

освоения отношений лежащих в зоне ближайшего развития школьника.

Таким образом, применение системного подхода в осуществлении преемственности воспитания способствует: возможности обновления, введения в систему отношений новых элементов и связей, единству традиционных и инновационных компонентов, обеспечивающих устойчивое, прогрессивное развитие системы, целенаправленному изменению системы, возрастной модификации системы отношений школьников.

Журов В. В., Бієнко Н. А.

НОВІТНІ ПІДХОДИ У ВИВЧЕННІ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ

Психологічну саморегуляцію психічних станів (ПСР) можна розглядати як багатоцільовий, багатofункціональний комплекс методик психогігієнічного, психотерапевтичного та професійного напрямків. ПСР являє собою відносно нову галузь практичної психології, яка у ХХ ст. була започаткована фізіологами (І. Павловим, І. Сеченовим, В. Бехтеревим, П. Анохіним) і більшою мірою використовувалась у практичній психіатрії та психотерапії. Більш давніми є лише аутотренінг, деякі релаксаційні практики та медитація, що мають джерела з системи йоги. Фізіологи розглядали ПСР як вплив людини на себе за допомогою другої сигнальної системи.

Наприкінці ХХ ст. ПСР перестала бути прерогативою психіатрів та психотерапевтів і була розширена до застосування у спорті, силових структурах та в цілому для пересічних громадян. У цьому напрямку працювали О. Напрієнко, К. Пертов, Н. Цзен, Ю. Пахомов, Е. Каструбін, Х. Алієв, В. Розов, М. Гриньова, Л. Засєкіна, О. Кушнір та інші. Було з'ясовано, що людина може впливати сама на себе лише у трьох аспектах: а) вплив за допомогою слова (у формі самонаказу, самовмовляння і за невеликим винятком – самонавіювання); б) вплив за допомогою образу (уява); в) вплив через тілесні засоби, включаючи дихання. Вважається, що найбільш

ефективними будуть ті вправи, які одразу долучають два або три з вказаних аспектів.

Виділяють два види регуляції: 1) саморегуляція, що являє собою фізіологічне, більшою мірою автоматичне явище, яке відноситься до функціональних станів; 2) ПСР, яка є довільним усвідомленим самовпливом індивіда на самого себе з метою зміни наявного стану на бажаний.

На сьогодні існують нові концепції ПСР (О. Прохоров, Л. Антілогова та ін.), які розглядають процес ПСР як багаторівневий вид діяльності (від фізіологічного рівня до особистісного).

Згідно з новими підходами методики та вправи ПСР можуть бути простими й складними. Вони можуть бути оперативними, ситуативними, або навіть такими, що програмують. Можливо навіть створити власний пусковий механізм певного стану – саторі, трансу або образу ідеального бійця, що є важливим для спеціальних підрозділів. Хоча останнє і є специфічною практикою, проте теж може обмежено використовуватись у цивільному житті. Наприклад, вчитель може перед уроком, через власну внутрішню активність, отримати той стан, який йому потрібен на уроці.

Однією з сучасних концепцій є концепція ПСР Л. Дикої. Ця концепція має системно-діяльнісний характер, і в ній ПСР розглядається як психічна діяльність і водночас як психологічна система. На думку авторки, ПСР станів являє собою специфічний вид діяльності суб'єкта, для якого є характерними певні відносини з професійною діяльністю, і розвиток якого зумовлений становленням адаптивних особистісних властивостей суб'єкта. Ці адаптивні властивості проявляються в надійності, працездатності й інших характеристиках професійної діяльності та особливо – в її екстремальних умовах. Згідно з цієї позиції ПСР являє собою специфічний вид людської діяльності, який спрямований на збереження або перетворення наявного стану в потрібний. Особливість даної діяльності полягає у специфічності її предмету, сутність якого виражається в синтезі свого власного стану. Це і визначає специфічність засобів здійснення даної діяльності. Сутність подібних засобів полягає в недостатній їх усвідомленості. Дана

концепція стверджує, що повноцінна психічна діяльність з ПСР станів можлива лише за усвідомленості цілей даної активності та при довільному усвідомленому використанні відповідних методів і засобів (Дикая Л., 2003).

Рівні ПСР станів визначаються Л. Дикою за їх відношенням до таких характеристик активності, як довільність, усвідомленість, цілеспрямованість. Зокрема, було виокремлено наступні рівні ПСР:

1. На позадовільному або неусвідомленому рівні ПСР станів провідним є активаційний компонент, який зумовлений механізмами неспецифічної активації. Елементи ПСР, які суб'єкт використовує на цьому рівні, знаходять відбиття у вигляді мимовільних реакцій «збудження – гальмування». На цьому рівні людиною здійснюється підлаштування рівня активності до вимог діяльності.

2. На наступному, вже довільному, але ще не усвідомленому рівні ПСР домінують активаційно-емоційні компоненти. Способи ПСР вже можливо співвідносити з операціями у структурі діяльності. Активація цих засобів є можливою в ускладнених ситуаціях діяльності та в неконфліктних станах – втома, легке напруження тощо. У цих станах суб'єкт мимовільно здійснює м'язові рухи, регулює дихання, також підвищується рухова або мовна активність. У поведінці з'являються неконтрольовані емоційні реакції, за допомогою чого суб'єкт намагається підтримувати стан активної бадьорості та працездатності.

3. Коли виникають ще складніші умови, розбіжності між наявними та бажаними станами починають усвідомлюватися. Людина оцінює свій стан, який стає предметом її уваги, й починається процес усвідомленого прийняття рішень про цілеспрямоване перетворення стану і використання певних способів ПСР. Зазначене вже і виступає когнітивно-емоційним рівнем. На цьому рівні використовуються такі засоби, як волевільні зусилля, самоконтроль, емоційна репродукція, аутотренінг, психофізичні вправи. Залежно від значущості наявної діяльності та важкості несприятливих станів людина починає усвідомлювати, що не може виконувати дану справу на належному рівні. Тут постає питання між вибором професійної

діяльності та діяльності ПСР. Відбувається зміна цільових установок, мотивів. Відповідно використовуються такі способи самовпливу, як самонавіювання, самонаказ, самопереконавання, самоаналіз, самопрограмування. Індивід вибирає діяльність з ПСР як єдиний засіб покращення власного стану. Чим складнішою є ситуація, тим більше уваги приділяє людина діяльності ПСР шляхом зменшення професійної діяльності.

Активність суб'єкта щодо змінення свого стану може бути не усвідомленою і позадовільною. При цьому образ стану не актуалізується і не вербалізується, а тому визначається як «темні відчуття». Крім того, образ бажаного стану може бути усвідомленою активністю з використанням довільних способів ПСР. У цьому випадку усвідомлений образ стану постійно співвідноситься з бажаним для певних умов. В останньому випадку формується системне відчуття, в якому відбувається не лише емоційне переживання, але й внутрішнє переживання людини у вигляді інтероцептивних відчуттів. Образ функціонального стану відрізняється від образу професійної діяльності рівнем вербалізації та високим ступенем переживання. Такому образу притаманні складність, цілісність, диференційованість. Проте без вербалізації і рефлексії цей образ буде спонтанним, нечітким та неадекватним. У спонтанному образі власного стану людина неадекватно сприймає свої можливості та неадекватно оцінює ситуацію. Результатом цього будуть невротичні відтінки у поведінці, збільшена або недостатня увага до свого самопочуття. В ідеалі потрібно мати образ свого стану, в якому домінуватимуть емоційний та когнітивний компоненти одночасно.

На основі досліджень Л. Дика формулює дворівневу модель індивідуального стилю саморегуляції станів: 1) Фізіологічний рівень – являє собою механізм фізіологічного забезпечення ПСР. Дослідниця називає цей рівень ерготропатронним станом вегетативної регуляції. 2) Психодинамічний рівень – забезпечує поведінкову та емоційну варіабельність особистості.

При звичайних умовах діяльності та нормальних функціональних станах, коли не виникає потреба в специфічній активності ПСР, працює перший рівень. Людина не усвідомлює

ці процеси і не контролює їх, при цьому постійно здійснюється підлаштування активаційно-рефлексаційних процесів до вимог середовища. Всі ці процеси необхідні для відновлення фізіологічних ресурсів.

Ввімкнення основних способів ПСР (рівень 2) виникає у трансординарних умовах життєдіяльності. Але ці способи потребують перемикання локусу свідомості з профдіяльності на діяльність ПСР. Це дві суміщені діяльності, але якщо надалі стан залишається декомпенсованим, то людина свідомо залишає профдіяльність і переходить до нової діяльності ПСР. Суб'єкт може повністю перемикнути на діяльність ПСР, коли виконання основної діяльності стає неможливим.

Ми розкрили лише деякі новітні аспекти досліджень ПСР. За межею цього викладу залишилися, наприклад, дослідження О. Прохорова («Система саморегуляції психічних станів»), новітня техніка «Уважна усвідомленість» (О. Масик), техніка «Заземлення» (О. Вознесенський) та багато інших досліджень. Тема є актуальною для більшості громадян, науковців та фахівців різних галузей та професій, тому дослідження безумовно будуть продовжені і особливо у практичному напрямку.

Журов В. В., Новік Д. А.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ

Дослідження психічних станів та їх психологічної саморегуляції є актуальним напрямком сучасної психології як у теоретичних, так і в прикладних аспектах. Це зумовлено насамперед тим, що для продуктивної діяльності в сучасному соціумі людині необхідно мати якомога продуктивніші стани. Крім того, складне і напружене функціонування людей у сьогоденні не має бути обтяжене негативними станами окремих індивідів. Справжня культура людини й проявляється саме в тому і тоді, коли індивід починає усвідомлювати, що ніхто не має страждати від його станів, настрою, невірноваженості

тощо. Психологічну саморегуляцію станів можна розглядати як інструмент «асептики».

У середині ХХ століття психічні стани вивчалися переважно у психіатричному та патопсихологічному аспекті як неадаптивні та адаптивні. На межі століть значну увагу даному питанню приділяли В. Семиченко, Л. Кулікова, Т. Титаренко, В. Вілюнас, К. Ізард, А. Прихожан та інші. На сьогодні одним із найвизначніших центрів дослідження психічних станів та їх саморегуляції є кафедра психології Казанського федерального університету (вивчення психічних станів тут було започатковано ще В. Бехтеревим).

У цілому психічні стани визначаються як характеристика будь-якої системи, що відображає її положення відносно координатних об'єктів середовища: простору, часу, фактури, взаємодії з іншими об'єктами. Сталою в психології є концепція, відповідно до якої психічні стани розглядаються як регулятивна функція психіки. Психічні стани впливають на перебіг психічних процесів, а повторюючись часто, набираючи стійкість, можуть бути включені до структури особистості як її специфічна властивість. До психічних станів відносять прояви почуттів, форми та прояви уваги, вольової активності, мислення, уваги, емоцій. Все вище перераховане незмінно впливає на психофізіологічний процес буття.

О. Прохоров стверджує, що психічні стани — це складне психічне явище, яке знаходиться між психічними процесами та психічними властивостями. При цьому до психічних процесів він відносить когнітивні, мотиваційні та вольові, а до властивостей – характер, темперамент, здібності тощо. Вчений стверджує, що дослідження станів є дуже складним завданням, і навіть сьогодні ще не розроблена методологія даного дослідження. Методи вивчення процесів та властивостей не є адекватними для дослідження станів (Прохоров О., 2017).

Методологічні складності полягають у тому, що стани можуть бути перемінними, короткочасними, довготривалими, нав'язливими, фрустраційними тощо. Вони залежать від події та ситуації, у якій знаходиться суб'єкт. Крім того, для вивчення психічного стану окрему увагу необхідно приділити

особистісним властивостям суб'єкта (якостям характеру, здібностям тощо).

Дослідники виділяють наступні типи зміни психічних станів: 1) динаміка одного стану (стан виник, досяг екстремуму і зник); 2) перехід стану в довготривале почуття; 3) динаміка переходу з одного стану в інший (через ряд проміжних станів); 4) глибина наявного стану (поверхнева або глибока).

Також виокремлюють наступні групи станів: оперативні, наявні та довготривалі. До оперативного стану можна віднести переляк, гнів, рішучість. Його ознака – ситуативність і короткочасність. Наявний стан може тривати декілька годин (наприклад, зацікавленість або спокій). Довготривалі стани (стани-властивості) – це ті, які утворюють стиль життя (наприклад, вигорання або депресія).

Психічні стани виконують ряд базових функцій. Так, інтегративна функція полягає в тому, що стани об'єднують в єдине ціле процеси, властивості, когнітивні та поведінкові характеристики. Розвиваюча функція проявляється в тому, що стани, які повторюються щоденно, призводять до того, що формуються окремі якості особистості та характеру. Сигнальна функція окремого стану притаманна не всім станам. Наприклад, тривожність може бути сигналом про те, що щось може трапитись. Ще можна говорити про фонові стани, які позитивно або негативно впливають на когнітивні процеси.

Всі стани мають власні пускові операнти (слова). Операнти вмикають або підтримують певний стан. Це може здійснюватися мимовільно і довільно. Останнє є однією з умов саморегуляції. У кожної людини є свої напрацьовані механізми, які дозволяють переходити з одного стану в інший, і це може відбуватися з різною швидкістю. Опановування певними засобами саморегуляції дозволить швидше досягти бажаного стану. Чим ясніше і більш чітко людина уявляє собі бажаний стан, тим швидше вона до нього приходить і навпаки, чим більш аморфним є образ бажаного стану, тим більше загальмований перехід до нього.

На сьогодні немає єдиного погляду на проблему станів, оскільки стани особистості можна розглядати у двох аспектах. Вони є одночасно як зрізами динаміки особистості, так і

інтегральними реакціями особистості, обумовленими її відносинами, потребами, цілями й адаптивністю в навколишньому середовищі. Психологія станів та їх саморегуляція являє собою галузь психології, яка є досить актуальною та має динамічний розвиток.

Зарецька О. О.

«КРИЗОВИЙ» НАРАТИВ ЯК ОБ'ЄКТ АНАЛІЗУ З ПОЗИЦІЙ ПСИХОЛОГО-ГЕРМЕНЕВТИЧНОГО ПІДХОДУ

Застосування психолого-герменевтичного підходу у практичній психології вважається дуже плідним і перспективним (Айві А., 1998; Уайт М., 2010; Царенко Л., 2014; Зарецька О., 2016). Теоретичного осмислення тут чекають ще багато розгалужень практичної, зокрема консультативної, психології і психотерапії. Психолого-герменевтичний у широкому сенсі і, зокрема, нарративний підхід у трактовці, що його розробляє група науковців під керівництвом Н. Чепелевої в контексті започаткованого нею напрямку психологічної герменевтики, полягає в акцентуванні впливу автонаративу (нарративу, що втілює уявлення людини про себе) на всі сфери життя людини, в увазі до текстового виразу і текстового втілення уявлення суб'єкта про себе. Саме це робить у принципі можливим зміну самоусвідомлення особою себе у світі через цілеспрямований вплив на нарратив, який фіксує це самоусвідомлення, адже текст принципово доступний для обговорення і для зміни, його можна цілеспрямовано «переписати», і є надія, що бажані зміни відбудуться.

Нарративний підхід практично не застосовувався для аналізу текстів, що породжуються у практиці кризового консультування, зокрема, у теоретичних осмисленнях роботи служб телефону довіри (ТД). Мета даної роботи – проаналізувати, як свідоме застосування деяких принципів нарративного підходу в практиці роботи телефонних консультантів служби ТД може зробити діяльність телефонного

консультанта більш плідною. Об'єктом дослідження виступили матеріали, отримані від консультантів однієї зі служб ТД міста Києва.

Важко переоцінити важливість наративу у практиці кризового консультування. Породження автонаративу людиною, яка потрапила у кризові обставини, є і засобом, і метою кризового консультанта, оскільки завдяки породженому автонаративу екстеріоризується проблема людини, починають діяти ті психологічні механізми, завдяки яким наратив здійснює свою цілющу дію (Чепелева Н., 2007), опосередковано укріплюється контакт з консультантом.

Соціальний вимір у роботі ТД є не менш важливим, ніж власне психологічний – це могутній соціальний інструмент у підтримці певних верств населення, зокрема мало захищених, чи з певними психологічними особливостями, чи тих, що перебувають у кризовій ситуації або несприятливому соціальному оточенні, чи послаблених хворобою, віком, самотністю тощо.

Особливістю спілкування по ТД є те, що наратив, породжений у таких умовах, є ініціативним наративом. Чинниками, що спонукають породження людиною ініціативного наративу, виступають її стан, що вимагає розповіді, потреба у слухачі, пошук виходу зі своєї кризової ситуації, відсутність у власній психологічній ситуації реального слухача, якому можна довірити свою проблему. Будемо називати наратив такого типу «кризовим» наративом. Кризовий наратив ініціюється абонентом; консультант може своїми репліками чи питаннями тільки трошки скеровувати автора наративу на висвітлення тих чи інших аспектів свого становища – межі консультування через ТД жорстко обмежені напрацьованою у практиці етикою телефонного консультування: відверті інтервенції у внутрішню психологічну ситуацію абонента не бажані.

Потреба в екстеріоризації свого стану може бути в таких абонентів настільки могутньою, що виникає залежність від ТД, що виливається в повторювані майже щодня дзвінки – абонент стає «постійним», «зависаючим». У будь-якій службі ТД є такі «постійні» абоненти, яких по голосу і, головне, за змістом повторюваного кожен день наративу знають всі консультанти.

Особливістю нарративу «постійного» абонента є те, що особа ніби знаходиться в полоні свого нарративу, він є керуючим щодо неї. Деякі з таких «постійних» абонентів намагаються прикриватися іншими вигаданими іменами або через короткий проміжок часу знаходять і пропонують для розмови іншу тему («У мене виникла нова проблема»), проте конкретний зміст розмови весь час визначається саме потребою у спілкуванні, потребою в опорі на консультанта ТД як на соціального працівника певного профілю, а не безвихіддю у заявленій конкретній проблемі (інколи, навіть з погляду самого додзвонювача, малозначній). Зрозуміло, що для таких осіб їх основний, кризовий нарратив є достатньо непорушним і визначальним. Навіть якщо консультант, будуючи діалог, знаходить можливість поліпшити стан абонента, ці зміни мають часові межі, і через певний час особа знову дзвонить з тією самою проблемою, і з її розмови зрозуміло, що її керуючий нарратив знову опанував нею і примушує діяти так, як і досі. Ці повторювані, нескінченні, нав'язливі нарративи «постійних» абонентів ТД яскраво свідчать про нарративну природу (чи нарративну організацію) самосвідомості цих осіб (безумовно, хворобливу – в усякому разі, у даний період часу).

Оскільки кризовий нарратив породжується в діалозі з консультантом, він є принципово діалогічним і розірваним. Поняття розіраного нарративу було введено нами раніше (Зарецька О., 2009). Розірваний нарратив – це зв'язна оповідь людини про себе, яка має всі ознаки звичайного нарративу, але при цьому текстове «тіло» нарративу розподілено по іншому, більшому тексті. З таким видом нарративів дослідник часто має справу під час проведення інтерв'ювання чи анкетування. Робота з такими матеріалами передбачає «відбудову» розіраного нарративу за допомогою спеціальних методик обробки, «витягування» і «склеювання» фрагментів нарративу, відтворення його по краплинках. Його застосування дозволяє отримати могутній об'єкт дослідження, який містить безліч інформації про особу, його «Я-концепцію», «рамку», через яку він бачить світ, інтерпретує події, організовує свій досвід.

Кризовий нарратив «постійних» додзвонювачів є ідеальним прикладом максимально розіраного і в той же час стійкого

нарративу, коли прямо за текстом можна прослідкувати, як діалогічні «вкраплення» консультанта «переборюються» могутнім кризовим нарративом абонента: суб'єкт ніби не чує або відразу відкидає аргументи консультанта і постійно відтворює фрагменти свого керуючого нарративу. Саме тому кризовий нарратив постійного абонента можна вважати «агресивним» по відношенню до свого автора-носія.

Якщо консультант орієнтований на втілення у практику консультування деяких принципів нарративного підходу, це реалізується у побудові діалогу з абонентом. Головним настановленням консультанта при цьому є завдання вивести абонента з його звуженої й усталеної психологічної ситуації, яка сформувала відповідний погляд на себе і навколишній світ, показати можливості іншого погляду на себе і свої проблеми, у результаті чого похитнеться влада керуючого нарративу, і з'явиться можливість «переписати» його в новій редакції. «Змалювати» словами, навіть короткими репліками, більш оптимістичну картину на основі тих самих фактів, які виклав абонент у своєму нарративі, тобто – мовою нарративної психології – накреслити обриси іншого керуючого нарративу, консультант може навіть у рамках недовгого телефонного контакту, поза межами справжньої глибокої консультації. На базі досвіду організації такого on-line діалогу в раніше проведених емпіричних дослідженнях (Зарецька О., 2016, 2018) можна спробувати побудувати програму on-line тренінгу, де конкретне тактичне завдання нарративного типу (наприклад, у формі інтерв'ю, спеціально побудованого під проблеми конкретного абонента і краще в письмовій формі) насправді тренує нарративну компетентність абонента, формує потребу і здатність екстеріоризувати свої проблеми і стратегічно виконує фасилітативну функцію.

«Наратив», породжений консультантом під час діалогу з додзвонювачем (цей термін дуже умовно може бути тут застосований, бо насправді це є спеціальний робочий текст-конструкт, за допомогою якого вирішуються завдання як консультативного, так і дослідницького плану), як і нарратив будь-якого інтерв'юера під час проведення «глибокого» інтерв'ю, складається з (1) висловленої (і втіленої у запитання)

частини і (2) смислової композиції, яку малює у свідомості консультанта розуміння консультантом абонента (на підставі його ініціативного наратива і відповідей на питання). Цей смисловий образ, або сукупний наратив з питань, висловлювань, зауважень і гіпотетичних побудованих смислів, і є «керуючим» наративом консультанта: саме на його основі вибудовується подальша течія діалогу-інтерв'ю. Якщо користуватися запропонованими нами раніше методикою гіпотетичних побудов і методикою гіпотетичного образу (Зарецька О., 2009), можна відтворити або принаймні прослідкувати, як послідовно розвивається і перетворюється наратив консультанта під впливом наступних порцій наративу абонента, або як вплинули ті чи інші необачні висловлювання консультанта на динаміку наративу абонента. Такий сукупний текст діалогу абонента і консультанта – переплетення двох наративів – дає змогу прослідкувати появу і розвиток кожного «мотиву», «сюжету», «теми» в діалозі, це і об'єкт наукового дослідження з неабияким потенціалом, і дієве знаряддя послідовної цілеспрямованої роботи з додзвонювачами ТД, яке дає змогу шукати і знаходити найбільш адекватні шляхи допомоги особам, які потребують на цю допомогу.

Аналіз застосування принципів наративного підходу у практиці телефонного консультування аргументує могутні можливості і перспективи цього підходу в цій царині, зокрема в ситуаціях, коли основний мотив додзвонювача – потреба в екстеріоризації свого стану. Введення робочого конструкту «консультативно-дослідницького наративу» дозволяє розглядати весь текст діалогу з додзвонювачем як переплетення та взаємодію наративів абонента і консультанта, що робить його цікавим об'єктом наукового дослідження та матеріалом для супервізій. На наш погляд, така практика має бути корисною як з теоретичної, так і з прикладної точки зору – для поліпшення результативності роботи служб ТД.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ОСВІТИ ПРОТЯГОМ ЖИТТЯ В УМОВАХ УНІВЕРСИТЕТУ ТРЕТЬОГО ВІКУ

Кардинальні зміни в соціально-економічному житті населення, а також стале зростання кількості людей похилого віку в структурі населення країни вимагає формування нових уявлень про роль та місце людини похилого віку в системі соціального розвитку. Зміна соціального статусу людини в старості негативно позначається на її моральному та матеріальному становищі, впливає на психічний стан, знижує опірність до захворювань і адаптацію до змін навколишнього середовища, призводить до незадоволеності життям.

Виклики сучасності вимагають пошуку нових технологій та засобів підвищення якості життєдіяльності людини похилого віку, нових знань, компетентностей по адаптації до нових умов життєдіяльності, збереженню здоров'я, досягненню довголіття, навичок для щоденної діяльності, занять улюбленою справою, суспільно - корисною діяльністю, збереженню зв'язків між поколіннями та активізації їх ролі в суспільстві.

«Волинський Акме-Університет» (ВАкмеУ) створений у 2014 р. – це волонтерський проект викладачів факультету психології та соціології СНУ імені Лесі Українки, створений для підтримки людей «50+», який осіб похилого віку розглядає як демографічну групу, активну, відкриту до взаємодії, сповнену багатим життєвим досвідом категорію населення, що має бажання, мотивацію до самовдосконалення, самоосвіти та здатну бути корисною суспільству.

Метою створення освітнього центру ВАкмеУ є адаптація покоління людей сталого віку до сучасного суспільного життя; підтримка фізичного та інтелектуального здоров'я, сприяння зайнятості та об'єднанню, розширення світогляду, підвищення якості життя людей сталого віку; організація такої діяльності, що створює умови для спілкування, самореалізації та активної участі в житті, що дозволяє відчувати себе необхідними суспільству і собі, сповідує активну життєву позицію

особистості, оптимізм та енергійність. Ми прагнемо зацікавити слухачів, навчити їх долати труднощі й знайомитися з новими для себе речами. А головне, вчимо любити й цінувати себе в будь-якому віці.

Завданням ставили побудувати навчальну програму з урахуванням бажань та інтересів слухачів яка включає в себе наступні напрями: медико-валеологічний, психолого-педагогічний, комп'ютерно-інформаційний, мовний, філософсько-теологічний, мистецький вокально-хорового співу й танців та різні факультативи, семінари, практикуми, студійні заняття, волонтерська робота та багато іншого, з врахуванням пропозицій самих слухачів та активним залученням слухачів ВАКмеУ до волонтерського викладання та обміну знаннями і вміннями. В основі навчання людей сталого віку лежить ідея інтеграції неформальної та формальної освіти.

Відповідно до класифікації Всесвітньої організації охорони здоров'я до літнього віку відноситься населення у віці від 60 до 74, до старого – від 75 до 89 років, а до довгожителів – 90 років і більше. Соціологи називають ці періоди людського життя «третім віком», і демографи вводять поняття «третього» (60-75 років) і «четвертого» (понад 75 років) віків.

Для об'єктивного розуміння старіння потрібно розглядати його як процес, що має три складові: біологічну складову – поступове згасання всіх функцій організму, його вразливість перед різного роду факторами та підвищена ймовірність смерті; соціальну складову – зміна соціального статусу, ролей, способів поведінки та спілкування; психологічну складову – ставлення людини до неминучості процесу, вибір можливих прийнятних способів адаптації до нових умов, формування нових стратегій подолання труднощів (Черниш Н., 2003).

Успішність адаптації людини в конкретних умовах існування визначається адаптивним психофізіологічним рівнем, індивідуальними особливостями (Г. Аракслон, В. Бодров, Н. Дубровинська, Ш. Жданов Е. Кречмер, В. Маришук, М. Герберт); темпераментом, характером, спеціальними здібностями (Г. Айзенк, В. Гарбузов, В. Мерлін, В. Русалов, Т. Титаренко); життєвим досвідом, інтелектуальними, емоційно-

вольовими й мотиваційними властивостями (Л. Божович, М. Боришевський, Л. Виготський, Т. Землякова, К. Ізард).

Освіта людей похилого віку – це мотивація адаптуватися до свого статусу пенсіонера, з користю проводити вільний час, отримувати нові знання і можливість ділитися своїми, розширювати коло спілкування та інтересів, це активне дозвілля, це переорієнтування людей від зневіри й самотності до взаємодопомоги, самопізнання та самореалізації, це можливість стати цікавими, сучасними, неперевершено авторитетними для власних дітей і внуків.

Так, А. Адлер, досліджуючи проблему мотивації та її ролі у поведінці людини визначав, що почуття власної неповноцінності є спонукальною силою в житті людини. На думку дослідника, подолати це почуття можливо через активну участь в житті людини, емпатію, через формування «соціального інтересу». Відповідно, ми вважаємо, щодо людей похилого віку така співучасть може виразитись через систему психолого-педагогічної допомоги та підтримки.

З метою отримання інформації про прагнення людини похилого віку до розвитку та підвищення рівня якості життєдіяльності, вплив навчання на самопочуття та поведінку людей похилого віку, окрім діагностики, нами було проведене анкетне опитування учасників навчального процесу в середовищі Акме-університету. Серед запитань, що пропонувались: «Скільки часу ви відвідуєте Університет ВАкмеУ?», «Які напрямки (гуртки, секції) Ви відвідували?», «Які факультативні заняття (дисципліни заняття, напрямки, тематики) Ви хотіли б слухати та відвідувати?», «Чи готові Ви стати викладачем-волонтером Університету третього віку?», «Від чого залежить тривалість життя?», «Які показники визначають високий рівень якості життєдіяльності?», «Що, особисто Ви робите, для того щоб Ваша життєдіяльність була якісно кращою?», «Чи готові Ви до зміни способу життя з метою покращення рівня якості життєдіяльності?», «Чи готові Ви проявити ініціативність у вирішенні складної ситуації, навіть тоді коли невпевнені, що зможете досягнути бажаного результату?», «Як би склалась така можливість, чи хотіли Ви займатись саморозвитком та самовдосконаленням?», «В якій

сфері Ви хотіли б розвиватись сьогодні і чи хотіли б Ви керувати колективом Ваших ровесників (вести колектив за собою)?».

Здійснивши якісний аналіз отриманих відповідей, зазначаємо, що слухачі розглядають навчання як можливість адаптуватись до життя: *«Навчатись прийшла, щоб не відставати від життя»*; *«Тут ми не просто вчимося, ми вчимося жити повноцінно»*. Можемо простежити позитивні зміни в емоційному стані слухачів: *«Лише навчаючись, я отримала бажання робити цікаві речі, тут знайшла цікавих співрозмовників»*; *«Хочу творити, маю багато цікавих ідей»*; *«Спілкування з людьми – найкращий спосіб позбавитись негативних думок»*; *«Відчуваю, що ще багато чого корисного можу зробити»*; *«Просто не треба лінуватись, слід жити повноцінним життям. Не можливо цілий день сидіти на лавці потрібно йти в ногу з часом»*.

Таким чином, у слухачів ВАКМЕУ були зафіксовані своєрідні зміни, спрямовані на життєву активність, соціальну включеність та загалом підвищення якості життя: відчуття приналежності до групи, яка отримує нові знання та веде активний спосіб життя; відчуття особливого комфорту у взаємодії з іншими групами людей (викладачами, волонтерами та ін.); відчуття спільності з іншими людьми, переживання схожості на них (у опануванні комп'ютерної грамотності, суспільно-корисних справах, поведінці та способі життя); покращення спілкування з оточуючими тощо; віра в себе та в інших, відчуття, що в кожній людині є щось добре та неповторне (мало значний прояв на заняттях, роботі в міні-групах, спільних обговореннях); мужність бути недосконалим – відчуття того, що помилки робити природно, що зовсім необов'язково бути завжди у всьому «першим», «кращим», «правильним» та можливість використання отриманих знань, умінь і навичок у практичному житті. Отже, 57% (де 100% – 110) слухачів є учасниками з першого року організації університету. 90% слухачів відвідує лекційні і практичні заняття з психології. Серед першопричин такої популярності психології зазначають високий рівень викладачів, які проводять заняття, і життєво важливу необхідність зрозуміти світ і себе в світі,

допомогти собі «дати раду» в складних умовах. Досить високий запит на лекції з історії і загальних знань. Високий рівень відвідуваності занять з вивчення польської мови – 50%. Більше 70% прагне відвідувати культурно-мистецькі та краєзнавчі заходи – зустрічі з цікавими людьми краю, екскурсії, відвідування музеїв, концертів, виставок, кіно і театру. Це пояснюється бажанням людей літнього віку жити активним життям «надолужити втрачене – побачити те, на що не було часу раніше». 5%, з різних важливих причин (стан здоров'я, знаходять роботу, сімейні обставини) залишили відвідування університету. Найбільша кількість, до 75% – відвідують по 3 навчальні курси: психологію, краєзнавство, руханку, мови, комп'ютерну справу, танці, музику. Слухачі ВАКмеУ активно і систематично долучаються до волонтерських проєктів: це робота в зоопарку; пісенно-поетичні зустрічі в колективах, акції «Тепла іграшка надії» тощо.

Отже, можна стверджувати, що ставши слухачем університету «третього віку», людина отримує нові можливості пошуку сенсу життя в нових умовах життєдіяльності, це задоволеність життям, прагнення до самореалізації та самовдосконалення, вміння спілкуватися та легко налагоджувати соціальні контакти, прагнення до соціальної взаємодії, бажання допомагати іншим, розуміння власної ролі у збереженні активності та тривалості життя, що в свою чергу сприяє підвищенню якості життя людей літнього віку.

Іванова Л. С.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ МЕДІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТРУКТИВІСТСЬКОГО ПІДХОДУ ДО НАВЧАННЯ

Процес пізнання на будь-якій стадії життєдіяльності людини робить певний внесок до формування та розвитку власного тезаурусу, під яким будемо розуміти сукупність когнітивних схем мислення, відносин, психосемантичних зв'язків, нарешті, емоцій, якими володіє індивідуум. Можна

взагалі стверджувати, що навчання являє собою процес розширення та реструктурування індивідуального тезаурусу. Філософський підхід, згідно якого навколишній світ – це не та реальність, яка є незмінною та заданою для її розуміння як Істини в останній інстанції, а та, яку ще треба встановити, сконструювати у відповідності до стану власного тезауруса, отримав назву конструктивізму (Глазерсфельд Є., 2009).

У дискурсі педагогічного конструктивізму, викладене вище можна звести до наступного. Людина у будь-якому віці має виходити з того, що метою отримання знань не є прагнення до уявлення про об'єкти чи процеси навколишнього світу, які начебто є існуючими незалежно від особистісного сприйняття. Метою отримання знань є прагнення до власного конструювання картини світу. Більше того, на нашу думку, людина має погодитись з тим, що лише вона сама несе повну відповідальність за створену нею картину світу. Якщо ця картина не забезпечує адекватного прийняття ефективних рішень у процесі розв'язання певних проблем, людина повинна працювати над розвитком власного тезаурусу. Це означає, що знання не можна передати, їх можна лише набути у процесі пізнавальної діяльності.

У зв'язку з цим стає надзвичайно актуальним питання розробки певних педагогічних стратегій навчання, переважно самостійного набуття та використання знань, які мають бути спрямованими, у кінцевому рахунку, на забезпечення зберігання цивілізації за мінімумом матеріальних та соціальних витрат.

З урахуванням вищевказаних антропологічних ризиків інформаційного суспільства в основу таких стратегій мають бути покладені такі принципи: виховання почуття власної гідності, яке не дозволяє маніпулювання свідомістю з боку інших; виховання почуття відповідальності за свої дії; виховання прагнення до творчості, відчуття задоволення від творчого процесу, що є одним з головних чинників формування особистості; почуття толерантності, тобто здатності прислуховуватися до думок та почуттів іншого або інших.

Щодо застосування медіа та інформаційних технологій навчання, думається, що тут можливі три основні стратегії: 1) пошук і придбання «готового» знання; 2) «витяг» знання з

«готової» інформації; 3) отримання нового знання шляхом послідовного перетворення даних на цінну інформацію, яка підлягає осмисленню.

Слід звернути увагу на категоріальне розрізнення використаних тут термінів: «дані», «інформація», «знання». Під терміном «дані» будемо розуміти синтаксичні сигнали, набір символів, який є незалежним від їх семантичного смислу. Щодо терміну «інформація», в даному дискурсі доцільно інтерпретувати цей термін як структуровані (оброблені) дані, розглянуті з урахуванням деякої їх семантичної сутності. Не менш складним за своєю семантичною структурою є концепт «знання». У більш практичному сенсі домовимося розуміти знання як корисну структуровану інформацію, що забезпечує досягнення певної мети, або встановлює деякий зв'язок, або являє собою визначену цінність. Таке розуміння значною мірою відповідає конструктивістському підходу (У. Матурана).

Тоді процес придбання нового знання можна представити як послідовний процес руху думки за наступним маршрутом: 1) формулювання мети отримання знання; 2) пошук даних і формування сукупності даних, 3) формування інформаційної моделі на основі обробки і структурування даних; 4) витяг знання на основі аналізу інформаційної моделі; 5) застосування придбаного знання на благо людини, природи та суспільства.

З цього випливає, що грамотність – це здатність сприйняти смисл, закладений в будь-якому тексті, який складається з набору (сукупності) знаків певної знакової (семіотичної) системи. Таким чином, медійну та інформаційну грамотність слід розглядати як здатність розуміти сукупність певних семіотичних систем, які складають основу мови медіа текстів. У контексті мети цієї статті очевидно слід розглядати рівні грамотності не по відношенню до її виду (комп'ютерна, медійна, інформаційна, мережева і т.д.), а по відношенню до певного етапу отримання знань.

1. Формулювання мети придбання знань (постановка задачі, проблеми). На етапі постановки задачі важко застосовувати будь-які медійні чи інформаційні технології. Задачі ставить або саме життя, або умови навчання, або власний

інтерес. Зрозуміло, що рівень складності задачі обмежується розвитком власного тезаурусу

2. Пошук і збереження даних. Головним тут є формування сукупності даних, необхідних для отримання кінцевого результату - нового знання. Грамотність пошуку проявляється у володінні відповідними знаковими системами. Так пошук за рубрикаторм передбачає вміння орієнтуватися в пошукових каталогах, що представляють собою добірку посилань на інші ресурси Інтернету. Розширений пошук передбачає володіння користувачем конкретною мовою запитів, заснованою на знанні певних правил (знакова система). На цьому етапі надзвичайно важливо критичне ставлення до відбору для подальшого аналізу даних.

3. Формування інформаційної моделі на основі обробки і структурування даних. Для досягнення кінцевої мети (придбання нового знання) даним, зібраним на попередньому етапі, необхідно надати якусь візуальну форму. Тут доречно згадати, що початковий смисл латинського слова *informatio* – «надання форми, властивостей» (О. Седов). Тобто, третій етап полягає в структуруванні зібраних раніше даних в тій чи іншій формі, яка представляється зручнішою для аналізу і здобування знань. Такою формою можуть бути графіки, таблиці і діаграми, для побудови яких потрібна інформаційна грамотність, тобто володіння знаковими системами (інтерфейсом) таких програм як Graph або Excel.

4. Витяг (фіксування) знання на основі аналізу інформаційної моделі. Взагалі кажучи, важко уявити будь-які комп'ютерні технології, призначені для вилучення знання (неявно існуючого смислу) в тій чи іншій інформаційній моделі. Тут чільну роль відіграють, по-перше, рівень розвиненості особистісного тезаурусу, а, по-друге, рівень фасцинації, що представляє собою незалежний від інформації комунікативний феномен, який складається в захопленості адресата вмістом сприйманого тексту, в психологічному підпорядкуванні уяви і волі людини. Згідно Ю. Лотману, слід розрізняти дві моделі комунікації, використовуваних для двох різних каналів (Лотман Ю., 1973). По першому каналу здійснюється комунікаційна взаємодія, коли, в нашому випадку, носій знання (адресант)

відділений від його одержувача (адресата). Другий канал має на увазі злитість, суміщення двох ролей адресанта і адресата. У цьому випадку медіа – це канал замкнутий сам на себе, а комунікація являє собою автокомунікацію, де зовнішній текст перетворюється у внутрішню мову. Надзвичайно важливим є твердження про те, що зовнішній текст, який ініціює автокомунікацію, виступає «стимулятором розвитку думки» (Лотман Ю., 1973). Але як у першому, так і в другому випадку, знання лише тоді «привласнюються» індивідуумом, коли зовнішній текст (контент інформаційної моделі) перетворюється у внутрішню мову. Тобто, смисл придбаного ззовні або шляхом власних інтелектуальних зусиль неодноразово проговорюється і навіть дискутується із самим собою або з уявним «іншим», або аудиторією. Результатом «привласнення» знань завжди є перебудова особистісного тезаурусу шляхом формування нових концептів і встановлення нових відносин між існуючими концептами (розумовими сутностями). Або, мовою психофізіології, – шляхом формування нових нервових зв'язків між ансамблями нейронів в корі головного мозку або реструктуруванню окремих фрагментів нейрональної мережі.

5. Застосування отриманого знання на благо людини, природи чи суспільства. Сократ стверджував, що «існує лише одне добро – знання і лише одне зло – неучтво». Історія ж наукових відкриттів переконливо свідчить, що етичні проблеми знання, особливо в інформаційному, глобалізованому світі стають пріоритетними. Немає сумнівів, що формування розвинутого особистісного тезаурусу є благом для конкретного індивідуума. Але залишається етична проблема спрямованості застосування цього знання. Знання може бути нейтральним лише в тому випадку, якщо воно набувається або для задоволення інтелектуальної потреби, або для кваліфікаційного підтвердження рівня компетентності. Розгляд етичних проблем використання знань в інших випадках виходить за межі даної роботи. Додамо лише, що йдеться про новий гуманізм, якому в глобальному суспільстві треба приділяти першорядну увагу з врахуванням нового почуття поваги до множинності та культурного розмаїття з метою формування нової культури світу (Юдін Б., 2005).

**ПРОГРАМА РОЗВИТКУ
ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ КЕРІВНИКІВ
ЗАКЛАДІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ
ДО МАРКЕТИНГУ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ ТА ЇЇ
АПРОБАЦІЯ В УМОВАХ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ**

В сучасних умовах набуває особливого значення здатність керівників освітніх організацій до маркетингової діяльності з метою підвищення іміджу закладів освіти, особливо у галузі професійно-технічної освіти через падіння престижу робітничих професій. Водночас, за нашими даними (Казакова С., 2014, 2017, 2018), встановлено, що психологічна готовність значної кількості керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг розвинута недостатньо.

Для вирішення цієї проблеми був проведений формувальний експеримент, спрямований на розвиток психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг в умовах післядипломної освіти. Програма формувального експерименту складалася із чотирьох модулів, спрямованих на розвиток мотиваційного, когнітивного, операціонального та особистісного компонентів психологічної готовності управлінців до маркетингу освітніх послуг.

Модуль 1. «Мотиваційна складова психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг» спрямований на актуалізацію мотивації та закріплення установки учасників тренінгу на розвиток їх психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг. Основна частина модулю спрямована на усвідомлення значущості розвитку психологічної готовності управлінців до маркетингу освітніх послуг.

Модуль 2. «Когнітивна складова психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг» спрямований на опанування сукупності знань, необхідних для здійснення маркетингової діяльності в освітній галузі (знання змісту та особливостей діяльності в сфері маркетингу освітніх послуг загалом і в умовах професійної освіти зокрема, особливостей формування власного

позитивного іміджу та позитивного іміджу закладів професійної освіти, сутності і складових психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг та ін.).

Модуль 3. «Операційна складова психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг» спрямований на розвиток умінь і навичок керівників щодо здійснення ефективного маркетингу освітніх послуг в умовах професійної освіти. Завданнями третього модуля програми передбачено: формування й розвиток умінь управлінців щодо маркетингової активності у професійної діяльності; оволодіння методами вивчення потреб і очікувань цільових груп споживачів освітніх послуг; здійснення ефективних маркетингових комунікацій; визначення шляхів і наслідків просування освітніх послуг.

Модуль 4. «Особистісна готовність керівника закладу професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг» передбачає розвиток сукупності особистісних якостей управлінців, значущих для маркетингової діяльності (підприємливість; спрямованість на справу та конструктивне спілкування; самоефективність; соціальна креативність тощо).

Апробацію програми було проведено протягом 2018-2019 рр. на базі Центрального інституту післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти». У дослідженні взяло участь 49 керівників закладів професійно-технічної освіти з різних регіонів України, з яких 24 особи склали експериментальну групу і 25 – контрольну.

В експериментальній групі реалізація програми розвитку психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг проводилась цілісно, системно, відповідно до психологічних умов, принципів, які забезпечувалися визначеними методами, прийомами та техніками тренінгової роботи. Формувальний експеримент завершився контрольним тестуванням. У контрольній групі заняття здійснювалися відповідно до традиційного навчально-тематичного плану підвищення кваліфікації керівників закладів професійно-технічної освіти, при цьому було проведено лише два діагностичних зрізи до і після проведення формувального експерименту.

Статистичне опрацювання результатів апробації програми «Розвиток психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг» здійснювалося за допомогою програмного пакету SPSS, версія 17.0 для Windows.

За даними формувального експерименту (I зріз) між експериментальною й контрольною групами відсутні істотні відмінності у рівнях розвитку психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг. Результати після формувального експерименту (II зріз) в експериментальній групі свідчать про наявність вираженої позитивної динаміки показників розвитку психологічної готовності. У контрольній групі динаміка цих показників не є статично значущою.

Так, в експериментальній групі між результатами першого та другого зрізів за G-критерієм знаків були зафіксовані статистично значущі відмінності у рівнях психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг: зростання високого рівня психологічної готовності з 4,2% до 12,5%, вищого за середній – з 8,3% до 29,2% та зменшення низького рівня з 16,7% до 4,2% ($p < 0,01$). Натомість, у контрольній групі за результатами першого та другого зрізів констатовано незначні розбіжності, які в цілому не позначаються на рівнях розвитку психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг. Так, зменшилася кількість досліджуваних керівників з рівнем нижчим за середній з 32,0% до 24,0% та зросла із середнім рівнем з 40,0% до 48,0%, але ці відмінності не є статично значущими.

Подібні тенденції були виявлені й при порівняльному аналізі всіх складових психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг.

Таким чином, можна констатувати, що при апробації програми формувального експерименту збільшилася кількість управлінців із високим і вищим за середній рівнями психологічної готовності та зменшилась кількість із низьким. Як наслідок, респонденти експериментальної групи відрізнялися вищим рівнем розвитку психологічної готовності до маркетингу

освітніх послуг як професійно важливої якості керівників закладів професійно-технічної освіти.

Проведений порівняльний аналіз результатів впровадження розробленої програми свідчить про позитивні зміни у розвитку складових психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг. Так, зокрема, підвищення рівня мотиваційної складової готовності найшло відображення у зростанні орієнтації досліджуваних на бажання забезпечити конкурентоздатність свого закладу освіти на ринку освітніх послуг, прагнення підвищити престиж та якість професійно-технічної освіти, бажання реалізувати інноваційні форми й методи навчання та розвитку особистості. До позитивних результатів підвищення рівня цієї складової управлінці віднесли також те, що вони проаналізували особливості професійної діяльності в залежності від домінування у них різних мотивів фахової діяльності. Крім того керівники експериментальної групи проявляли справжній інтерес до тренінгових занять, підтримували колег, стали більш терпимими до поглядів, відмінних від власних.

Констатовано й позитивну динаміку щодо розвитку когнітивної складової учасників експериментальної групи після формувального експерименту: зростання їх обізнаності зі специфічних особливостей маркетингу освітніх послуг та підвищення рівня усвідомлення умов і шляхів формування власного позитивного іміджу та необхідності позитивного іміджу закладу професійно-технічної освіти. Завдяки отриманій інформації в рамках проведення програми управлінці отримали можливість актуалізувати та розширити свої знання з питань маркетингу освітніх послуг та психологічної готовності до нього.

Відбулося й зростання рівня операційної складової психологічної готовності, розвиток умінь і навичок здійснення маркетингу освітніх послуг, ефективних маркетингових комунікацій, утому числі, за рахунок розвитку вмінь управляти своїми емоціями у поведінці, здійснювати самоконтроль в спілкуванні. Також до позитивних результатів учасники віднесли те, що вони стали більш щирими та відкритими у

ставленні до себе й інших людей, у вираженні власних негативних і позитивних почуттів.

Свідченням підвищення рівня особистісної складової, проявами якої поряд із зростанням рівня маркетингової обізнаності та творчих здібностей, на думку учасників, викладеній у підсумковій анкеті, є: здатність більш точно розуміти якості менеджерів освіти, значущі для маркетингової діяльності; розуміння значущості розвитку підприємницьких здібностей, соціальної креативності, позитивної установки на інших людей – суб'єктів освітніх послуг.

Управлінці, які брали участь у програмі розвитку психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг, відрізнялись вираженою здатністю до більш позитивного бачення інших, більшою поінформованістю щодо маркетингової діяльності в освітній галузі, порівняно із досліджуваними контрольної групи.

Відповідаючи на запитання анкети, досліджувані повідомили про те, що участь у програмі допомогла їм розширити теоретичні знання про розвиток психологічної готовності як професійно важливу якість, необхідну для здійснення маркетингової діяльності в освітній галузі, краще пізнати себе, розвинули навички самоконтролю та конструктивного спілкування.

У відповідях на запитання щодо налагодження успішної міжособистісної взаємодії в експериментальній групі 95,8% респондентів відзначили її високий рівень, а 4,2% – середній.

Усі респонденти в анкеті зворотного зв'язку одностайно зазначили, що планують в подальшому у професійній діяльності використовувати знання, отримані завдяки участі у програмі розвитку їх психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг.

Отже, аналіз результатів апробації програми розвитку психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг довів її ефективність.

ОРГАНІЗАЦІЙНА КУЛЬТУРА УНІВЕРСИТЕТУ З ПОГЛЯДУ СТУДЕНТІВ

Створення гармонійної робочої атмосфери, в якій узгоджено працює колектив організації, забезпечується відповідністю корпоративної культури та індивідуальних характеристик співробітників (наприклад, тип прив'язаності до організації, потреба в ідентифікації, відповідність індивідуальних та організаційних цінностей тощо). Оскільки це безпосередньо пов'язано з успішною діяльністю підприємства, вітчизняні та зарубіжні вчені частіше звертають увагу на цю проблему (Несмеянова Р., Ліпатов С., 2018). Вони вивчають взаємозв'язки та взаємовпливи різних змінних, які описують життя організації. Американські дослідники К. Камерон та Р. Куїнн вважають, що будь-яка організація має свою культуру, яку усвідомлюють її співробітники (Камерон К., Куїнн Р., 2001). На думку П. Вейлла, культура формує у членів даної культурної спільноти унікальну та спільну для них психологію (Вейлл П., 1993).

Під корпоративною культурою розуміємо систему колективних уявлень про норми, цінності, способи поведінки, які приймаються всіма членами організації. Оскільки людина є істотою соціальною, для неї важливо усвідомлювати свою належність до тієї або іншої суспільної групи, зокрема, до корпорації, в якій вона працює. Крім того, ідентифікація з організацією, як правило, схвалюється з боку керівництва, оскільки вона забезпечує згуртованість та є запорукою спільного успіху організації (Ешфорт, Маїл, 2012).

Привабливість корпоративної культури розуміється як позитивне емоційно-оцінне ставлення співробітників до різних характеристик культури організації. Саме тому, на думку Р. Несмеянової, вона може стати важливим індикатором успішного перебігу організаційних процесів. Проте, існують й інші змінні, які можуть безпосередньо або непрямо впливати на них, наприклад, відповідність особистих цінностей співробітників тим, які прийняті в організації. У свою чергу,

сукупність цінностей організації дозволяє регламентувати внутрішній розпорядок та створювати бажані моделі поведінки співробітників.

Установки та цінності індивіда створюють особливості сприйняття навколишньої дійсності. Співробітники оцінюють та категоризують ціннісні характеристики своєї організації як соціальної системи, і можливий варіант, що вони будуть ідентифікуватися з тими організаціями, цінності яких сприймаються як відповідні, або принаймні, не суперечливі до їх особистих.

Коли працівник сприймає культуру, яка існує в його організації, як чітку ієрархічну структуру з жорстко фіксованими законами та нормами, то він, скоріше за все, буде прагнути зберегти дистанцію між собою та колегами. Відсутність ототожнення працівника з місцем його роботи, мабуть, існує, коли на його підприємстві немає традицій, правил, жорсткого розподілу ролей, акцент зроблено на нестандартний підхід та творчість.

Культура, яка ґрунтується на принципах співробітництва, згоди та взаємозамінності, передбачає договірний розподіл ролей, позитивно оцінюється співробітниками. Крім того, коли член організації вважає своє місце роботи привабливим, або у нього наявна потреба в ототожненні себе з групою, то, мабуть, його особисті життєві цінності узгоджуються з цінностями організації. Тобто виникненню ідентифікації сприяє сформована потреба в ній (Сокурєнко М., 2010).

Коли співробітник вважає, що в його організації існує ієрархічна влада з жорсткими законами, стабільним розподілом функцій та ролей, він, мабуть, не буде сприймати її як привабливу для себе. Якщо він вважає, що його організація є адаптивною, розподіл ролей відбувається на основі взаємної згоди, тоді у нього не формується бажання тримати дистанцію з колегами. При сприйнятті культури, в якій цінується спільна діяльність, що базується на домовленості, у співробітників, скоріше за все, не буде формуватися ідентифікація з нею. Негативна та нейтральна форма ідентифікації, скоріше за все, не формується, коли у працівника є позитивне емоційне ставлення

до неї. Коли він займає нейтральну позицію, то, його цінності не збігаються з корпоративними цінностями (Онищенко О., 2011).

Нами проведено емпіричне дослідження організаційної культури закладу вищої освіти, в якому взяли участь 49 студентів денної форми навчання. Дослідження проведено за допомогою методики «Шкала організаційних парадигм» (Л. Константи́н). Методика дозволяє отримати показники за сьома шкалами: стиль керівництва/управління; стиль комунікації; орієнтація на зміни; індивідуальні/групові орієнтації; стиль координації (самоорганізації системи); характеристики робочого середовища; стиль вирішення проблем та прийняття рішень (Ліпатов С., 2005).

На основі отриманих результатів можна зробити такі висновки. Студенти вважають, що організація характеризується жорстким регламентом, контролем та директивністю керівництва. Бажаними для студентів є співробітництво з керівництвом університету, можливість вільних комунікацій та акцент на взаємну згоду. Студенти бажають розширити комунікативні канали, мати більше доступу до інформації, брати більш активну участь у прийнятті спільних рішень.

Загальну обстановку студенти оцінюють як стабільну, а повсякденна робота базується на активності керівництва та незмінності вектору розвитку. Студенти висловлюють бажання, щоб внутрішня обстановка більшою мірою сприяла ефективній та багатосторонній співпраці.

Студенти зауважили, що будь-яка критика, як правило, розцінюється як прояв опозиції, та висловили побажання, щоб керівництво університету більшою мірою сприймало студентів як рівноправних та активних партнерів.

Отже, чим більшою мірою студенти сприймають організаційну культуру університету як таку, що відповідає відкритому типу, тим більшою мірою вони вважають її привабливою для себе, процес ідентифікації відбувається більш успішно.

МОНІТОРИНГ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ІНТЕРНЕТ- ТЕХНОЛОГІЙ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Всебічний особистісний розвиток учнів закладів загальної середньої освіти є метою системи освіти, що зазначено в новому Законі України «Про освіту». Реалізація даної мети може бути забезпечена в першу чергу гармонійним поєднанням гуманістичної педагогіки, якісним медичним обслуговуванням, психологічною підтримкою та соціальним супроводом дітей шкільного віку лише за умови співтворчості і тісної взаємодії всіх учасників освітнього середовища.

Із моменту набуття чинності Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» пройшло майже три роки, але ще не було проведено експериментальні дослідження з проблеми ефективного функціонування ЗЗСО в освітньому середовищі об'єднаних територіальних громад. Зважаючи на актуальність даної проблеми в умовах Нової української школи здійснено вибір теми Всеукраїнського експерименту «Управління проектами особистісного розвитку учнів у освітньому середовищі об'єднаних територіальних громад» (Наказ МОН України №387 від 21.03.2019 р.). Науковий керівник Всеукраїнського експерименту – доцент кафедри психології управління ЦПО «Університет менеджменту освіти» НАПН України В. Киричук; координатор – начальник відділу психологічного супроводу та соціально-педагогічної роботи Інституту модернізації змісту освіти МОН України О. Флярковська.

Експеримент проводиться в 14 закладах середньої освіти в освітньому середовищі об'єднаних територіальних громад, що знаходяться в шести областях України. З метою визначення ефективності і результативності даного експерименту згідно програми протягом 2018-2023 рр. здійснюється моніторинг особистісного розвитку учнів. Основними методами емпіричного дослідження є групове та особистісне тестування,

анкетування учнів у класних колективах, опитування батьків, педагогів, медичних працівників.

Основними програмами, що використовуються для моніторингу особистісного розвитку учнів і педагогів, є хмарний сервіс «Універсал-онлайн» (сайт сервісу www.universal-online.org) та комп'ютерна програма діагностично-аналітичний комплекс «Персонал - ψ ». Хмарний сервіс проектного управління освітнім процесом «Універсал-онлайн» (автор В. Киричук), передбачає опитування учасників освітнього процесу (учнів, педагогів, батьків) та занесення даних за фізичним розвитком учнів медичними працівниками в онлайн-режимі на предмет особистісного розвитку учня за чотири сфери: фізичною, психічною, соціальною, духовною. У хмарному сервісі «Універсал-онлайн» вибір діагностичних методик для учнів проведено з врахуванням факторної ваги дітей дошкільного і шкільного віку (від 4 до 20 років), з врахуванням вікових та статевих особливостей, а саме:

- **Методика «Соціометрія»** (автори О. Киричук, В. Киричук). Орієнтовний час на опитування учнів класного колективу 2-11 класів в онлайн-режимі – 10-15 хвилин (всього 4 питання). Результати аналізу: соціометрична матриця, координатно-соціограмна матриця, коефіцієнт згуртування учнів класу, інтеграція класного керівника з учнівським колективом, неофіційні лідери класу, актив, пасив, учні групи ризику, стосунки лідерів і підлідерів, стосунки учнів групи ризику, офіційний та неофіційний статус учнів, прогнозування особистісного та соціального розвитку учня у класі.

- **Методика «Ціннісні орієнтації особистості в системі взаємостосунків учнів в класі»** (автор В. Киричук). Орієнтовний час на опитування – 15-20 хвилин. Аналіз за 9 критеріями ціннісних орієнтацій в системі взаємостосунків учнів у групі (класі) за 9 групами діяльності: дозвільно-ігровій, фізично-оздоровчій, художньо-образотворчій, предметно-перетворювальній, навчально-пізнавальній, соціально-комунікативній, громадсько-корисній, національно-громадянській, духовно-катарсичній. Результат: таблиці та діаграми по групах (класах) та закладу, характеристика та

рекомендації класному керівнику і практичному психологу на класний колектив.

- **Методика «Життєва активність учнів»** (автор В. Киричук). Методика створена для оцінки класним керівником активності учнів класу (інструкція класному керівнику, комплекс «Соціум»). Орієнтовний час оцінювання класним керівником учнів – 20 хвилин. На кожного учня виставляються дев'ять оцінок в балах (від 0 до 3). Класним керівником визначається активність за дев'ятьма групами діяльності.

- **Методика «Діагностика вад особистісного розвитку»** (автор З. Карпенко, модифікація В. Киричука). Опитування батьків дітей дошкільного віку та учнів 1-2 класів, учнів 3-11 класів (90 тверджень). Орієнтовний час на опитування одного з батьків – 15-20 хвилин, одного учня – 20 хвилин. Аналіз за результатами опитування (9 критеріїв): тривожність, імпульсивність, агресивність, схильність до нечесної поведінки, асоціальність, замкненість, невпевненість, екстернальність, естетична нечутливість. Результати діагностики: зведена таблиця і діаграма по класу з рейтингом кожного учня та таблиця і діаграма по закладу освіти в цілому з рейтингом класів, характеристики та рекомендації по учнях і класному колективу.

- **Методика «Ціннісні пріоритети особистості»** (автор С. Тищенко, модифікація В. Киричука). Методика складається з 9 блоків біполярних конструктів по 5 тверджень у кожному. Орієнтовний час опитування одного учня – 15 хвилин. Аналіз за 9 критеріями цінностей: сім'ї, здоров'я, мистецтва, праці, навчання, друзів, громадських доручень, держави Україна, моральних цінностей. Результат: зведені таблиці та діаграми по класах з рейтингом учнів, по закладу освіти з рейтингом класів, характеристика і рекомендації на учня та клас у цілому.

- **Методика «Навчальна активність школяра»** (А. Волочков). Орієнтовний час на опитування учнів 5-11 класів (70 питань) – 20 хвилин. Дев'ять критеріїв: самооцінка навченості, рівень репродуктивної динаміки, динаміка видозміни навчальної діяльності, результативний компонент, збереження здатності діяти після невдачі, потенціал, навчальна мотивація, регулятивний компонент. Результати: таблиці,

діаграми по класу, закладу, характеристика і рекомендації на учня та клас у цілому.

- **Методика «Домінуюча система сприйняття»** (автор В. Тернопільська, за ред. М. Левківського). Час опитування учнів 2-11 класів (48 тверджень) – 15 хвилин. Аналіз за трьома критеріями: бачити, відчувати, чути. Результат: таблиці, діаграми по класу та закладу, характеристика і рекомендації на учня та клас у цілому.

- **Методика «Взаємостосунки з батьками»** (автори А. Варга, В. Столін). Опитування батьків – мати, батько або особи, що їх замінюють. Час опитування (61 твердження) – 15-20 хвилин. Аналіз взаємостосунків дитини з батьками за 5 критеріями: прийняття-відчуження, соціальна бажаність, авторитарна гіперсоціалізація, симбіоз, «маленький невдаха». Результат: таблиці, діаграми по класу, закладу, характеристика і рекомендації на учня та клас у цілому.

- **Фізичний розвиток (стан фізичного розвитку дітей).** Автор блоку – доктор медичних наук С. Руденко. Оцінка стану фізичного розвитку учнів здійснюється за 9 критеріями, які заносить в сервіс медичний працівник закладу освіти. Один клас: 15-25 хвилин. Результат аналізу – таблиці і протоколи: зріст, вага, окружність грудей, артеріальний тиск, гармонійність, індекс функціональних змін, група здоров'я, група фізкультури, діагнози згідно МКХ 10. Автоматична вибірка за медичними діагнозами (списки учнів закладу за 540 діагнозами МКХ 10. PS – міжнародний каталог діагнозів).

Другою програмою, що використовується для діагностики є діагностично-аналітичний комплекс «Персонал - ψ» (автори В. Киричук, В. Смотрін). Даний комплекс розроблений на основі 8 методик психологічного тестування персоналу та являє собою засіб обстеження, виявлення і самодіагностики конкретного педагога та застосовується для проведення аналізу педагогічного колективу в цілому. Інструментами для проведення діагностичних досліджень є: персональні комп'ютери, мобільні телефони, планшети. Термін проведення одного зрізу за пару днів, незалежно від кількості учасників освітнього середовища.

За результати діагностичних зрізів у більшості учнів, при проведенні цілеспрямованої системної корекційно-розвивальної роботи педагогічними колективами, відмічається суттєве зниження (у середньому) тривожності – на 34%, імпульсивності – на 27%, схильності до нечесної поведінки – на 43%, агресивності – на 27%, замкненості – на 17%, невпевненості – на 26%.

Значних успіхів досягнуто педагогічними колективами в формуванні соціальних ціннісних орієнтацій та духовних пріоритетів дітей у таких групах видів діяльності, як соціально-комунікативна – на 74%, навчальна-пізнавальна – на 63%, громадсько-корисна – на 41%, національно-громадянська – на 20%.

Знижується рівень ізоляції та відторгнення учнів у класних колективах у середньому на 48%.

Реалізація даної освітньої системи за допомогою хмарного сервісу «Універсал-онлайн», як показує моніторинг особистісного розвитку учнів у закладах, які використовують даний сервіс, суттєво впливає на покращення ефективності роботи всіх педагогічних працівників та забезпечує виконання таких педагогічних завдань, як збереження якісного фізичного та психічного стану здоров'я, формування сучасних соціальних установок і конструктивних ціннісних орієнтацій та пріоритетів; гуманістичної спрямованості розвитку особистості; розумного ставлення до матеріальних, соціальних, духовних потреб суспільства і задоволення від професійної діяльності для самих освітян.

Сервіс «Універсал-онлайн» сертифікований Українським НМЦ практичної психології (СЕ №2640170, протокол №12 від 14.12.2017 р.), має гриф МОН України (протокол №3 від 20.12.2017 р.), рекомендований МОН України (лист №1/9-690 від 12.11.2018 р.) для використання в закладах освіти України.

ДО ПРОБЛЕМИ БОДІПОЗИТИВА ТА БОДІШЕЙМІНГУ У СУЧАСНИХ ЮНАКІВ

У сучасному світі кількість можливостей критики оточуючих завдяки соціальним мережам вражає. Заходячи на сторінку будь-якої зірки в коментарях можна знайти декілька негативних і образливих висловів у її бік стосовно віку, ваги або зовнішності загалом. Це тільки один з видів прояву бодішеймінгу. Ми вирішили досліджувати цей феномен, бо він є поширеним у всіх сферах сучасного життя: інтернет, реклама, телебачення, фільми. Незаперечним є той факт, що це все тисне на людей і формує у них почуття провини і сорому за свій не ідеальний зовнішній вигляд. Однак, активісти різноманітних рухів не згодні з таким станом справ. У зв'язку з цим виникли два сучасних терміна: «бодіпозитив» і «бодішеймінг». Проблемами, пов'язаними з тілом і його прийняттям зараз активно займаються вітчизняні та зарубіжні вчені Г. Дуглас, М. Карповець, Ш. Куппер, І. Святненко, В. Терес, М.Тіль, О. Шпак та інші.

На даний момент нами проведено емпіричне дослідження прояву феноменів «бодіпозитиву» і «бодішеймінгу» серед студентської молоді 4-го курсу (вік – 20-23 рр.). За авторською анкетною ми отримали наступні результати: у 13 % досліджуваних бодіпозитив розвинутий на низькому рівні; у 20% – на середньому рівні; у 53% – на вище середнього та 13% – на високому. Отже, можна сказати, що у більшості респондентів сформоване відчуття цінності кожної людини в незалежності від зовнішнього вигляду та небажання оцінювати людей лише за їх зовнішніми даними. За шкалою бодішеймінгу у 60% – низький рівень; у 33% – середній рівень й у 7% – вище середнього. Це підтверджує результати за попередньою шкалою та підкреслює безоцінне ставлення до людей стосовно їх тіла. Також це свідчить про відсутність або рідкість критики інших. До того ж 73% респондентів юнацького віку зазначили, що відчували тиск соціуму спрямований на їх зовнішній вигляд. Тобто відчуваючи тиск, вони самі його майже не здійснюють.

Рівень самооцінки у 87% респондентів на низькому рівні, у 13% – на середньому. Це свідчить про те, що більшість досліджуваних важко сприймає критику, частіше підлаштовується під думку оточуючих та сильно страждає від надлишкової сором'язливості. Можливо це і є причиною розвинутого рівня бодіпозитиву. Особистість не бажає чути критику на власну адресу і намагається не критикувати інших з надією, що і сама цього уникне.

Надалі ми плануємо порівняти результати юнаків з групою досліджуваних-школярів. Також за допомогою кореляційного аналізу буде проведено визначення зв'язку між рівнем соціального інтелекту та сформованістю бодіпозитиву. Крім того, ми плануємо розробити корекційний інструментарій для осіб з низьким рівнем самооцінки та високим рівнем бодішеймінгу.

Спираючись на проміжні результати емпіричного дослідження, можемо зробити висновок про те, що у юнаків виявлена тенденція до низької самооцінки і середній рівень прояву бодіпозитиву. Це може пояснюватися сучасними соціокультурними цінностями та нормами (які передбачають концентрацію на параметрах зовнішності, що призводить до нереалістичних очікувань від себе та інших). Тому важливим є розробка технології, яка дозволить формувати в школярів безоцінне ставлення до зовнішності інших, любов та прийняття себе, увагу на внутрішніх якостях оточуючих.

Кононенко Т. В.

СПЕЦИФІКА СЛУЖБОВОГО ЕТИКЕТУ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Службовий етикет працівників Національної поліції України – це система встановлених законами і підзаконними нормативно-правовими актами правил, що регулюють порядок поведінки і спілкування працівників поліції з колегами, громадянами, трудовими колективами, громадськими організаціями тощо, дотримання і виконання яких є

обов'язковим. Він містить професійні вимоги, етичні принципи як службової, так і позаслужбової поведінки, виступає певним професійно-етичним еталоном. Його основними принципами є:

- службова субординація;
- повага до старших за званням, посадою, віком;
- взаємоповага і взаємодопомога;
- дотримання норм законодавства, виконання вимог присяги, дисциплінарного статуту, правил етичної поведінки і наказів начальників;
- дисциплінованість;
- дотримання правил носіння встановленої форми одягу і віддання військової честі;
- ввічливість, добросовісність, пунктуальність, витримка тощо.

Діяльність поліцейського завжди перебуває під пильною увагою, оскільки вона пов'язана із забезпеченням правопорядку, гарантуванням безпеки людини, суспільства, держави, реалізацією прав і свобод, захистом власності. Поліцейський завжди працює з людьми, втручається в складні сфери взаємин в конфліктних ситуаціях. Суспільство і держава делегують поліцейському не тільки правові, але і моральні підстави для діяльності, використання владних повноважень, що накладає велику відповідальність за дотримання законності, допустимої межі.

Антропоцентризм, тобто ставлення до людини, її прав і свобод як до найвищої цінності, поєднання правової і моральної свідомості, розуміння соціальної спрямованості своєї професії, піклування про потерпілого, гуманне ставлення до підозрюваного, обвинуваченого і підсудного, домінанта справедливості, законності, відповідальності перед суспільством і державою, культури – основні координати діяльності поліцейського. Сьогодні вони розглядаються саме як професійні якості, обов'язкові складові професійної компетентності.

Поліцейський повинен:

- демонструвати високий рівень свідомості;
- бути об'єктивним і незалежним;
- служити чесно, бути принциповим і безкорисливим;
- бути дисциплінованим на службі і в побуті,

– виявляти мужність, відданість у боротьбі зі злочинністю, турбуватися про професійну честь, не допускати дій і вчинків, які можуть зашкодити роботі або негативно вплинути на репутацію;

– поважати гідність людини, виявляти турботу, бути готовим у будь-який час надати допомогу;

– стійко переносити всі труднощі й обмеження, пов’язані зі службою, постійно підвищувати свій професійний і культурний рівень.

Моральним і ціннісним стандартом професії поліцейського виступають честь і гідність. Честь є однією з форм самосвідомості, самооцінки. Це форма прояву ставлення індивіда до самого себе і суспільства до індивіда, усвідомлення індивідом свого суспільного значення і визнання цього значення з боку суспільства, усвідомлення суспільної важливості свого обов’язку. Найчастіше поняття честі має два відтінки значення: як те, що внутрішньо притаманне індивіду, шляхетність, і як визнання, позитивна репутація.

Гідність – це, по-перше, об’єктивна цінність людини, її цінність для суспільства, соціальна значимість; по-друге, усвідомлене ставлення до себе як до суб’єкта моральної діяльності, розуміння своїх прав і свобод, обов’язків, повага і гордість за себе. Кожна людина, незалежно від соціальної приналежності, за правом народження, тому що вона саме людина, має гідність. Як зауважує В. Малахов, поняття гідності утверджує принципову цінність індивіда як людини взагалі, як представника людства, визначаючи цим моральний стандарт його самооцінки (Малахов В., 2001). Це прояв історично сформованого начала людяності і, відповідно до цього, моральне самовдосконалення. Стаття 3 Конституції України проголошує: *«Людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю»*. Стаття 21: *«Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах»*. Стаття 28: *«Кожен має право на повагу до його гідності»*.

Честь і гідність – дуже близькі, але не тотожні поняття. Честь ґрунтується на суспільному визнанні людини, її вчинків, заслуг. Вона пов’язана, по-перше, з прагненням отримати

високу оцінку з боку оточення, похвалу, повагу, авторитет, славу, по-друге, із соціальним статусом, відповідністю вимогам і очікуванням з боку групи, до якої людина належить (професійний або інший колектив, клас, нація тощо). Це те, що людина повинна завойовувати. Гідність же – це перш за все почуття внутрішньої впевненості, самоповаги. Потреба в суспільному визнанні тут є вторинною.

Чесць і гідність є моральним підґрунтям розвитку особистості, необхідною умовою її соціальної активності і відповідальності. Вони спонукають до високоморальних, гуманістичних дій і вчинків, обумовлюють прояв таких моральних якостей, як: чесність, принциповість, сумлінне ставлення до виконання службових обов'язків, вірність слову, гордість за професію, працелюбність, справедливість, гуманне ставлення до людини, скромність, витримка.

Турботою кожного керівника є підтримка почуття власної гідності у підлеглого, недопущення неухважного ставлення до нього. Будь-який прояв приниження створює нездорову моральну атмосферу в колективі, встановлює психологічний бар'єр між начальником і підлеглим, підриває авторитет останнього серед колег. Унаслідок цього працівник починає менш ретельно ставитися до виконання своїх обов'язків, у нього виникає почуття власної неповноцінності, він стає замкнутим і байдужим до заходів дисциплінарного і морального впливу, припиняється його службове зростання. Слід пам'ятати, що формування честі і гідності багато в чому залежить від психологічного клімату, згуртованості колективу, особистих якостей і стилю управління керівника, характеру діяльності, престижу професії.

Призначення, соціальний статус і авторитет поліцейського вимагають гідної поведінки, відповідального ставлення до своїх службових обов'язків, збереження «честі мундира». Тут не існує дрібниць. І професійні, і моральні якості працівника поліції виявляються у ставленні до служби, колег, цивільного населення, до самого себе, у зовнішньому вигляді, поведінці на роботі і в побуті. Своєрідність цієї професії полягає в тому, що не можна бути поліцейським на службі і не бути ним поза службовим оточенням. Не можна зловживати службовим

становищем, порушувати принцип законності, у плані моральних якостей – бути егоїстичним, марнославним, нечесним, безпринципним, безвідповідальним, не сприймати критику, демонструвати в побуті аморальну поведінку.

Кононов І. Ф.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ХАРКОВІ 1920-Х РОКІВ: ОСОБИСТІТЬ В СУСПІЛЬНІЙ СИСТЕМІ

Харків 1920-х років, як столиця Радянської України, був креативним центром розвитку всієї республіки. Це стосується соціологічних та соціально-психологічних досліджень. Варто відмітити, що в той період соціологія розглядалася як переважно теоретична наука про суспільство. У радянських умовах в ході теоретичних дискусій та під адміністративним тиском стверджувалася позиція, що єдиною вірною соціологічною теорією є історичний матеріалізм. Соціологія в такому розумінні не передбачала емпіричних досліджень, хоча в умовах НЕПу вони проводилися достатньо інтенсивно. Правда, ці дослідження називалися або статистичними, або соціально-психологічними.

Про розмах емпіричних досліджень у Харкові на початку НЕПу дають уявлення обслідування студентів, які були проведені в навчальних закладах міста 1923 р., а наступного року їх результати були опубліковані у вигляді брошури *«Жизнь современного украинского студенчества по данным студенческих переписей и других обследований»*. Ініціаторами обслідувань були студенти в особі Комісії з поліпшення побуту (російська аббревіатура КУБУЧ). Наукове керівництво здійснювали професори Інституту народного господарства І. Попов та Г. Обдула. Методика опитування не створювалася на пустому місці. Організатори обслідування орієнтувалися на досягнення тогочасної статистики. У Харкові до революції 1917 р. було здійснено 4 обслідування життя студентів. Частина запитань в анкеті 1923 р. передбачала можливість порівнянь з дореволюційними даними. Разом із тим, дослідники розуміли

особливість моменту. У передмові, написаній Д. Зузиком, говорилося: «*Ми сфотографували студентство в той момент, коли сходило зі сцени старе і народжувалося нове – пролетарське студентство...*» (Жизнь современного украинского студенчества, 1924).

1923 р. обслідування студентства Харкова здійснювалося в 22 навчальних закладах у дві «хвилі» (у квітні опитали тих, хто вже вчився, а в жовтні – першокурсників) методом роздаткового анкетування. Анкета була анонімною. У квітні було опитано 10 014 студентів (72% від загальної кількості), у жовтні – 2145 студентів-першокурсників (60% від тих, хто вступив).

Отримані дані свідчать про те, що на початку 1920-х рр. в Україні відбувалася справжня соціальна і, певною мірою, національна революція. Вища освіта перетворилася на соціальний ліфт для суспільних низів. З тих, хто вступив до вищих навчальних закладів Харкова восени 1923 р., 24,6% становили робітники, 28,8% – селяни, 30,9% – службовці, 7,8% – ремісники, 2,6% – «нетрудові елементи», 1,7% – інше і 3,6% – не повідомили своє соціальне походження. У порівнянні з даними 1909 р. вага робітників і селян в складі студентства зросла у 4,5 рази. За національним складом вступники 1923 р. розподілилися наступним чином: українці – 50,5%, євреї – 22,6%, росіяни – 20,7%, інші – 4,8%, не повідомили дані – 1,4%. У зв'язку з українізацією вищої школи перед першокурсниками ставилося запитання про володіння українською мовою. Вільно нею володіли 25,2%, не повністю володіли – 59,2%, зовсім не розуміли – 14,8%, не відповіли на запитання – 0,8%.

Студенти жили дуже сутожно. Лише 3% мали можливість існувати на стипендію, 29,1% отримували допомогу «ззовні», решта заробляла на життя самотужки. Серед опитаних 64% охарактеризували своє існування як голодне чи напівголодне. Але при цьому 95,9% підтримували радянський лад. За демократичну республіку висловилися 1,3%, анархістами себе назвали 0,16%, один зізнався у прихильності до монархії, решта не відповіли на запитання. При цьому студенти мали досить різний досвід перебування на військовій службі: 47,9% були в різних арміях, а 26,4% зброї до рук не брали. Решта не

відповіла. З тих, хто був у різних арміях, 66,4% перебували в Червоній Армії, 8,8% – у білій, 24,8% – ще в царській.

1921 р. в Харкові постановою Раднаркому був створений Всеукраїнський інститут праці (широко відомий під російською абрєвіатурою «ХИТ» – «Харьковский институт труда»). Його директором став Федір Романович Дунаєвський, під чийм керівництвом заклад набув світового визнання. Провідними науковцями інституту були М. Сиркін, А. Лапін, О. Ліберман, І. Янжул та ін. (Михайличенко Д., 2012). Інститут виник у межах руху наукової організації праці, але, на відміну від російських колег, намагався уникати зайвої ідеологізації проблем, якими займався.

Діяльність інституту вражає своїм розмахом і різноманітністю. Тут проводилися психологічні та соціально-психологічні дослідження. Його співробітниками були розроблені тести для визначення професійної придатності і для професійної орієнтації. З 1922 р. масштабне тестування проводилося в початковій школі. За розпорядженням М. Фрунзе 1925 р. протестовано 15 тис. осіб у частинах Червоної Армії та у військових школах.

Велике значення в діяльності інституту займала теоретична робота. У першу чергу варто сказати про праці Ф. Дунаєвського. 1922 р. у Харкові вийшла його книжка *«Задача просвєщення»*, яка прямо не мала стосунку до діяльності інституту. Тим більше, що автор у кінці тексту вказав, що праця написана була восени 1918 р. Але вона дає уявлення про ідейну спрямованість пошуків Ф. Дунаєвського.

Мабуть, цей текст можна назвати гуманістичною утопією просвітництва. Автор змальовує Палац Творення (Дворец Созидания). Він повинен був зайняти в новому суспільстві особливе місце, будучи автономною культуро-творчою інституцією. Це щось на кшталт Ради Ньютона у А. Сен-Сімона. Нагадує також романтизовані ідеї Пролеткульту. У цілому текст свідчить про вплив О. Богданова, хоча безпосередньо він і не згадується. Ф. Дунаєвський писав: *«Тут не лунають заклики до повстання і тут не складаються політичні платформи. Але тут виковуються і озброюються діячі, які зроблять гноблення неможливим...»*. Просвітницьке щеплення необхідне новому

ладу. *«Найбільш країня форма комунізму може стати прикриттям експлуатації, якщо того не зробить неможливим свідомо пильність мас»*. Автор мав надію, що так може змінитися і капіталізм: *«І найбільш міцний капіталізм виявиться примарним, якщо виявиться достатньо реальною впливовість цих мас...»* (Дунаевский Ф., 1922).

У цьому творі Ф. Дунаєвський визначив і проблему, яка стане його подальшим науковим покликанням, – наукове управління. Він писав: *«Два принципи лежать в основі цієї системи: вірний розподіл функцій, відповідно здібностям, нахилам та підготовці, і натхнення величию загального завдання»*. Метою ж він бачив підняття особистості до найвищих взірців, які дає людство. *«У розширенні своїх зусиль до мети людства знаходить кожна особистість своє вище задоволення і силу»* (Дунаевский Ф., 1922).

1923 р. Ф. Дунаєвський видав дві наукові книжки *«Проблема профессионального подбора (выбор профессии)»* і *«Профессиональный подбор и его социальный смысл»*. Проблему, позначену в їх назвах, він вважає однією з найважливіших не просто в житті Радянського Союзу, а в житті людства як такого. *«Одним з найбільш жорстких і болючих проявів соціальної дисгармонії є невідповідність між трудовими потенціями людей і тими роботами, які їм найчастіше доводиться виконувати – невірність “професійного підбору”»* (Дунаевский Ф., 1923а). Що стосується радянської дійсності, то в ній дослідник знаходить розгортання «стимуляційної трагедії», сутність якої він бачив наступним чином: *«Це фатальне коло, що виростає на шляху до соціального устрою, полягає в необхідності соціального перевиховання для здійснення нового ладу, з одного боку, і в необхідності нового ладу для здійснення перевиховання, з другого боку, – спонукає думку шукати виходу на інших шляхах, і саме на шляхах заходів, які були б здійсненими і без попереднього перевиховання людей, здійсненні ще до того, як суспільство буде остаточно влаштоване»* (Дунаевский Ф., 1923б). Заходи ці передбачали стимулювання людської активності через професійне задоволення. Саме для цього і необхідне професійне орієнтування.

Ф. Дунаєвський вбачав небезпеку в тому, що пошуки в царині наукової організації праці стимулювалися практичними потребами без твердого наукового методу. Фредерік Тейлор на рівні здорового глузду сформулював свій принцип: *right man of right place*. Наукові ж дослідження професійного підбору починаються з праць Гуго Мюнстерберга. Адекватна психологічна теорія була створена у вигляді диференціальної психології Вільямом Штерном. Ф. Дунаєвський писав: *«...Гасло професійних орієнтацій – “випробувати здібності, а не пізнання” – означає глибокий і принциповий поворот великого культурного значення»* (Дунаевский Ф., 1923а). При цьому: *«Особистість повинна розглядатися не як сукупність незалежних одна від одної властивостей, але як складна, динамічна структура, що є нерозкладним цілим»* (там само).

Величезну увагу Ф. Дунаєвський приділяв методам профорієнтаційних досліджень. На його думку, головними мусили бути спостереження і тестування. Тестам він приділяє основну увагу, відмічаючи велике значення праці М. Кеттела *«Mental Tests and Measurements»* (1890). Розвинув теорію тестів французький психолог А. Біне. Харківський дослідник вважав, що метод тестування має і суттєві недоліки, адже цей *«підхід створює небезпеку прогледіти при випробуваннях ті обдарування, які не супроводжуються обдаруваннями вербальними»* (Дунаевский Ф., 1923б). Щоб цьому запобігти, була розроблена «Попередня схема обдарованості», де здібності класифікувалися за «річищами» і глибиною. «Річища» виділялися вербальні, морфічні, кінетичні, моторні і психоспективні. Був сконструйований спеціальний прилад – «кіногност».

Діяльність наукового колективу Ф. Дунаєвського обірвалася у 1931 р., коли керівництво інституту влада звинуватила в різних «ухилах». Радянська соціальна психологія була відкинута назад. Але праці інституту і зараз є резервом ідей для сучасних науковців.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕМОЦІЙНОГО ТА ФІНАНСОВОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ

Проблема взаємозв'язку емоційного та фінансового благополуччя в умовах сьогодення – це орієнтир і водночас критерій ефективної діяльності та психологічного здоров'я сучасної особистості в умовах трансформації українського суспільства. Можна з упевненістю стверджувати, що ця тема є актуальною та недостатньо дослідженою у напрямку взаємовідносин між людьми на рівні спільнот. Вся людська цивілізація розвивалась уздовж торгових шляхів, тому фінансове благополуччя особистості максимально інтегроване в усі інші сфери життя дорослої людини. У сучасному світі торгово-економічні відносини є провідником культури й формують світову політичну картину.

На рівні міжособистісних відносин фінансове благополуччя особистості також відіграє одну з ключових ролей на усвідомлюваному рівні та одну з основних на несвідомому рівні дослідження особистості. Але дана тема має безліч заборон і табу, частина з яких зумовлена нормами сучасної культури. Так, у радянському суспільстві питання про розмір заробітної плати, адресоване співрозмовнику, було в порядку речей. У сучасному ринковому суспільстві подібне запитання буде сприйняте як недоречне та неетичне.

Інша частина табу пов'язана зі страхами і травмуючими подіями, значна частина яких не усвідомлюється особистістю. Травмуючі події витісняються, утворюючи невротичні симптоми. У підсумку, у дорослої людини формуються комплекси, подібні до комплексів, описаним З. Фрейдом, які утворюються в процесі її психосексуального розвитку.

Таким чином, можна припустити наступне:

- подібно до стадій психосексуального розвитку, що справляють визначальний вплив на формування особистості на початку її життєвого шляху, в подальшому періоді існують стадії особистісного розвитку, пов'язані зі станом фінансового благополуччя;

- стадії в обох періодах відповідають одна одній і відповідають за: первинний досвід і контакт (оральна), накопичення і утримання (анальна), формування особистих кордонів і експансію (фалічна), насичення (латентна) та зрілі відносини (генітальна);

- існують певні комплекси і види травматичних подій, які відповідають кожній стадії психосексуального розвитку;

- існує певний взаємозв'язок між рівнем фінансового благополуччя та емоційним благополуччям особистості.

Проблеми психологічного благополуччя особистості розглядалися у роботах А. Вороніної, В. Духневича, О. Ідобаєвої тощо. Психологія успішності особистості в бізнесі була досліджена Т. Чернявською. Так звані «грошові» типи особистості були вперше виділені й описані в рамках психоаналітичного підходу клінічними психологами Х. Гольдберг і Р. Льюїсом. Надалі цей напрямок досліджень розроблявся як зарубіжними (В. Подусков, Н. Форман, А. Ферна, К. Дойль), так і вітчизняними дослідниками (А. Андрєєва, О. Козлова) у контексті економічної соціалізації особистості. Розробка систем критеріїв і побудова класифікацій ставлення індивіда до грошей («грошових» типів особистості) продовжує залишатися актуальною темою для подальших досліджень.

Складність та виняткова парадоксальність феномена грошей постає в багатозначності та суперечливості відображення їх у свідомості людини, що, в свою чергу, обумовлено інваріантністю ставлення до грошей, виявленою в емпіричних дослідженнях зарубіжних і вітчизняних психологів (П. Вернімонт, С. Фіцпатрік, К. Ямаучі, Д. Темплер, А. Ферна, Т. Тенг, О. Дейнека, А. Фенько та ін.).

Отже, перспективним предметом нашого подальшого дослідження визначено феномен фінансового благополуччя особистості в контексті економічної соціалізації особистості та його взаємозв'язок з емоційним благополуччям. Верифікація дослідження відбуватиметься за допомогою наступних психодіагностичних методик: тесту портретних виборів Л. Сонді; 16-факторного особистісного опитувальника Р. Кеттелла та Шкали диференціальних емоцій (ШДЕ) К. Ізарда.

За результатами дослідження планується розробка моделі фінансового благополуччя особистості в зрілому віці.

Кочубейник О. М.

ВИРОБНИЦТВО АНОМІЇ: ОСНОВНІ СФЕРИ РУЙНАЦІЇ КОНВЕНЦІЙ

Аномія як явище – це кризовий стан суспільства, що характеризується неузгодженістю ціннісно-нормативної основи, порушеннями у функціонуванні системи соціальних інститутів і всіх сфер життєдіяльності, розширенням сфери нелегітимного нормативного регулювання, зміною соціокультурних орієнтирів і зразків діяльності, розширенням проявів девіантної поведінки. В остаточному підсумку проходження суспільства через аномію завершується виробленням нового порядку соціальності, що відбувається, на наш погляд у п'ятифазному процесі, а саме: з фази «стабільного суспільства» – до фази дисперсії практик – до фази констеляції нового порядку соціальності – до фази гострої аномії –і, нарешті, до фази рутенізації соціуму (вкорінення й узвичаєння нового порядку соціальності). Найбільш варті уваги процеси виробництва аномії, на погляд соціального психолога, відбуваються на фазах дисперсії практик та констеляції нового порядку. На думку Р. Мертон, аномія виникає тоді, коли люди не можуть досягти запропонованих суспільством цілей «нормальними» законними, прийнятними для спільноти і нею же встановленими засобами. Аномію, отже, викликає розрив між культурними цілями суспільства і соціально схвалюваними засобами їхнього досягнення, що примушує шукати інші способи задоволення потреб.

Особливістю фази дисперсії практик є збереження соціально значущих цілей (позаяк вони є доволі ригідним компонентом і зберігають свою регулятивну функцію) з одночасною заміною практик, які застосовуються для їхнього досягнення. Точніше, відбувається розщеплення практик на регламентовані та нерегламентовані. Зазначимо, останнє не означає автоматично, що застосовуватиметься неодмінно

практика, яка зазнаватиме моральних санкцій (осуду). Йдеться лише про те, що нова нерегламентована практика може бути дійсно, нелегітимною (вирішення «питання» через корупційний інструментарій), або може постати як морально нейтральна, проте згодом вона призведе до «адаптації з пониженням». Провокацією виникнення аномійних процесів є лише ті з нових нерегламентованих практик, які спокушають соціум до «адаптації з пониженням» – менш «витратного» – у психологічному сенсі – способу життя, основною ознакою якого є перехід до спрощено-примітивізованих соціальних дій.

Поява нових нерегламентованих практик істотною мірою пов'язана зі зміною поточних умов, що можуть бути спричинені дією чинників будь якого ґатунку, тобто мова може йти про технологічні, економічні, політичні, ідеологічні, інформаційні та ін. причини соціальних трансформацій. Нові умови продукують виникнення нових соціальних практик (поки що нерегламентованих, не інституціалізованих та не легітимованих), які фактично опиняються у конфлікті із фундаментальними цінностями та місією елітарного дискурсу. Проте, будучи ефективними процедурами досягнення мети, нові практики починають поступово «легітимізуватися» через конструювання виправдовувальних наративів. А. Бандура, розвиваючи концепцію відчуження моральної відповідальності (*moral disengagement*), виокремив вісім когнітивних механізмів, які «сприяють відокремленого внутрішніх моральних стандартів від дій людини, полегшують її залученість в неетичну (таку, що суперечить моральним нормам) поведінку і допомагають не переживати при цьому стрес (Bandura A., 1986), а саме: моральне виправдання, мова евфемізмів, вигідне порівняння, зміщення відповідальності і розсіювання відповідальності, ігнорування або перекручування наслідків, дегуманізація і атрибуція провини жертві. На наш погляд, ці механізми вповні застосовні до пояснення тих процесів, що відбуваються аналізованих фазах.

Легітимація подібних практик, по-перше, знецінює «вартість» фундаментальних цінностей панівного дискурсу, дискредитує його соціальну місію, по-друге, запускає процеси групової поляризації, призводячи, по суті, до формування нових

підстав дискурсивної ідентифікації, а отже – до виникнення груп, що вступають на соціальну арену із іншою морально-етичною аксіологією. Певний час дискурс нового порядку соціальності функціонує як «неозвучуваний», не артикульований прилюдно, однак пропаговані ним практики – внаслідок групової поляризації – починають підтримуватися значно більшою частиною населення.

Можна стверджувати, що із цього моменту «латентна» аномія перетворюється на гостру маніфестацію. (Говорячи про латентну аномію ми маємо на увазі, що навіть у благополучному, стабільному суспільстві є в наявності ареали аномії, необхідні для підтримки життєздатності системи – фронда, опозиція, а також деякий відсоток андеркласу. Ці спільності не приймають наявну систему пріоритетів, цінностей і норм, натомість вони намагаються застосовувати практики, що відповідають їхнім певним (партикулярним) цінностям).

Метою нашого дослідження було виявлення тих сегментів морально-етичних конвенцій, в яких дисперсія практик та констеляція нового порядку соціальності відбувається найбільш інтенсивно. Із цією метою на базі методики визначення характеристик моральної свідомості (А. Хостов), багатовимірної-функціональної діагностики відповідальності (О. Мухлініна), методики «Справедливість – турбота» (С. Молчанов) було відібрано (на основі показників дискримінативної потужності кожного пункту) перелік, який умістив 110 пунктів із п'яти сфер морально-етичного регулювання, які, за нашим припущенням, найбільшою мірою є чутливими до «викликів» та уможливають вироблення нових порядків соціальності: повага до автономії, незавдання шкоди, милосердя, справедливість, моральний обов'язок. Нас цікавили зміни, що відбулися у проміжку між 2017 р. (перший зріз) та 2019 р. Обсяги незалежних вибірковок сукупностей – 324 та 356 осіб відповідно (вибірки формувалися із врахуванням впливів проміжних змінних вік та стать).

З'ясувалося, що найбільша кількість змін відбулася у сегменті «повага до автономії». Приклади тверджень, що становлять зміст сегменту: «Голосно слухати приймач або магнітофон у громадських місцях», «Вживати ненормативну

лексику в приватній розмові, яка відбувається у присутності сторонніх осіб», «Дати іншій особі номер мобільного телефон людини без її дозволу». З огляду на отримані емпіричні дані можемо стверджувати, що «повага до автономії» поволі заміщується «зловживанням автономією». Автономія усе частіше почитає трактуватися як така, що нібито позбавляє людину від уваги до правил і робить її незалежною від них. Оскільки повага до автономії особистості є «симетричним» етичним принципом («моя автономія не повинна заважати автономії іншого»), то формування цієї асиметрії можна вважати одним із важких симптомів аномії.

Другим сегментом, де відбулися значні зміни, є справедливість. Справедливість інтерпретується як неупереджені й належні дію щодо особистості в тій чи іншій ситуації, врахування її автономії і, відповідно, надання благ згідно зі загальноприйнятими нормами в суспільстві. Приклади тверджень, що становлять зміст сегменту: «В будь-якій ситуації потрібно в першу чергу забезпечити добробут собі та своїм близьким, і вже потім подумати про інших», «Давати хабаря, щоб просто прискорити справу», «Симулювати захворювання, щоб отримати лікарняний листок та поїхати на весілля друга (подруги)». Отже, мова може йти, що в новому порядку соціальності істотною мірою дискредитовано ідею справедливості, що є доволі небезпечним: при порушенні справедливості щодо себе людина прагне її повернути, і якщо це не виходить зробити помірними способами, то вона може вдатися до насильницьких методів.

Третім сегментом, де зафіксовано значні зміни, є моральний обов'язок. Моральний обов'язок вимагає не примусу, а самопримусу, він усвідомлюється як внутрішнє спонукання, як необхідність здійснювати будь-які дії. Приклади тверджень, що становлять зміст сегменту: «Уникати ситуацій, в яких доводиться брати відповідальність на себе», «Перш ніж висловити свою думку, переконатися у власній правоті», «Відкладати виконання справи, якщо вона не контролюється». Оскільки для дотримання моральних обов'язків людиною необхідною є не тільки збіжність поведінки з загальними вимогами морального закону, а й її свідома повага до нього, то

можемо говорити, що черговим симптомом аноміє є «вивільнення від зобов'язань».

Варто зазначити, що у сегментах, пов'язаних із незавданням шкоди та милосердям, істотних змін не відбулося. Припис «незавдання шкоди» вважають мінімально необхідним, тобто вихідною вимогою всіх взагалі моральних відносин між людьми. Саме формулювання цього принципу у вигляді заборони свідчить про те, що він є перш за все обмежувачим: у формі заборон зазвичай викладаються найбільш сильні моральні норми. Приклади тверджень, що становлять зміст сегменту: «Виступати за відстріл бродячих тварин (собак, кішок тощо), якщо їх багато розвелось», «Виселяти бомжів з порожніх приміщень», «Піти на компроміс з бандитом (навіть відпустити), якщо це врятує життя людей». Припис «милосердя» – не заборона, а норма, яка вимагає деяких позитивних дій. Приклади тверджень, що становлять зміст сегменту: «зрозуміти почуття іншої людини і поспівчувати їй, навіть якщо її вибір не викликає схвалення», «Приховати від безнадійно хворого діагноз, який поставив лікар», «Погоджуватися із тим, що алкоголізм вимагає лікування, а не покарання». Іншими словами, ці дві системи конвенцій поки що зберігають свою регульовальну функцію, але – у разі поглиблення кризи – можливий ризик дисперсії практик, що підтримують поки що наявні конвенції.

Отже, можемо говорити, що реальна практична поведінка людей, ступінь застосування «до себе» морально-етичних цінностей суспільства, дотримання їх в повсякденному житті у різних сегментах виявляється по-різному. Новий порядок соціальності, що формується в умовах нестабільності соціально-економічного становища, хиткості ідейних настановлень, вибудовує моральний код, в котрому морально-етичні конвенції послаблюють статус автономії, справедливості та моральних обов'язків, і, відповідно, слід очікувати формування нової загальноновизнаної системи практичного (не декларативного) схвалення або несхвалення того чи того явища соціальної дійсності, що, своєю чергою, означатиме перегляд конвенцій вищого порядку, а в остаточному підсумку це означає заміну

соціально значущих цілей (суспільних ідеалів) і тим самим – становлення нового суспільства.

Кравцова О. К.

ДО ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

З першого подиху дитина потребує створення умов для її психологічного розвитку. Психологічний розвиток – це розвиток особистості, її пізнавальних, емоційних, інтелектуальних та соціальних можливостей й функціонування протягом усього життя, від дитинства до старості. Діти, які проживають поблизу лінії зіткнення на сході України, вже 5 років не мають повноцінних умов для свого психічного розвитку. Наступний навчальний рік стане першим роком для дітей, які народились в умовах війни. Таким чином, проблема необхідності забезпечення всебічного та здорового психічного розвитку дітей продовжує бути актуальною.

Особистість починає своє становлення з виникненням у дитини самосвідомості. Початок ідентифікації себе як «Я» проявляється приблизно в 3 роки та окреслюється першим бажанням зробити щось самому – «Я сам». Йдеться про елементарне усвідомлення себе як суб'єкта власної активності. Таким чином, дитина набуває психологічно-особистісні новоутворення як наслідки взаємодії особистісних можливостей та дії на неї соціального довкілля. Самосвідомість як головний «посередник» цієї взаємодії спричиняє процес становлення та розвитку особистості і має наступні складові: домагання, соціально-психологічні очікування та образ «Я» (Боришевський М., 2009). Особистість як соціальна істота включена в суспільні відносини та є суб'єктом цих відносин. Діти війни стали заручниками нинішньої ситуації, вони не винні, вони не вибирали жити в таких умовах, але з волі випадку вони знаходяться в умовах складних для формування психічно здорової особистості.

С. Рубінштейн вважав, що становлення і розвиток людської особистості – це передусім процес формування особистісної свідомості та самосвідомості. Властива людині самосвідомість є результат розвитку і не є даністю. Протягом усього життя людина відкриває все нові й нові сторони свого життя, а в умовах збройного конфлікту ускладняється життя і з боку задоволення базових потреб, і з боку стосунків у колі родини та за її межами. Людина проходить через життєві радощі й труднощі, які зумовлюють переосмислення життя та її сенсу. Так здобувається життєвий досвід, поступово розвивається самосвідомість особистості. Так утворюється найпотаємніший «основний зміст особистісної внутрішньої істоти», яка визначає мотиви людини та впливає на її дії. Таким чином формується внутрішній зміст того, який вона здійснює вибір в житті. *«Здатність, яка виробляється в ході життя у деяких людей, осмислити життя у великому плані та розпізнати те, що в ньому справді значуще, уміння не тільки знайти кошти для вирішення випадкових завдань, а й визначити самі завдання та мету життя так, щоб по-справжньому знати, куди в житті йти й навіщо, – це щось нескінченно перевершує всяку вченість, хоча й має великий запас спеціальних знань, це дорогоцінна та рідкісна властивість – мудрість»* (Рубінштейн С., 1957).

А. Маслоу схилявся до ідеї особистісного розвитку через ціннісні вибори особистості, які характеризуються чутливістю до краси, прагненням добра, любові, досконалості тощо. Особливо в умовах збройного конфлікту необхідно стимулювати активність особистості в бік творчої праці, взаємодопомоги, втілення в життя добрих вчинків і любові.

Якщо розглядати особистість як носія та суб'єкта духовних прагнень і здібностей з точки зору християнської психології як цілісної тілесно-душевно-духовної реальності, особистість людини постає як ноологічна сутність, яка характеризується творчо-вольовою спрямованістю, потенційною універсальністю, іманентною здатністю до вибору добра та заперечення зла, онтологічною готовністю до самопізнання і самовизначення. *«Духовний розвиток постає як процес актуалізації та реалізації sacramентальних інтенцій особистості; акумулюючись у життєвому досвіді людини, він*

стверджується як онтологічне прагнення помножувати добро та любов» (Климишин О., 2012). В умовах збройного конфлікту дорослим і дітям, як найбільш чутливій категорії населення, допомагають волонтери, психологи, педагоги, соціальні працівники – всі хто вже розвинув у собі прагнення помножувати добро і любов. І це найкращий приклад для дітей.

Духовний розвиток розглядають як міру переживання безпосередності контакту з надособистісними смислами, що обов'язково приведе особистість до розуміння відносності світоглядних парадигм, до неогоцентричних цінностей спільноти та особистісних ієрархій смислів, а також до діяльно-гармонійного спонтанного прояву в життєвих ситуаціях, відповідності цінностям спільноти, так і самостійної ієрархії смислів особистості. Духовний прогрес – це не нарощування дискретно-дискурсивного знання про світ. Він відбувається в напрямку набуття людиною духовного досвіду шляхом відсторонення від всього неприродного і розвитку безпосереднього пізнання свого внутрішнього світу. Духовний розвиток починається з досвіду, спрямованого на становлення самоконтролю, який є незалежним від суспільного контролю. Таким чином, людина напрацьовує прямий зв'язок зі своїм власним внутрішнім світом та виявляється в безпосередньому контакті з надособистісними смислами, які цілком і повністю активують непідвладний рефлексивній волі внутрішній потенціал (Колесник А., 2007).

Діти стикаються з багатьма складними питаннями в небезпечних умовах, формують свої цінності, вбирають цінності спільноти. Вони потребують всебічного розуміння та мають право на веселе, здорове дитинство. Тому фахівці витратили величезні зусилля на інтеграцію психологічних прийомів в серію занять для дитячих ігрових груп, створено групи психологічної допомоги для батьків, вчителів для задоволення різних психологічних потреб дитини на різних етапах її розвитку.

Проблема психологічного розвитку в умовах збройного конфлікту, забезпечення всебічного і здорового розвитку дітей як фізично, так і психологічно не завершується вивченням та розвитком самосвідомості, здібностей, формуванням позитивної

поведінки, навчання саморегуляції та ін. Вона підсумовується створенням люблячих, гармонійних соціальних й сімейних стосунків, духовним розвитком й розкриттям особистості.

Круглов К. О.

СУСПІЛЬНІ ДЖЕРЕЛА СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ОСОБИСТОСТІ

Теорію соціального капіталу представлено низкою концепцій, які стосуються різних аспектів даного феномена. Ці концепції не зводяться до єдиної теорії і можуть суперечити одна одній (Бурдьє П., 2002; Коулмен Дж., 2001). Зараз виділяють три підходи до аналізу соціального капіталу: на макро-, мезо- та макрорівні. На макрорівні соціальний капітал є соціетальною характеристикою, яка відображає відповідність індивідуальної поведінки колективним очікуванням, яка забезпечується механізмами неформального соціального контролю та може сприяти колективним соціальним діям (Безпарточний Д., 2010). На мезорівні одиницями аналізу є соціальні мережі та соціальні спільноти; розглядається структура зв'язків, ресурси різних груп, мереж та організацій, механізми їх акумулювання, розподілу та обміну у межах соціальної мережі. На мікрорівні соціальний капітал уявляється властивістю соціального актора та розуміється як сукупність реально та потенційно існуючих ресурсів, які актор застосовує, користуючись членством у соціальних мережах (Татарко О., 2008).

Спираючись на таку класифікацію можливо розглянути основні концепції соціального капіталу. З іменем Р. Патнема пов'язано розуміння соціального капіталу як характеристики суспільства в цілому (Putnam R., 2002). На думку Р. Патнема, за аналогією з поняттями фізичного капіталу та людського капіталу – засобів та навичок, які покращують індивідуальну продуктивність, – соціальний капітал належить до характеристик соціальної організації, зокрема, до соціальних зв'язків, норм та довіри. Останні сприяють координації та

співробітництву для взаємної користі. Таким чином, за Р. Патнемом, соціальний капітал утворюється із активних взаємозв'язків між людьми, у межах якого довіра та спільні цінності пов'язують членів мереж та спільнот та спрощують спільну діяльність. Формами соціального капіталу є соціальні норми, які інституціоналізовані у зразках домінуючої соціальної практики, довіра та людські взаємовідносини, які він називає «горизонтальними» зв'язками співпраці на відміну від «вертикальних» суспільних відносин ієрархії, підпорядкування та залежності.

Соціальний капітал є основою добровільної співпраці між членами спільноти. Р. Патнем зауважує, що «добровільну співпрацю» легше підтримувати у спільноті, що має значні накопичення соціального капіталу у вигляді норм взаємності та мережі суспільної активності. Завдяки соціальному капіталу (нормам, цінностям, довірі) у суспільстві стверджуються певні зразки взаємодії, що підвищують ефективність функціонування соціальних інститутів. Отже, соціальний капітал в інтерпретації Р. Патнема є інтегральною соціетальною характеристикою, яка охоплює рівень розвитку громадянської співпраці та здатності громадян до об'єднання, а також норми та цінності суспільних відносин, перш за все, взаємність та довіру (Putnam R., 2002).

Поняття «довіра» є ключовим у концепції соціального капіталу Ф. Фукуями. На його думку, національний добробут та конкурентоздатність зумовлені такою єдиною всеохоплюючою характеристикою, якою є рівень довіри, що існує у суспільстві (Fukuyama F., 1995). Довіра визначається як очікування постійної, чесною, орієнтованою на спільні цінності поведінки з боку інших членів спільноти, що виникає всередині цієї спільноти. Переважання довіри у суспільстві породжує соціальний капітал. Ф. Фукуяма підкреслює такі механізми відтворення соціального капіталу, як релігія та традиції, та вважає, що соціальний капітал відрізняється від інших форм людського капіталу тим, що як правило, створюється та передається завдяки таким культурним механізмам, як релігія, традиції та звичаї (Fukuyama F., 1995; Купрейченко А., 2008). Важливою складовою соціального капіталу, на його думку, є спонтанна товариськість, яка позначає здатність співпрацювати

згідно з встановленими принципами та створювати нові асоціації, невід’ємними характеристиками яких є горизонтальність та неформальність.

Соціальний капітал має культурні корні. Ф. Фукуяма визначає культуру як успадковану етичну звичку, вважаючи етичні коди, через які суспільство регулює поведінку людей, найбільш важливою частиною культури.

Слід відзначити важливу роль держави у створенні високого рівня довіри. Найбільшою мірою цю роль здатна виконувати саме соціальна держава, в якій втілений високий рівень зближення цілей та гармонізації відносин державних інститутів, суспільства та особистості. Важливою у поясненні концепцій групового соціального капіталу є систематизація механізмів соціального капіталу макрорівня А. Портеса та Дж. Сенсенбреннера (Безпарточний Д., 2010). Під соціальним капіталом ці автори розуміють «очікування стосовно соціальної дії у межах колективу, що впливають на поведінку членів цього колективу». Першим із механізмів формування автори розуміють ціннісну орієнтацію, яка засвоєна акторами у процесі соціалізації. Ціннісна орієнтація стимулює поведінку, керуючись не тільки егоїстичними мотивами, а тому сприймається як ресурс.

Друге джерело соціального капіталу полягає в індивідуальній соціальній взаємодії. Це джерело соціального капіталу аналізували представники теорії обміну та раціонального вибору. Соціальна реальність у межах цих напрямів є серією трансакцій, у процесі яких відбувається обмін послугами, інформацією, позитивними та негативними підкріпленнями та іншими ресурсами. На відміну від ціннісної орієнтації, від індивідів не очікують, що вони будуть поводитися у відповідності до групової моралі. Вони мають дотримуватись певних правил заради досягнення особистих цілей (Лебедева Н., 2010).

Третім джерелом соціального капіталу є обмежена солідарність. Мова йде про соціальну поведінку, яка зорієнтована на групу. Вона формується не із ціннісної орієнтації або індивідуальних взаємних обмінів, а з ситуативної реакції соціальної групи, яка стикається з певною спільною

проблемою. Тобто члени групи дотримуються певних норм взаємної підтримки, що сприймається як ресурс.

Отже, основними джерелами формування соціального капіталу особистості є ресурси соціальних мереж, які пов'язані ціннісними орієнтаціями, довірою, соціальною взаємодією у межах спільної діяльності.

Крупник Г. А.

СУЧАСНА НУКЛЕАРНА СІМ'Я У КОНТЕКСТІ СИБЛІНГОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Незважаючи на кризу сучасного українського суспільства, сім'я для багатьох залишається найбільшою цінністю (Сокурянська Л., 2011). Хоч шлюби у наш час, порівняно з попередніми роками, укладаються значно рідше. Так, у 2018 році Міністерство юстиції зафіксувало рекордну кількість розлучень – 53860 розірваних шлюбів, в той час як у 2017 році їх було зареєстровано 33169. У 2018 році було укладено 229000 шлюбів, що на 20000 менше, ніж роком раніше. Експерти стверджують, що традиційні шлюби поступаються місцем цивільним.

За даними державної статистики, в Україні живе майже 15 млн. сімей, а середній розмір сучасної родини коливається від 3,1 до 4 осіб. Сумарний коефіцієнт народжуваності на 1 жінку, станом на 2017-2018 роки, становить 1,54 дитини. Демографи б'ють тривогу, що через збільшення, у порівнянні з народжуваністю, рівня смертності та еміграції, в Україні, починаючи з 1991 р. відбувається природне скорочення населення.

Сім'я із дитиноцентричної поступово перетворюється на егоцентричну. Поширюється таке явище, як *childfree* – субкультура та ідеологія, яка у своїй основі характеризується принциповим небажанням мати дітей попри таку можливість (Посвістак О., 2017). Тому аналіз сучасних тенденцій все більше спонукає зосередити свої думки над проблемою майбутнього сучасної сім'ї. Як засвідчують результати соціально-

демографічного дослідження «Сім'я і діти» Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАНУ, не прагнуть мати дітей близько півмільйона українців. При цьому лише 17% з них – через проблеми зі здоров'ям, а решта ж основними причинами такої позиції назвала економічну нестабільність або саме свідому відмову від дітонародження.

Проте, провівши анкетування, до якого нами були залучені 33 респонденти віком 15–18 років, які на даний час проживають у повних нуклеарних сім'ях із 2-4 сиблінгами та являються здебільшого другонародженими у сімейній ієрархії, ми можемо констатувати, що значна кількість із них у майбутньому бажає створити власну сім'ю з 2-3 дітьми (Крупник Г., 2018).

Дуже важливим, на нашу думку, являється пошук чинників, що впливають на розвиток стосунків між дітьми у сиблінговій сімейній підсистемі. Саме тому нами було проаналізовано позитивний та негативний ефект міжособистісної взаємодії серед братів та сестер.

До *позитивних* ми відносимо такі факти, як розширення психічного простору дитини, тому що взаємодія із сиблінгами активізує фізичний, емоційний, інтелектуальний розвиток особистості, що виховується разом із братом чи сестрою, впливає на становлення самосвідомості. Завдяки сиблінговим контактам у індивіда формується система цінностей, навички міжособистісних стосунків. М. Алексеєва, І. Дідук, М. Кошонова, Л. Сазонова у своїх наукових розвідках наголошують на тому, що сиблінгові взаємини позитивно стимулюють особистісний розвиток дитини (Дідук І., 2001). Взаємини із сиблінгом, на думку Л. Лисенко, сприяють довірливості у спілкуванні, у дітей з'являється схожість у поглядах, загальні символи сім'ї, проявляється психотерапевтичність, легкість спілкування. О. Алмазова, А. Фолвел акцентують увагу на тому, що переживання важливих подій і труднощів, кровна спорідненість як фактор схожості, несуть у собі об'єднуючу функцію для розвитку міжособистісних взаємин. У дорослому віці на розвиток позитивних взаємин також впливає близькість проживання, гендерний фактор (сестри частіше підтримують контакти, ніж

брати) (Алмазова О., 2015). Г. Вітхен наголошує, що більшість дітей після народження другої дитини стають більш незалежними у повсякденному житті, що несе в собі позитивні зміни для розвитку індивіда.

На протипагу вищевказаному, *негативний* досвід сиблінгової взаємодії може створити несприятливе підгрунття для розвитку самосприймання, соціальних настановлень особистості (про що зазначають L. Bond, D. Gibs, E. Teti). М. Миколайчук у своєму дослідженні вказує на такі негативні тенденції, як вплив психотравмуючого сімейного середовища (порушення структури та функції сім'ї, негативний психологічний мікроклімат, незадоволення основних потреб дитини, патологічні стилі виховання) (Миколайчук М., 2007). Д. Леві описує сиблінгове суперництво як негативний ефект від міжособистісної взаємодії, що призводить до конкуренції або ворожості серед братів і сестер. Проаналізувавши наукові розвідки Г. Вітхена, ми можемо з'ясувати, що у деяких сім'ях, із появою новонародженого іноді у дітей виникає регрес повсякденної поведінки – вони поводяться як маленькі, не у відповідності з їх віком, таким чином вимагаючи підвищеної уваги з боку батьків (Вітхен Г.-У., 2006). До негативних чинників, що впливають на сиблінгові стосунки, І. Козлова та М. Малкович відносять слабку педагогічну спроможність батьків, через що у дітей виникає почуття ревності. Даний факт виступає як рушійна сила, яка чинить перепони до налагодження позитивних стосунків у сімейній сиблінговій підсистемі (Козлова І., 2010).

Отже, тема дослідження особливостей взаємодії між дітьми у родині є актуальною. І хоча проблемам сиблінгів психологи приділяють увагу ще з ХІХ століття, але й досі немає виразних правил і рекомендацій, як саме підтримувати сприятливі взаємини між ними. Тому, нами було розроблено основні поради для батьків, які виховують двох і більше дітей у сучасних нуклеарних сім'ях.

Як відомо, змусити первістка любити молодшого братика або сестричку неможливо. Але у батьків є можливість виховувати дітей у руслі взаємоповаги, відданості. Кожен з дітей – це унікальна особистість, необхідно пам'ятати, що діти

нікому нічим не зобов'язані (у тому числі й самим батькам), тільки тоді можна допомогти їм полюбити один одного тією самою братською любов'ю, про яку так мріє подружжя.

Батькам необхідно чітко усвідомлювати, що народження другої дитини – це стрес для первістка, який починає ревнувати сиблінга до мами і тата, тому намагається завоювати батьківську увагу усілякими дозволеними і навіть недозволеними методами. Маленькі чи великі, діти завжди чекають від членів сім'ї уваги, турботи, ласки, любові, розуміння, визнання. Кожній дитині дуже важливо знати і бути абсолютно впевненою, що її люблять і розуміють, що для батьків вона дуже цінна.

Як вказують педагогічні дослідження, неможливо однаково любити двох різних людей, в тому числі і своїх власних дітей. Адже вони такі різні, зі своїми перевагами та недоліками, впертістю і дивовижною відвертістю, страхами, примхами, наївністю, зворушливістю. Батькам необхідно зрозуміти і прийняти той факт, що своїх дітей вони люблять по-різному. Тому що це нормально і природньо. У той же час, у батьківській любові діти не повинні сумніватися, важливо частіше говорити їм про це – кожному окремо і усім їм відразу.

Ні для кого не секрет, що у нуклеарних сім'ях бувають конфлікти між дітьми і саме виховна позиція не втручатися – ось найкраще, що можуть зробити батьки у даній ситуації. У запалі сварки кожен з дітей вважає себе правим, а іншого – винним. Тому, якщо тато чи мама стане на бік одного з дітей, то тим самим тільки посилиться ворожнеча між дітьми. Єдине, що варто відразу ж припиняти – це бійки і взаємні образи.

Дітей треба вчити співпрацювати один з одним. З цим умінням особистість не народжується, а набуває його разом з життєвим досвідом. Батькам обов'язково варто ввести у родині певні правила, які кожен із дітей повинен виконувати неухильно. При мудрій педагогічній діяльності, поступово діти вчаться вирішувати можливі конфлікти мирним шляхом.

І на останок, ми вважаємо за необхідне наголосити на тому, що по-справжньому дружніми сиблінги стануть тоді, коли наймолодша дитина досягне підліткового віку. Якою б не була різниця між дітьми, провідні спеціалісти у галузі психології та

педагогіки зазначають, що підростаючи, вони зможуть розмовляти на рівних.

Перспективи наших подальших наукових розвідок вбачаються у ґрунтовному вивченні особливостей взаємодії між усіма членами нуклеарної сім'ї у системі «подружжя–батьки–діти» з метою поглибленого вивчення чинників, що впливають на розвиток взаємин між сиблінгами, розробці на цій zasadі корекційно-превентивних заходів та психологічного супроводу сучасної молоді сім'ї.

Крупник І. Р.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙМАННЯ ОСОБИСТІСТЮ ПРОФЕСІЙНОЇ УСПІШНОСТІ НА РІЗНИХ СТАДІЯХ ДОРОСЛОСТІ

За останнє десятиліття можна спостерігати різке збільшення прагнень людей до успішної самореалізації в жорстких умовах сучасного динамічного суспільства. Проблема самореалізації молоді та затребуваності у суспільстві людей більш дорослого віку набирає поступово все більшої значущості.

Метою нашого дослідження було емпіричне дослідження особливостей професійної успішності особистостей на різних стадіях дорослості. Спираючись на періодизацію розвитку особистості Е. Еріксона (Еріксон Е., 2006), аналіз та порівняння результатів показників було проведено між двома вибірками: 20-25 років (рання зрілість) та 25-44 роки (середній вік). Вибірку 20-25 років склали 20 осіб (11 – чоловіки, 9 – жінки). До вибірки 26-44 роки увійшли 20 респондентів (13 – чоловіки, 7 – жінки).

Для досягнення поставленої мети та реалізації завдань дослідження ми використовували «Соціометрію» Дж. Морено та авторську анкету, розроблену з метою визначення рівня суб'єктивної та об'єктивної професійної успішності. Використання соціометрії у нашій роботі дозволило виявити лідерів та провести вимір їх авторитету у діловому середовищі. Ми використали запитання, які націлені саме на виявлення

лідерів успішних у професійній діяльності, а саме: 1) З ким би з колег Ви хотіли працювати над спільним проектом? 2) Хто із колег, на Вашу думку, може зробити будь-який проект успішним? 3) До думки кого із колег Ви обов'язково прислухаетесь? На нашу думку, результати за методикою можуть слугувати одним із показників об'єктивної професійної успішності і доповнювати результати авторської анкети.

Авторська анкета «Рівень суб'єктивної професійної успішності» включає в себе 4 питання відкритого типу для отримання додаткової інформації щодо посади респондента, стажу роботи, підвищення на посаді, а також рівня його суб'єктивної професійної успішності. Успішність професійної діяльності характеризується мірою досягнення даним працівником цілей роботи: ступінь оволодіння професійними знаннями, уміннями і навичками, внесок у результати спільної діяльності всієї організації. Ці показники здатні змінюватись, в свою чергу, впливаючи на задоволеність суб'єкта праці своєю професійною діяльністю та собою як працівником (тобто на рівень суб'єктивної професійної успішності).

За результатами анкетування («Рівень суб'єктивної професійної успішності») отримані наступні результати. Серед респондентів, які знаходяться на віковому етапі «рання зрілість» 7 осіб (35%) мають високий рівень суб'єктивної успішності та 7 осіб – рівень ближче до високого (40%). Ці результати вказують на те, що респонденти задоволені тим, чим вони займаються, вони прагнуть до розвитку у своїй сфері, тому швидко займають керівні посади. Три особи від загальної кількості мають рівень ближче до низького (15%) і 2 особи (10%) – мають низький рівень суб'єктивної професійної успішності. Низький рівень суб'єктивної професійної успішності може бути пов'язаний з низьким рівнем задоволеності професією чи займаною посадою, також це можливо через недостатньо високу оцінку їх роботи та фрустрацією потреби в підвищенні (занизька заробітна плата, відмова в підвищенні на посаді чи пониження в рівні кваліфікації). Слід зазначити, що від загальної кількості усіх досліджуваних, які знаходяться на віковому етапі «середній вік», 9 осіб мають високий рівень суб'єктивної успішності (45%), 5 осіб мають низький рівень успішності (25%) і 6 осіб

мають рівні, що ближче до високого та низького, по 3 особи на кожний (по 15%).

Отже, можна стверджувати, що високий рівень суб'єктивної професійної успішності у респондентів віком 26-44 роки переважає. Що, в свою чергу, свідчить про те, що у більшість респондентів визначають позитивні результати їх роботи та значні досягнення. Відчуття їх професійної успішності створює реальні передумови для самореалізації і розвитку здібностей.

Для того щоб оцінити відмінності між відсотковими частками досліджуваних вибірок ми використали критерій кутового перетворення Фішера. За результатами підрахунку емпіричне значення φ^* знаходиться у зоні суттєвості ($\varphi = 1,81$; $p \leq 0,05$). Це означає, що є суттєві відмінності між двома вибірками, тобто рівень суб'єктивної професійної успішності у першій вибірці (20-25 років) є вищим і суттєво відрізняється від вибірки (26-44 роки).

Рівень суб'єктивної професійної успішності ближче до високого у вибірці, респондентам якої на момент дослідження було повних 20-25 років – 40%. Натомість у респондентів віком 26-44 роки лише у 15% виявлено даний рівень успішності. Отримані результати говорять про те, що відчуття себе як професійно успішної людини, у респондентів різних вікових періодів відрізняється. Що може бути пов'язано з різними аспектами, а саме: задоволеність (незадоволеність) заробітною платою, можливість кар'єрного зростання, психологічний клімат колективу, умови праці.

Серед досліджуваних молодшого віку переважає позитивний настрій щодо свого професійного розвитку, вони націлені на підвищення рівня своїх професійних умінь і задоволені тим, чим займаються (посада, заробітна плата), хоча більшість з них на питання «чи вважаєте Ви себе професійно успішною людиною?» відповіли: «прагну до цього», «все ще попереду, я в цьому впевнений(а)». Тобто незважаючи на те, що більшість з них лише почали свій кар'єрний розвиток, себе вони уже вважають професійно успішними людьми. Порівнюючи свої показники професійного зростання з іншими працівниками, вони роблять висновок, що не відстають у русі по «службовій

драбині». Окрім того, на нашу думку, у респондентів значно більше часу для свого професійного зростання, що додає їм оптимізму.

Досліджувані вибірки (26-44 роки), мають низькі показники рівня суб'єктивної професійної успішності. Можна припустити, що такі результати зумовлені невідповідністю тих вмінь та навичок, що мають співробітники з займаною ними посадою (тобто довге перебування на одній і тій же посаді). Невідповідність між очікуваннями та умовами праці (великий об'єм роботи, занижка заробітна плата і т. д.). Це період, коли людина вже починає аналізувати свій професійний шлях, свої здобутки, порівнюючи їх із своїми ровесниками. Респонденти більш адекватно сприймають свої можливості, розуміючи приблизно до якого професійного та кар'єрного рівня вони ще можуть досягти і які посади для них недосяжні.

Аналіз результатів методики «Соціометрія» показав наступне. Від загальної кількості досліджуваних, дев'ять респондентів – визначено професійно-діловими лідерами колективів (тобто тими, хто здатний встановити ділові відносини з членами групи, регулювати конфлікти, відстоювати інтереси членів групи, користується найвищим авторитетом стосовно професійної компетентності). З них 2 лідери у вибірці «рання зрілість» і 7 – вибірка «середній вік». Лише 2 респондента вибірки «рання зрілість» (22%) за час роботи в компанії отримали підвищення на посаді, всі інші – (78%) не мали підвищень. Висвітлені дані доводять, окрім зрозумілого висновку, що підвищення відбувається після деякого терміну роботи, і те що рух по «посадовій драбині» не завжди залежить від рівня професійної успішності оскільки керівництво не враховує думку колективу стосовно ділової компетентності своїх працівників. Тому такі лідери можуть подовгу займати одну й ту посаду. Заслуговують на увагу результати порівняння показників соціометрії (у даному випадку об'єктивної професійної успішності) та рівня суб'єктивної успішності: визначено, що більшість лідерів (6 осіб з 9) мають високий рівень суб'єктивної успішності. На нашу думку, значна кількість лідерів які мають високий та середній рівні суб'єктивної успішності пояснюється, тим, що лідери у повній мірі (якщо

вони направлені на взаємодію з колективом, на досягнення спільного результату) задовольняють свої потреби у сприйнятті, повазі, працюючи у колективі. Колеги, які приймали участь у опитуванні, завжди звертаються до лідерів за допомогою, ставляться до них з повагою. У свою чергу, професійно-діловий лідер групи відчуває себе компетентним, кращим у своїй справі та колективі. Таким чином навіть не будучи формальними лідерами, тобто керівниками, респонденти мають високий рівень показника суб'єктивної професійної успішності.

Результати нашого дослідження дозволяють стверджувати наступне: суб'єктивне відчуття себе як професійно успішної людини, у респондентів різних вікових періодів відрізняється, а саме респонденти вікової категорії 20 - 25 років почувають себе більш успішними. При цьому, в категорії лідерів більшість респондентів мають високий рівень суб'єктивної успішності незалежно від віку.

Куласва Т. В.

КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ ОСОБИСТОСТІ ЯК ЧИННИК ПРОЖИВАННЯ СТАНУ САМОТНОСТІ

Самотність як важливий феномен людського буття завжди була об'єктом численних досліджень у галузі гуманітарних знань. Спроби належним чином зрозуміти та витлумачити цей значний психологічний стан і водночас значуще соціальне явище робили ще мислителі античності. Сьогодні дослідження, присвячені стану самотності людини, є одними з найбільш затребуваних у соціальній сфері. Адже самотність перетворилась на справжню епідемію та «тихого вбивцю» (Blanchard, Anthony, 2013). Самотність, або радше атомізація, – це, у першу чергу, «хвороба» дорослих жителів мегаполісів, які багато працюють, чимало часу витрачають на дорогу, широко використовують новітні комунікативні пристрої та соціальні інтернет-мережі.

Варто лише зазначити, що, наприклад, у Великій Британії з січня 2018 року створено посаду міністра з питань самотності

(minister of loneliness). Згідно даних суспільної організації Британський Червоний Хрест за 2017, понад 9 мільйонів осіб у країні завжди або часто відчують себе поодинокими. В Україні, згідно даних Держстату, на 2016 р. нараховується 2,59 тис. одноосібних господарств, тобто 20,6%. Але, судячи з усього, найближчими роками кількість таких домогосподарств значно зросте.

Питання про визначення самотності обговорюється протягом майже цілого сторіччя, але так і не знайшло, власне, спільного рішення. Це пов'язано насамперед із тим, що існують дві точки зору щодо спрямованості переживання самотності: одні вчені визнають негативну спрямованість, а інші, навпаки, – позитивну. Позитивна слугує удосконаленню особистості, прояву її самосвідомості, а негативна – руйнуванню особистості. Оскільки переживання самотності – суперечливий феномен, то важко дати йому універсальне й однозначне визначення. У процесі вивчення переживання самотності філософи, соціологи, соціальні психологи, антропологи давали йому такі тлумачення: самотність – це форма вираження емоційного переживання; самотність – це складний стан, що опановує людиною цілком – її почуттями, думками, вчинками; самотність – це форма свідомості.

Класичне визначення самотності наводить Д. Леонтьєв: це важкий психологічний стан, що супроводжується емоційними переживаннями людини, яка потрапила у незвичні для неї умови ізоляції, може також виявлятися в потребі бути включеним до певної соціальної групи (Леонтьєв Д., 2016).

Варто зазначити, що як самотність, так і усамітнення утворюються під впливом соціального та індивідуального, об'єктивного і суб'єктивного, де переважають соціальні чинники. Тому усамітнення людини за власною волею й зустрічається нечасто та існує, скоріш за все, як виняток. На підґрунті філософських позицій інтерпретація даного явища найчастіше постає як дефіцит соціальних зв'язків особистості; суб'єктивний стан, що не завжди поєднується з об'єктивною соціальною ізоляцією; сприйняття власного стану самотності переважно є негативним, що й спричиняє страждання.

Сучасні західні дослідження переважно присвячені новому трактуванню феномену самотності в сучасному інформаційному відкритому суспільстві, відходу від негативної конотації даного слова. Так, роботи Е. Кляйненберга, Дж. Оді, Е. Пепло, Д. Перлмана, Е. Рокач наголошують на ресурсній природі стану самотності. Генетичні дослідження (Д. Бусма) та нейропсихологічні розвідки показують, що схильність до самотності визначається спадковістю людини та будовою її мозку.

Таким чином, сьогодні самотність розглядається не лише як життя наодинці з самим собою, тобто ситуативний тимчасовий стан при розлученні, удівстві, хворобі або втраті роботи (Л. Варавя, В. Лашук, І. Худякова), а значно ширше – як дельта між бажаннями або потребами індивіда у спілкуванні та якістю його соціального оточення.

До висновку «Я поодинок» людина зазвичай доходить за допомогою афективних (емоційних), поведінкових (біхевіоральних) та когнітивних доказів. Афективні ознаки самотності зазвичай мають мішаний, розпливчастий характер. Не існує унікального набору емоцій. К. Рубінстайн та Ф. Шейвер виявили чотири різні групи емоцій, пов'язаних із самотністю. Іншими словами, люди визначають стан самотності залежно від цілого комплексу почуттів, вчинків та думок, а не однією домінуючою характеристикою (Рубінстайн К., 1989).

Когнітивні моделі самотності, не заперечуючи афективних та поведінкових складових у досвіді самотності, акцентують увагу на суб'єктивному його сприйнятті та стереотипах мислення.

На самотність впливають не лише реальні соціальні зв'язки індивіда, а й стандарт або зразок соціальних стосунків, до якого прагне конкретна людина. І хоча дві людини можуть мати практично ідентичні зразки соціальних стосунків, цілком ймовірно, що одна особа матиме відчуття самотності, а інша – ні, тобто буде цілком задоволена своїми взаєминами.

Почуття самотності посилюється та слабшає залежно від змін у суб'єктивних стандартах особистості.

Т. Крюкова визначає самотність через «дефіцит у соціальних та міжособових стосунках, які суб'єкт визначає як

такі, що не задовольняють його потреби, результат його когнітивно-емоційної оцінки своїх соціальних зв'язків, стосунків, які якісно неадекватні або кількісно невеликі» (Крюкова Т., 2016). І невід'ємною частиною проживання стану самотності є спроби людини це відчуття подолати, тому що, незважаючи на цілу низку позитивних впливів, самотність суб'єктивно сприймається як фруструючий, негативний стан. Самотність – це завжди стрес, зазначає Т. Крюкова. А тому вона пропонує інтегрувати до когнітивно-поведінкової моделі самотності поняття «опановуюча поведінка» та «копінг-стратегії».

З появою книги Р. Лазаруса «Психологічний стрес і копінг-процес» почалася поступова зміна моделі стресу Г.Сел'є за рахунок розгляду копінга в якості центрального ланцюга стресу, а саме як стабілізуючого чинника, який може допомогти особистості підтримувати психосоціальну адаптацію в період його впливу. Поняття «coping» у перекладі з англійської мови означає опановувати, долати (від англ. «to cope»). Російські дослідники інтерпретують його як «совладание» або «совладающее поведение», а в роботах німецьких вчених дане поняття визначається через синонім «bewältigung». В українській науковій традиції вживані терміни «долаюча» або «опановуюча» поведінка.

Особливості цього вміння пов'язані з «Я-концепцією», локусом контролю, емпатією, умовами середовища. За уявленнями А. Маслоу, копінг-поведінку протиставлено експресивній поведінці.

Долаюча поведінка реалізується за допомогою застосування різноманітних копінг-стратегій на основі ресурсів особистості і середовища. Одним із найбільш важливих ресурсів середовища є соціальна підтримка. До особистісних ресурсів належать адекватна «Я-концепція», позитивна самооцінка, низький нейротизм, інтернальний локус контролю, оптимістичний світогляд, емпатійний потенціал, афіліативна тенденція (здатність до міжособових зв'язків) та інші психологічні конструкти.

Отже, на даний момент найбільш узагальнюючою в гуманітарних науках є модель розуміння самотності, запропонована представниками когнітивно-біхевіоральної

психології. Визначення людиною власної самотності є результатом тривалого когнітивного процесу, протягом якого вона усвідомлює та наділяє змістом свої унікальні особистісні переживання й узагальнює їх у цілісну концепцію або категорію. Саме цей підхід при дослідженні проблеми проживання стану самотності є прикладним та таким, що дозволяє отримати більш обґрунтовані результати.

Лаптева Н. Л.

САМОЕФЕКТИВНІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА УМОВА ЗАДОВОЛЕНОСТІ ПРАЦЕЮ У РІЗНИХ ПРОФЕСІЙНИХ СФЕРАХ

Задоволеність працею – це відчуття працівником досягнень та успіху на роботі. Як правило, вважається, що вона безпосередньо пов'язана з продуктивністю, а також особистим благополуччям. Задоволеність працею означає, що, виконуючи роботу, людині подобається робити її добре і бути винагородженою за свої зусилля (Азірі Б., 2011). Забезпечення, оцінювання та підвищення задоволеності працею є важливими питаннями для психології, адже негативне ставлення до праці з великим ступенем імовірності передують небажаним вчинкам співробітника (безвідповідальність, зниження рівня залученості до роботи, прогули, звільнення, розкрадання тощо).

Професійна самоефективність – форма життєвого самоздійснення, що характеризується: високим рівнем розкриття особистісного потенціалу фахівця в обраній професії, розвитком його здібностей, взаємопоеднанням із професією, професійним самовдосконаленням, спрямованим на підвищення професійної компетентності та розвиток професійно-важливих якостей. Взаємозв'язок способів самоздійснення з роллю мотиваційно-сміслових, особистісних, біографічних чинників у контексті вікового розвитку, індивідуально-типологічних особливостей самоздійснення допомагає створити для фахівців різних професій як стійкі смисложиттєві орієнтири у мінливому світі, так і знайти особистісний сенс професійної самореалізації

(Музика О., 2018). Дослідження самоефективності є актуальним у контексті наступних прикладних завдань: розробка та впровадження в практику програм психологічної допомоги в саморозвитку, адаптації до важких умов, успішної самореалізації суб'єкта в житті; психологічний супровід професійної діяльності.

Метою дослідження є встановлення взаємовідношень між професійною самоефективністю та задоволеністю працею професіоналів різних спеціальностей. Обраною базою емпіричного дослідження виступає вибірка обсягом 82 особи – працівники підприємств: 28 співробітників нафтопереробного заводу, 17 співробітників страхової компанії, 37 працівників агрофірми. Було використано методичку «Шкала задоволеності працею» (Литл Р., Кім В., Леонг Дж., Лі Й., 2005) та методичку «Шкала професійної самоефективності» (Шинс Б., Коллані Г., 2002).

Показано, що 70,6% співробітників страхової компанії, 71,4% співробітників нафтопереробного заводу та 83,8% працівників агрофірми мають високий рівень задоволеності працею, що засвідчує переважання позитивного, конструктивного ставлення до роботи співробітниками, яке виявляється в старанності, високому ступені відповідальності за виконувану роботу, прагненні зробити її якомога краще, дотриманні норм поведінки і вимог організації, співробітництві, взаємодопомозі, бажанні підвищувати свій професійний рівень тощо. У свою чергу 28,6% співробітників нафтопереробного заводу, 11,7% співробітників страхової компанії та 13,5% працівників агрофірми характеризуються середнім рівнем задоволеності працею. Відповідно, 17,6% співробітників страхової компанії та 2,7% працівників агрофірми мають низький рівень задоволеності працею, що може проявлятися в низькій результативності праці та плинності персоналу, його нестабільності, високому рівні захворюваності, порушенні норм поведінки, в тому числі правил техніки безпеки, зниженні трудової активності та умов праці тощо. В групі працівників нафтопереробного заводу низький рівень задоволеності працею не виявлений.

За Н-критерієм Краскела-Уолліса не було виявлено

значущих відмінностей між професійними групами за задоволеністю працею ($\chi^2=5,786$; $p=0,833$).

Щоб дослідити закономірності взаємозв'язків між професійною самоефективністю та задоволеністю працею, проведено кореляційний аналіз із використанням параметричного (r Пірсона) та непараметричного (r_s Спірмена) коефіцієнтів кореляції. Для перевірки стійкості кореляційної тенденції були одночасно використані параметричні та непараметричні методи за прикладом, наведеним у роботі (Novakovic et al, 2011). Виявлено виражений негативний зв'язок між професійною самоефективністю та задоволеністю працею у співробітників нафтопереробного заводу. У співробітників нафтопереробного заводу виявлено значущий зворотний зв'язок між професійною самоефективністю та задоволеністю працею ($r = -0,658$; $p < 0,01$), Тобто у цьому випадку задоволеність працею залежить від зниження професійної самоефективності. Чим більше працівник відчуває свою професійну самоефективність, тим менш його задовольняють існуючі умови праці.

Виявлено сильний зворотний зв'язок (коефіцієнт r_s Спірмена) між професійною самоефективністю та задоволеністю працею у співробітників нафтопереробного заводу ($r_s = -0,173$; $p < 0,01$) й у працівників страхової фірми ($r_s = -0,658$; $p < 0,01$). Тобто у цьому випадку підтверджено, що задоволеність працею пов'язана зі зниженням професійної самоефективності. Чим більше працівник страхової фірми чи нафтозаводу відчуває свою професійну самоефективність, тим більше його не задовольняють існуючі умови праці. Так, відомий американський соціолог Е. Локке розглядає задоволеність працею як результат оцінки власної роботи, що дозволяє досягти певних цінностей за умови, що ці цінності дають можливість задовольнити потреби індивіда (Локке Е., 1976).

Таким чином, проблемі професійної самоефективності в аспекті задоволеності працею потрібно приділяти більше уваги, тому що вона є однією з найважливіших особистісних складових людської активності, проте стає перешкодою до відчуття благополуччя на робочому місці. Проведення подальших досліджень із зазначеної проблематики буде сприяти розширенню наукових знань про поставлене питання, інтеграції

розрізних уявлень у єдину теорію і використанню їх у практичній діяльності.

Лісневська А. О.

РЕСУРС СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ В ОСІБ РАНЬОГО ЮНАЦЬКОГО ВІКУ З РІЗНИМ ВІДЧУТТЯМ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Сучасний світ характеризується стрімкими змінами в різних сферах життя, відсутністю стабільності в способах організації життєдіяльності. Це відкриває додаткові можливості для самореалізації, але й порушує здатність особистості зберігати свою цілісність, внутрішню стійкість, адаптованість. Як наслідок, постійного тиску зазнає відчуття особистістю психологічної безпеки, що може спричиняти неприємні переживання та дезадаптивні реакції.

Психологічна безпека розуміється як стан базової захищеності особистості, що виражається в її здатності опиратися деструктивним внутрішнім і зовнішнім впливам (Баєва І., Баєв М., 2013), розбудовувати своє життя в контексті єдності з дійсністю (Зинченко Ю., 2011), активно адаптуватися до навколишнього середовища і самої себе (Зотова О., 2010), розвиватися в умовах інформаційної взаємодії з цим середовищем (Вербина Г., 2013). Отже, психологічна безпека зазнає «перевірки на міцність» у різних життєвих ситуаціях. Передумовами її збереження є адекватна оцінка особистістю несприятливих чинників середовища та оцінка можливих шляхів їх подолання і наявних ресурсів (Баєва І., Баєв М., 2013). Одним із ресурсів, на які може спиратися особистість, є соціальна підтримка, яку вона можна знайти при взаємодії та в спілкуванні з іншими людьми. Отже, будучи елементом внутрішнього світу, психологічна безпека особистості формується і виявляється передусім у системі її соціальних зв'язків із середовищем.

Оскільки ранній юнацький вік є періодом дорослішання, коли особистість активно формує свою ідентичність та шукає

своє місце в суспільстві, було вирішено розкрити, наскільки особи раннього юнацького віку почувають себе захищеними в навколишньому світі, та як відчуття психологічної безпеки пов'язане в них із ресурсом соціальної підтримки з боку оточуючих людей. У дослідженні взяли участь 72 старшокласника (учні 10-11-х класів ЗНЗ №33 м. Чернігова), з них 28 хлопців і 44 дівчини. Вік учасників – 16-17 років.

Досліджуваним було запропоновано оцінити за допомогою десятибальної шкали, наскільки вони почуваються безпечно в навколишньому світі, де 1 бал – «почуваюся безпечно; відчуття небезпеки не виникає», а 10 балів – «почуваюся небезпечно; відчуття небезпеки «зашкалює». Крім того, досліджувані мали декілька разів завершити речення: «У навколишньому світі я ...» для того щоб стало більш зрозумілим, на що вони спираються, оцінюючи свою захищеність / незахищеність у навколишньому світі. Для вивчення ресурсу соціальної підтримки було використано Репертуарний тест ситуаційних можливостей Дж. Келлі. Досліджуваних просили ознайомитися зі списком з 25 складних життєвих ситуацій, в які може потрапити будь-хто, а потім згадати такі ситуації з власного життя і відмітити, використовуючи список репертуарних ролей, до кого вони реально зверталися за допомогою в кожній із цих ситуацій. Список репертуарних ролей було модифіковано відповідно до соціального оточення особи раннього юнацького віку (загалом 16 персонажів, у тому числі і «Я сам»).

За результатами оцінювання своєї психологічної безпеки досліджуваних було розділено на три групи – з високим (1-3 бали), середнім (4-5 балів) та низьким (6-9 балів) рівнями відчуття психологічної безпеки. До цих груп увійшло відповідно 40,3%, 29,2% і 30,5% респондентів. Отримані результати свідчать про те, що особи раннього юнацького віку мають різні за емоційним забарвленням переживання щодо своєї захищеності / незахищеності в навколишньому світі.

Аналіз відповідей респондентів на незавершене речення: «У навколишньому світі я ...» показує, що переважна більшість осіб раннього юнацького віку, незалежно від відчуття психологічної безпеки, характеризуючи себе, вказують на свій

статус у суспільстві або групі, перераховують свої особистісні якості (переважно позитивні), розкривають спрямованість своїх інтересів та наміри, пов'язані з досягненнями в майбутньому. І лише незначна частина відповідей стосується ставлення до навколишнього світу та свого перебування в ньому. Так, респонденти з високим рівнем відчуття психологічної безпеки (3% відповідей від загальної кількості по цій групі) зазначають, що вони мають мінімум проблем, почуваються захищеними, щасливими, у безпеці. Респонденти з середнім рівнем відчуття психологічної безпеки (6% відповідей) вказують, що почуваються не достатньо захищено, їм не завжди безпечно, інколи вони почувають себе зайвими у світі, проте їм стає краще, коли є поряд інші люди. Нарешті, респонденти з низьким рівнем відчуття психологічної безпеки (7% відповідей) стверджують, що не можуть знайти собі місця у світі, іноді почуваються самотніми, мають негативні уявлення про людей, не завжди можуть розраховувати на друзів. Отже, на жаль, отримані результати не дозволяють повною мірою розкрити, чим зумовлюється відчуття психологічної безпеки в осіб раннього юнацького віку.

Аналіз кількісних показників, отриманих за Репертуарним тестом ситуаційних можливостей Дж. Келлі, показав, що у складних життєвих ситуаціях переважна більшість осіб раннього юнацького віку звертається принаймні до декількох людей за допомогою. Це свідчить про те, що старшокласники мають усталені зв'язки із соціальним оточенням, до якого вони можуть звернутися за підтримкою в разі необхідності. Найбільше соціальної підтримки вони отримують у таких ситуаціях, як неприємності, пов'язані з фінансами, друзями, самотністю, нерозумінням, лінощами, невдачею, потребою в допомозі, найменше – у таких ситуаціях, як неприємності, пов'язані з поліцією, страхом смерті, переслідуванням, протидією, суїцидальними думками. На наш погляд, отримані результати відображають ті сфери життєдіяльності осіб раннього юнацького віку, в яких вони мають більший або менший досвід долаття неприємностей. Природно, що неприємності з першого переліку зустрічаються в житті осіб раннього юнацького віку значно частіше, ніж неприємності з

другого. Відповідно, спираючись на свій досвід, вони мають більше ресурсів соціальної підтримки для подолання цих неприємностей. Водночас викликає занепокоєння, що коли особи раннього юнацького віку стикаються з екзистенційними переживаннями (страх смерті) або замислюється про безглуздість свого життя (суїцидальні думки), то вони дуже часто залишаються сам на сам у цих складних ситуаціях, не звертаючись за соціальною підтримкою до свого оточення.

Встановлено, що при виникненні більшості складних життєвих ситуацій особи раннього юнацького віку звертаються за підтримкою переважно до друга та матері, і лише потім – до батька, сиблінгів (або осіб, які замінюють їх за близькістю стосунків), родича, приятеля та інших людей зі свого оточення. Особливо це стосується ситуацій, пов'язаних зі світом негативних переживань. Йдеться про неприємності, які передбачають опанування таких емоцій та почуттів, як гнів, сором, провина, збентеженість. Також особи раннього юнацького віку частіше звертаються до друга та матері за підтримкою, коли в них виникають неприємності з братами і сестрами, протилежною статтю або коли вони стикаються з нерозумінням, невдачею. Водночас є низка складних ситуацій (передусім це неприємності, пов'язані з грошима і хворобами), в яких роль батька як джерела підтримки є не менш важливою, ніж роль матері.

Виявлено, що існує ряд складних життєвих ситуацій, в яких особи раннього юнацького віку покладаються передусім на друга та на себе (неприємності з ревнощами, самотністю, дурістю, нанесенням комусь образи) або переважно тільки на себе (неприємності з боягузтвом, пасивністю). На наш погляд, ці ситуації відображають процес дорослішання осіб раннього юнацького віку, а тому закономірно передбачають необхідність їх опанування або наодинці або в колі значущих однолітків.

Нарешті, в оточенні осіб раннього юнацького віку є люди, до яких вони звертаються за допомогою час від часу та залежно від характеру ситуації. Йдеться про довірену особу (хтось із дорослих, з яким склалися близькі, довірчі стосунки), однокласника, класного керівника, авторитетного вчителя. Крім того, є люди, до яких особи раннього юнацького віку

звертаються рідко або надто рідко. Це сусід, консультант (особа, яка надає допомогу, тому що це входить в її професійні обов'язки). Отже, найбільше підтримки особам раннього юнацького віку надають ті люди, які складають їхнє найближче оточення (батьки, сиблінги, родичі, друзі, приятелі). Ті люди, з якими вони пов'язані вторинними зв'язками (вчителі, довірені особи, консультанти, сусіди, навіть однокласники), виступають для них джерелом підтримки значно рідше.

Порівняння результатів по всім трьом групам респондентів показує, що особи раннього юнацького віку з низьким рівнем відчуття психологічної безпеки частіше звертаються за підтримкою до когось із користувачів соціальних мереж або в широкому колі складних ситуацій покладаються передусім на самих себе порівняно зі своїми однолітками з середнім та низьким рівнями відчуття психологічної безпеки. Ми вважаємо, що це може свідчити або про те, що їхнє найближче оточення не може надати їм тієї підтримки, якої вони потребують, або про те, що вони не вміють або з якихось причин не хочуть «брати» цю підтримку від свого найближчого оточення. Як наслідок, вони частіше формують бажані соціальні контакти в Інтернет-середовищі, що потенційно може містити певні ризики та загрози.

Отримані в ході дослідження результати дозволяють дійти висновку, що особи раннього юнацького віку мають деякі відмінності в мережах соціальної підтримки, які вони формують навколо себе. Зі зниженням відчуття психологічної безпеки, яке інколи може супроводжуватися переживаннями самотності, непотрібності, відчуженості, особи раннього юнацького віку починають орієнтуватися на самих себе як на джерело підтримки в складних ситуаціях або шукати соціальної підтримки в Інтернет-просторі. Як наслідок, ті джерела соціальної підтримки з їхнього безпосереднього середовища, які до цього були дієвими, залишаються, але стають більш формальними. А відтак перспективою подальших досліджень може стати більш ґрунтовне вивчення уявлень осіб раннього юнацького віку про зв'язки в системі «Я – світ» та визначення типових способів їхнього реагування на складні життєві ситуації.

УЯВЛЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ПОКОЛІННЯ Z ПРО ШЛЮБНОГО ПАРТНЕРА

В умовах сучасного мінливого світу відбувається значна багатопланова трансформація інститут шлюбу та феномена сім'ї. Одним з ключових її проявів виступає автономізація суб'єктів шлюбних відносин. Значною мірою такої автономізації сприяє: криза сім'ї (або криза інституту шлюбу, оскільки незважаючи на всі зміни, сім'я залишається важливою цінністю), триваючий процес емансипації жінки, легалізація розлучень, зміна змістовного наповнення традиційних гендерних ролей і поява нових, фінансова незалежність нуклеарних сімей, вихід родини з-під жорсткого патронату держави (про що свідчить поширення альтернативних форм шлюбу: незареєстроване спільне мешкання, усвідомлена самотність, свідомо бездітний шлюб та ін.).

Запровадження сучасних високотехнологічних виробництв, працюючих «на замовлення», вимагає підготовлених професіоналів, більш мобільних в інтелектуальному і психологічному сенсі й менш орієнтованих на сім'ю. Можна констатувати факт кардинальних змін як соціального контексту шлюбних відносин, так і уявлень про його суб'єктів, оскільки сучасна сім'я складається з працюючих освічених членів, її діяльність стає дисфункціональною, а частина родинних функцій делегується іншим особам чи соціальним інститутам.

Уявлення людей про своє сімейне життя виступає органічною складовою їх картини світу. А образ майбутнього чоловіка/дружини часто формується під впливом ілюзорної картини світу, наповненої занадто ідеалістичними, далекими від реальності (викривленими) стереотипами, проєкціями, різноплановими страхами щодо соціуму та самих себе. Так, дослідники в галузі сімейної психології наголошують, що часто вибір чоловіка/дружини регулюється ідеальним образом партнера. У створенні цього образу бере участь попередній досвід спілкування, еталони батьківської сім'ї, літературні

прообрази, соціальні стереотипи й ідеали найближчого оточення (Андреева Т., 2005; Волкова А., 2002; Терещенко М., 2009). Однак, за останні роки з'явилося досить небагато наукових розвідок, що розкривають образ сім'ї, чоловіка, дружини, дитини; причому, переважна їх більшість спрямована на дослідження нормативних жіночих і чоловічих ідеалів сімейного життя та усталених дошлюбних уявлень про ідеального партнера (Андреева Т., 2007; Голод С., 1998; Дружинин В., 2005; Ковальов С., 1987 та ін.).

Зазначене вище й зумовило вибір теми дослідження, націленого на вивчення особливостей уявлень представників покоління Z про потенційного шлюбного партнера.

Відповідно до «теорії поколінь», запропонованої У. Штраусом та Н. Хоузом, наприкінці 1990-х – на поч. 2000-х рр. з'являється так зване «покоління Z» («Generation Z», «Digital Nation», «цифрове покоління»). Не підлягає сумніву факт, що нова генерація формує своє уявлення про шлюб, сім'ю та шлюбних партнерів в умовах транзитивного світу.

Результати досліджень свідчать про те, шлюб і сім'я у сучасної молоді вже не виступають головною ціллю (на думку окремих вчених, більше 1/3 представників покоління Z демонструє зневажливо-негативне ставлення до сім'ї та сімейного життя (Авдулова Т., 2011)); на перший план висуваються матеріальні блага, професійний розвиток й особистісні досягнення, а можливість кар'єрного росту, на думку дівчат, й взагалі може компенсувати невдалий шлюб (Маленова А., Самойленкова А., 2014). Потерпає від змін і традиційний розподіл ролей у молодих родинах, оскільки чоловіки наразі посідають лідерські позиції в сім'ї лише формально, і тільки тому, що це – данина традиціям, за якими главою сім'ї вважався чоловік (Кузьміна Л., 2011).

Учасникам дослідження було запропоновано описати свого ідеального партнера по близьких стосунках, орієнтуючись на наведені нижче питання: *«Що в характері вашого обранця(-иці) подобається вам найбільше, а що – не подобається?»*; *«На які негативні риси ви могли би «заплющити» очі (не помічати їх)?»*; *«Як можна описати стосунки, що склалися/існують між вами?»*; *«У чому полягає особливість ваших взаємин?»*; *«Як ви*

уявляєте/у чому вбачаєте розвиток ваших стосунків у майбутньому?».

Отримані «вербальні описи» піддавалися контент-аналізу, на основі якого був визначений набір рис фізичного образу, моделі поведінки та рис характеру ідеального партнера. Це дало змогу визначити найбільш узагальнені уявлення представників покоління Z про особливості близьких стосунків.

Емпіричне дослідження охопило 52 особи, з яких: 31 дівчина (віком від 18 до 22 років) і 22 юнаки (віком від 18 до 22 років), мешканців Чернігівської області. Всі респонденти – студенти 2-4-го курсів спеціальності «Психологія» НУЧК імені Т. Г. Шевченка. Отримані результати стисло наведені нижче.

Уявлення юнаків про майбутнього шлюбного партнера

Юнаки (n=22)	Дівчата (n=31)
<i>1.1. У характері обранця(-иці) мені найбільше подобається...</i>	
1) риси, що сприяють встановленню довірчих стосунків (взаєморозуміння, відкритість, комунікабельність, чесність, почуття гумору, освіченість, відповідальність); 2) риси, що підкреслюють її жіночність (ніжність, хазяйковитість, співчутливість, доброта)	1) емоційно-комунікативні риси (турбота, почуття гумору, доброта, уважність, щирість, чесність); 2) ділові та вольові риси (впевненість у собі, цілеспрямованість, відповідальність, наполегливість, серйозність, готовність надавати підтримку)
<i>1.2. У характері обранця(-ниці) мені найбільш не подобається...</i>	
1) риси, що знищують довіру та руйнують емоційну єдність (егоїзм, впертість, аморальна поведінка); 2) особистісні риси, які традиційно вважаються фемінінними (емоційна неврівноваженість, ревності, брехливість)	1) риси, що заважають побудові гармонійних стосунків (брехливість, закритість, егоїзм, запальність, відкрите порівняння з іншими дівчатами, необов'язковість, нехазяйновитість, безвідповідальність); 2) гіпертрофовані особистісні характеристики (самовпевненість, впертість)
<i>2. Я готова(-ий) не помічати такі негативні риси характеру мого обранця(-ниці)</i>	
Амбівалентні судження: або безкомпромісні («Не	Однакова кількість виборів по позиціях: готовності «закривати

<p>заплющуватиму очі на жоден недолік у характері»), або – толерантні («Готовий не помічати багато чого», крім ліні, ревностів, нетерпимості)</p>	<p>очі на всі недоліки» (включаючи шкідливі звички) та активного спротиву «не терпимому жодного неподобства» (зокрема: пихатості, грубості, зарозумілості, впертості, беземоційності, байдужості)</p>
<p>3. Стосунки, що склалися між нами я б описав(-ла), як...</p>	
<p>Описується широкий діапазон стосунків з партнеркою: від простої закоханості («п'янкої, незвичної, туманячої мозок, з гарним сексом») і любові («тихої, усталеної, спокійної, яка зникає у буденності) до справжнього кохання («щирого, відвертого, вірного, побудованого на прив'язаності і взаємній повазі»)</p>	<p>На першу позицію висуваються емоційно та психологічно теплі підтримуючі стосунки, побудовані на взаєморозумінні, довірі, емоційному теплі, взаємній повазі. На другу позицію потрапляють кохання і дружба у традиційному їх розумінні</p>
<p>4. Особливістю наших взаємин виступає...</p>	
<p>Диференціюють характер своїх взаємин з коханою: 1) партнерські (довірчі, відкриті), побудовані на взаємній повазі, взаєморозумінні і компромісах; 2) кохання; 3) дзеркальні стосунки («ми неначе відображення одне одного»); 4) дружба</p>	<p>Спостерігається прагнення до «злиття» з партнером майже на всіх рівнях: емоційному, інтелектуальному, поведінковому, світоглядному; навіть якщо це відбувається за рахунок порушення його особистих кордонів та права на обстоювання власного внутрішнього світу</p>
<p>5. Перспектива розвитку наших стосунків вбачається мені в...</p>	
<p>Ті, хто визначився у цьому питанні, розглядають своє сімейне майбутнє, швидше через категорію «вільні», ніж через поняття «традиційні», «офіційно зареєстровані»: 1) згодні на «довге і щасливе життя» без офіційного оформлення, оскільки «головне – бажання бути разом»; 2) згодні на спільне життя, побудоване за традиційним</p>	<p>Припускають, що побудова перспективних стосунків може відбуватися, як мінімум, за трьома сценаріями: 1) позитивний (традиційний) розвиток подій (створення, щасливої, міцної сім'ї; з дітьми; або просто укладання офіційного шлюбу); 2) негативний розвиток подій (без весілля; без дітей; незабаром стосунки розірвуться);</p>

алгоритмом: «живемо разом – одружуємось – квартира – діти – старість», але тільки у випадку, якщо ця схема забезпечить всі нагальні потреби юнака	3) невизначений сценарій («не хочу забігати наперед», «наразі не думаю про це»)
---	---

Зважаючи на вищезазначене, можемо окреслити окремі уявлення представників покоління Z про своїх шлюбних обранців.

Юнаки цінують в майбутній шлюбній партнерці її прагнення до побудови чесних, відкритих стосунків та жіночність. Створюють напруження та недовіру між партнерами егоїстично-аморальна поведінка обраниці й окремі риси, які вважаються у нашому суспільстві традиційно «жіночими». Хлопці сподіваються на розуміння їх обраницями диференційованого характеру їх взаємин (у категоріях: «пара», «закохані», «вільні від зобов'язань партнери» або «просто дружба»), що, у свою чергу, визначає неоднотайні варіанти побудови стосунків на перспективу (традиційний шлюб, шлюб без реєстрації зі спільним проживанням, незареєстровані стосунки з нарізним проживанням).

Дівчата вважають, що комунікабельність, діловитість та емоційність майбутнього обранця сприяють створенню довірчої родинної атмосфери; а гіпертрофованість тих же рис – руйнує її; та й взагалі, юнки більш толерантно ставляться до проявів негативних рис характеру партнерів. В ідеальних стосунках респондентки націлені на задоволення своїх потреб у взаєморозумінні, підтримці й відповідальному ставленні, для чого намагаються максимально зблизитись з партнером (навіть порушуючи його особисті кордони), таким чином привласнюючи собі домінуючу позицію в родині. Але, водночас, уявлення дівчат про перспективність стосунків з ідеальним партнером доволі реалістичні: шлюб як соціальний інститут трансформується, виникають нові варіанти його функціонування (сурогатні сім'ї, сім'ї вихідного дня, серійні шлюби, в яких кожен з партнерів знає: це тимчасові стосунки), а отже, не всі взаємини завершуються офіційною реєстрацією.

Інформація про умови вибору шлюбного партнера, як юнаками, так і юнками, отримана нами, в цілому узгоджується з теорією «кругової любові» А. Рейса (Галкина Е., Кадничанская М., 2015). У респондентів обох статей вже на дошлюбному етапі вибудовується наступна схема міжособистісної взаємодії з потенційним партнером: налагодження взаємозв'язку (легкість спілкування, комфорт від контакту) → саморозкриття (відчуття довіри і розслаблення в його/її присутності) → формування взаємної залежності (особливо помітне у дівчат) → реалізація основних потреб: у любові, довірі, підтримці, взаєморозумінні (ці потреби наявні у представників обох статей).

Отже, у сучасному суспільстві відбувається активна трансформація уявлень молодих людей про інститут сім'ї. Серед факторів, які здійснюють вагомий вплив на становлення цих уявлень можна виділити наступні: глобальне розповсюдження західних цінностей; зміна економічного укладу; моральна свобода; гендерна асиметрія (непропорційна представленість соціальних і культурних ролей обох статей у різних сферах життя); перерозподіл соціальних ролей між чоловіком і жінкою тощо.

Перспективою подальших досліджень вважаємо вивчення рівня відповідності уявлень про ідеального подружнього партнера у сімейних парах з різною тривалістю перебування у шлюбі.

Мірошниченко О. М., Настояща У. В.

СТРЕС НА РОБОЧОМУ МІСЦІ ПЕНІТЕНЦІАРНОГО ПЕРСОНАЛУ

Професійну діяльність співробітників служби виконання покарань супроводжують стрес-фактори. До них відносяться фактори небезпеки, раптовості, невизначеності, новизни засобів і способів реалізації діяльності в екстремальних умовах, збільшення темпів дій, фактор дефіциту часу, а також психологічний вплив спецконтингенту колонії.

Стресовість роботи співробітника кримінально-виконавчої служби розглядалась багатьма вченими та з урахуванням різних аспектів діяльності: Ф. Березінім (1988), В. Семко (1995), Ю. Олександрівським (1997, 2000), Д. Узнадзе (2004), А. Маклаковим (2012) – у контексті розгляду проблеми психічної адаптації; О. Сальниковою (2010) – при розгляді посттравматичних стресових розладів; у дослідженнях професійної деформації (Seifert К., Свінцов О., Соколов І., 1997; Буданов А., 1996; Безносос С., 2003; Папкін А., 1984; Медведев В., 1996).

Як зазначають М. Сатро та С. Weiser, робочий стрес являє собою складний багатогранний комплекс явищ. Психосоціальне оточення є важливим, але не єдиним фактором виникнення стресу на роботі. Факторами стресу можуть бути соціальні, екологічні та організаційні умови праці, а також надмірно високі вимоги до роботи, відсутність підтримки, невдоволення стосунками з клієнтами, труднощі у професійних взаєминах.

Результати досліджень психосоціальних факторів праці співробітників кримінально-виконавчої служби і негативних наслідків стресу тісно взаємопов'язані. Вони різняться залежно від джерел. Ряд науковців (D. Ganster, В. Mayers, М. Fusilier) відзначають, що соціальна підтримка співробітників пенітенціаріїв менше впливає на робочий стрес, ніж підтримка сім'ї. Також ці автори встановили, що більш високий рівень стресу співробітників пов'язаний із сильними симптомами перевтоми.

За думкою І. Баранаускене та А. Валайкене, робота співробітників кримінально-виконавчої служби є стресовою та становить небезпеку як у фізичному, так і в психологічному відношенні, і це, у свою чергу, знижує задоволеність нею та змінює самовіддачу. Дослідники зазначають, що співробітники пенітенціарної служби схильні тримати дистанцію між собою і членами своєї сім'ї, нібито бажаючи захистити сім'ю від негативних аспектів своєї роботи, проте тим самим вони позбавляють себе щирого спілкування та взаєморозуміння.

Так, наприклад, на думку М. Epoch вплив хронічного (кумулятивного) стресу на сензитивних етапах розвитку не тільки сприяє психологічному стражданню індивіда, але і

збільшує ймовірність дезадаптивної, соціально-небезпечної поведінки.

На думку F. Cullen, B. Link, N. Wolfe та J. Frank психосоціальні фактори праці персоналу виправних установ та слідчих ізоляторів потребують особливої уваги дослідників, оскільки вони вважаються небезпечними як для фізичного, так і для психічного здоров'я. Науковці зазначають, що пенітенціарій щодня безпосередньо має справу з асоціальними верствами суспільства, які мають неприйнятні установки, цінності та схильні до насильства. Крім того, тривалий час вони проводять в ізоляції, вирішуючи проблеми засуджених, спостерігаючи за їхнім життям, субкультурою, відповідаючи за підтримання порядку і дисципліни в тюрмі.

Доречно зауважено С. Бабуриним, що перебування людини в пенітенціарному середовищі (як співробітника, так і засудженого) є для неї стресом і стає причиною різноманітних психічних розладів, а сама система пенітенціарних установ виступає полігоном їх відтворення.

А. Ліблінг, Д. Прайс та Г. Шефер також вказують на те, робота в тюрмі вельми трудомістка і має значний емоційний вплив на персонал. Тюрма характеризується як каральна і часто із жорстоким середовищем у ній, з атмосферою безнадійності, тривоги, страху та страждань. Тюремні працівники можуть зіткнутися з «постійно присутнім ризиком» нападу і водночас мати справу зі складними ситуаціями, такими як членушкодження та спроби самогубств. Щоденна робота в такій атмосфері має свої документально підтверджені наслідки, включаючи депресію, почуття ізольованості, погане фізичне здоров'я, безсоння, складності з розслабленням, «перенесення роботи в домашнє оточення» та емоційну десенсібілізацію, яка часом може призводити до алкогольної або наркотичної залежності. На думку дослідників, крім більш широкого емоційного впливу, тюремні працівники можуть зіткнутися з високим рівнем пов'язаного з роботою стресу. Незважаючи на те, що їх вважають людьми, які просто відкривають і закривають камери ув'язнених, робота їх куди більше складна. Почуття перевтоми і неможливість знайти необхідний час для виконання різних завдань є звичайним джерелом стресу. Деякі

тюремні працівники повідомляли, що зазнають труднощів у поєднанні двох основних цілей їх роботи: «утримання під вартою» (тобто забезпечення безпеки і контролю) і «турбота» (налагодження стосунків із ув'язненими, допомога їм у вирішенні проблем, пов'язаних з їхньою протиправною поведінкою).

У звіті Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню зазначається те, що недостатня кількість персоналу може означати, що від персоналу очікується значна понаднормова робота і дуже довгі зміни в цілях забезпечення загальної безпеки, що може призвести до «високого рівня стресу серед співробітників та їх передчасного вигорання».

Також дослідженнями доводиться наявність високого ризику служби в таких умовах для здоров'я персоналу. Саме на цьому наголошується і у відповідній записці УНП ООН/ВОЗ, що здоров'я співробітників тюрем піддається впливу: зокрема, велика кількість досліджень показали, що ризик інфікування такими захворюваннями, як гепатит В і С, а також на туберкульоз, значно вище серед персоналу, ніж серед звичайного населення.

С. Безносів розглядає стресовість професії пенітенціарія в контексті професійної деформації. Як заявляє дослідник, у кожній професії існують свої комплекси психотравмуючих факторів, що мають як загальну, так і специфічну природу. Найбільш глибокі негативні впливи на особистість працівника властиві професіям типу «людина – ненормальна людина». І розглядає роботу пенітенціарія як «суб'єкт – предметний» підхід до предмета своєї праці. Це призводить до перенесення суто діяльнісних норм як регуляторів активності професіонала в підпростір «життя його особистості» – сферу особистісного спілкування, поведінки, побуту, ділового спілкування з представниками інших професійних цехів і світоглядів.

Стресостійкість як професійно важлива соціально-психологічна якість співробітника ДКВС відіграє ключову роль у виборі поведінки в екстремальній ситуації і є однією з основних навичок, необхідних у безпосередньому контакті із

засудженими. Стресостійкість, у сучасному розумінні, є здатністю особистості знаходити, усвідомлювати і використовувати зовнішні та внутрішні ресурси для збереження адекватності психічного стану навіть в екстремальних умовах. Високий рівень стресостійкості – надійний показник професійної адаптованості співробітника ДКВС, що забезпечує розвиток у нього стійкого позитивного ставлення до виконуваної діяльності. Чим нижче у співробітника рівень стресостійкості, тим вище його вразливість до організаційного стресу, тим частіше переживання дистресу і тим ймовірніше виникнення синдрому професійного вигорання і синдрому хронічної втоми.

Виходячи з перерахованих вище стрес-факторів, що визначають специфіку служби виконання покарань, можна сказати, що вона по своїй суті є екстремальною. Крім цього, екстремальний характер служби пов'язаний з постійною готовністю і можливістю використання засобів та прийомів самооборони, що негативно впливає на емоційний стан працівників, психічне та соматичне здоров'я, якість соціальної взаємодії і, звісно, їх психологічну стійкість та успішність професійної діяльності.

Мойсієнко Ю. О.

ЕКОЛОГІЧНИЙ КОМПОНЕНТ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ДІТЕЙ

Поява напряму екологічної психології обумовлена насамперед тим, що ухвалення вирішення екологічних проблем будь-якого масштабу вимагає перебудови панівного нині антропоцентричного типу екологічної свідомості людей на екоцентричний. С. Дерябо та В. Ясвін визначають екологічну психологію як напрямок психології, що досліджує індивідуальну і групову екологічну свідомість. Вони вважають предметом екологічної психології екологічну свідомість, що розглядається в соціогенетичному, онтологічному і

функціональному аспектах. Під екологічною свідомістю автори розуміють сукупність екологічних уявлень, існуючого відношення до природи, стратегій і технологій взаємодії з нею (Дерябо С., Ясвин В., 1996).

Проблему екологічної свідомості ґрунтовно проаналізовано у працях вітчизняного психолога В. Скребця. Згідно його визначення, екологічна свідомість – рівень психічного відтворення природного і штучного середовища, свого внутрішнього світу, саморефлексія місця та ролі людини у біологічному, фізичному та хімічному світі, а також самоврегулювання та наповнення цього відтворення екологічним змістом (Скребець В., 1998).

Аналіз психологічної літератури показав, що екологічна свідомість та її типи, види, форми вивчались багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими, проте особливості екологічної свідомості дітей дошкільного віку досліджені недостатньо.

Дошкільний вік характеризується виникненням нової соціальної ситуації розвитку дитини. У неї вже з'являється коло елементарних обов'язків. Змінюються взаємини з дорослими, набуваючи нових форм, при яких спільні дії поступово зміщуються самостійним виконанням вказівок. Стає можливим досить систематичне навчання відповідно до певної програми, хоча її можна реалізувати лише в тій мірі, в якій вона стає власною програмою дитини. Окрім того, в цьому віці дитина вже вступає в певні стосунки з однолітками, що також визначає ситуацію її розвитку. Важливе місце в цей період відводиться дошкільній освіті.

Дошкільна освіта як соціальне й культурне явище є невід'ємним супутником еволюційного поступу людства. Науковцями вона розглядається як спеціальна сфера соціального життя, своєрідних соціокультурний феномен, сутнісна характеристика етносу, суспільства, людської цивілізації, способів її самозбереження й розвитку, цілісна єдність навчання, виховання, розвитку й саморозвитку особистості. Сучасна дошкільна освіта являє собою синтез багатьох напрямів: національне, культурне, сімейне, економічне виховання тощо. Обов'язковим компонентом закладу

дошкільної освіти є екологічний, який поєднує в собі екологічне виховання та наповнення закладу флорою і фауною.

Дослідники зазначають, що дошкільний вік являється сенситивним періодом для формування суб'єктивного ставлення до природи (Дерябо С., Ясвин В., 1996). Суб'єктивне ставлення до природи у дітей дошкільного віку – це суб'єктивне відображення взаємозв'язків своїх потреб з об'єктами і явищами природи, які є фактором, що обумовлює поведінку. Суб'єктивне ставлення до природи дошкільнят характеризується цілим рядом параметрів: модальність, стійкість, широта, інтенсивність, усвідомленість, емоційність, домінантність, узагальненість, принциповість і свідомість.

Таким чином, формуючи у дошкільників суб'єктивне ставлення до природи необхідно звернути особливу увагу не тільки на засвоєння необхідної системи знань про певні об'єкти чи явища, але й на вміння правильно виразити власне ставлення через конкретні висловлювання, судження і дії, поєднуючи почуття, знання та дії.

У роботах сучасних дослідників відмічається важливість розвитку у дітей дошкільного віку емоційно-позитивного відгуку на об'єкти і явища природи як основи формування пізнавального інтересу, усвідомленості поведінки і бажання знову вступати у взаємодію з природним оточенням. З огляду на це стає очевидним, що пріоритетним завданням екологічного виховання є формування суб'єктивного ставлення до природи, який у цьому віці являється ознакою екологічної свідомості дітей.

Проведений нами аналіз показав, що на сьогодні існує кілька варіантів програм дошкільної освіти, до яких включено заняття з екологічного виховання. Мета проведеного нами дослідження полягала у визначенні рівня сформованості компонентів екологічної свідомості дітей, які навчаються за різними програмами. У дослідженні брали участь вихованці ЗДО з трьох населених пунктів: м. Чернігів (програма «Дитина»), Куликівська громада Чернігівської області (програма «Українське дошкілля»), м. Івано-Франківськ (програма «Соняшник»). Загальна кількість респондентів 90, з них 52% дівчат і 48% хлопців. Вік учасників 5-6 років. У

дослідженні було використано такі методики: вербальна асоціативна методика «ЕЗОП» (Дерябо С., Ясвин В., 1995), анкета для визначення рівня екологічної культури та екологічних знань (Моисеева Л., 2004); методика діагностики екологічних знань дітей дошкільного віку (Чердымова О., 1999).

За результатами дослідження виявлено, що більшість дошкільників загальної вибірки продемонстрували високий рівень екологічної культури. Відповіді свідчать про те, що діти з повагою ставляться до довкілля, намагаються не нашкодити природному середовищу. Досліджувані проявляють турботу стосовно куточка природи, розташованого в дитячому садку та інших об'єктів живої природи. Діти виявили зацікавленість у збереженні рослинного та тваринного світу.

У досліджуваних переважають естетична та етична екологічні установки, котрі є важливою складовою розвитку екологічної свідомості та формування морально-етичних норм ставлення до довкілля. П'ята частина досліджуваних виявили інтерес до природи, її пізнання, тобто продемонстрували когнітивну установку. Найменша частка дітей мають прагматичну установку, тобто сприймають природу як об'єкт користі.

Було з'ясовано, що діти з вищим рівнем екологічних знань мають естетичну та етичну установки. Діти сприймають природу як об'єкт краси та налаштовані на захист та збереження природного довкілля. Такі ж результати показало і співвідношення рівня екологічної культури та установок.

При порівнянні результатів трьох груп за критерієм «освітня програма» виявлено, що з невеликою перевагою компоненти екологічної свідомості більш сформовані у дітей, які виховуються за програмою «Дитина» (м. Чернігів). Проте, стверджувати, що ця програма є найефективнішою, мабуть, не варто, адже на результати могли вплинути інші чинники (місце розташування дитячого закладу, особистість вихователя, рівень розвитку дітей тощо). У цілому можна вести мову про те, що всі три програми є відносно ефективними та сприяють формуванню екологічної свідомості дітей дошкільного віку.

В садочках повинні використовуватись програми, направлені на екологічне виховання дитини. Для забезпечення

морально-етичного компоненту екологічної свідомості дітей, вихователям потрібно застосовувати різноманітні форми та методи викладу матеріалу: прогулянки, екскурсії на вулиці, дидактичні ігри на екологічну тематику, залучення дітей до природоохоронної діяльності, казкотерапію тощо.

Загалом варто зазначити, що екологічний компонент ЗДО є надзвичайно важливою складовою формування людини нового покоління – екологічно орієнтованої, екологічно свідомої та вихованої, гармонійно розвиненої, цілеспрямованої, готової нести відповідальність за екологічне майбутнє нашої держави.

Молочко А. Я.

БРЕНД ЯК СПОСІБ САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ КОРИСТУВАЧА СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ

В епоху активного розвитку інформаційно-комунікаційних технологій будь-яка сфера соціального життя пов'язана з використанням цифрового обладнання, програм, платформ та ІТ-інструментів. І це особливо позначилось на бізнес-середовищі, що є об'єднувальним компонентом різнобічної діяльності людини XXI століття. Адже діджиталізація вимагає швидкого реагування та адаптації до змін в споживачській поведінці клієнтів. Саме цим обумовлено актуальність проблеми використання нових інструментів ефективної самопрезентації особистості як у реальному, так й у віртуальному житті.

Усе частіше українські та зарубіжні вчені зосереджують свою увагу на процесах, що відбуваються в мережі Інтернет, зокрема тих, що впливають на свідомість і поведінку особистості. І такий соціально-психологічний феномен, як бренд, є одним із головних у царині наукових розвідок.

Поняття «бренд», незважаючи на свою популярність, і досі не має чіткого тлумачення, а тому є предметом дискусій між практиками і теоретиками – фахівцями з різних галузей науки. Американська маркетингова асоціація вважає, що бренд (від англ. brand) – це назва (ім'я), термін, знак, символ, дизайн, їх деяка комбінація, що використовується, аби впізнавати вироби

певної фірми, тобто є комплексом ідентифікаторів товару або бізнесу.

Крім того, маркетологи розуміють бренд як свого роду торгову марку, яка є стійким іміджем, певною сумою вражень та емоційних відчуттів, які отримують споживачі та користувачі на основі функціональних та емоційних вигід (Кларк D., 2008; d'Alessandro D., 2002).

Учені виокремлюють два базових підходи та вважають, що бренд можна сприймати у пасивній (як об'єкт, який обумовлює формування певного враження) та активній (як процес формування враження) формах (Володина О., 2011). Проте, інші дослідники дотримуються думки, що бренд як маркетингова категорія, не може виконувати функцію регуляції поведінки (Володина О., 2011) та розглядають бренд як *«систему, що об'єднує товар з його характеристиками, його образ у свідомості споживача, а також концепцію виробника по відношенню до свого товару, торгової марки і споживача»* (Гусева О., 2016). Лише відображення бренду в свідомості споживача наділяє його когнітивними, емоційними та мотиваційними властивостями, що дозволяють регулювати поведінку споживача (Boyett J., Boyett J., 2002).

А. Щербак вкладає в поняття бренд характеристики, які визначають сенс життя людини, створюють комфорт особистісної та соціальної сфери життєдіяльності. Якщо бренд займає місце в свідомості людини, він має можливість існувати та реалізуватися. Учений пояснює: людина прагне знайти щось спільне з брендом, а бренд – з людиною (Щербак А., 2015).

Психологічним феноменом називає бренд М. Андреева та підкреслює його психологічну складову, виражену індивідуальними особливостями особистості (уявлення, цінності, установки тощо), які є основою споживачької поведінки (Андреева М., 2003). Споживачька поведінка – це вибір, який робить суб'єкт на користь того чи іншого бренду. Збіг особливостей бренду та уявлень людини про себе стає стимулом для вибору. Результати досліджень споживчої поведінки доводять те, що за допомогою бренду здійснюється формування у споживача власної ідентичності та Я-концепції. Привласнення бренду певних асоціацій обумовлено

використанням цього бренду референтною для споживача групою. Тому, обираючи певний бренд, споживач отримує такі вигоди, як соціальне схвалення, самовираження, підвищення самооцінки тощо (Escalas J., Bettman J., 2003).

Сьогодні соціальні мережі є не тільки формою організації соціального простору, але й формою буття, соціальним інститутом (Черняк Е., 2017). Очевидним є той факт, що в сучасному світі саме Інтернет виступає одним із найпростіших засобів самовираження та самопрезентації особистості. Демонстрація вибору викликає почуття задоволення та відчуття емоційної приналежності до соціальної групи з такими ж ціннісними орієнтаціями.

Особистість вступає в процес споживання з метою самопрезентації та створення певного образу «Я». Вибір бренду обумовлений приписуванням продукту не тільки ціни, торгової марки, престижу, а й емоцій, почуттів, настроїв. Адже бренд грає роль референтного «суб'єкта» (Друппова С., 2006), є засобом соціальної стратифікації, сприяє усвідомленню та коригуванню соціально-рольового статусу, активно виконує функції ідентифікації, позиціонування й індивідуалізації стилю життя.

Отже, зазначене вище, дозволяє стверджувати: бренд є важливим феноменом сучасності, адже являє собою не лише елемент стратегії розвитку сучасного підприємства, а й виступає одним із нових символічних засобів самопрезентації та є особливо ефективним інструментом самопрезентації в соціальних мережах. Адже завдяки своїм особливостям бренд дає можливість користувачеві створювати образ «Я», орієнтуючись переважно на власний вибір, що, у свою чергу, цілком залежить від індивідуально-психологічних особливостей особистості.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО СТРЕСУ ІТ-ФАХІВЦІВ

У відповідь на виклики суспільства, яке стрімко змінювалося впродовж останніх десятиліть, активно розвивається новий тип професій, що потрібні сучасним інноваційним високотехнологічним організаціям. Нова група професій інноваційної сфери (оператори call-центрів, комп'ютерні інженери, web-дизайнери, фахівці у сфері інформаційних технологій, програмісти (особливо java-програмісти), тестувальники, проектні менеджери, працівники HR-відділів, ІТ-консультанти та ін.) стикаються з низкою труднощів, що зумовлюють виникнення професійних стресів. З одного боку, вони спричинюються динамічним, доволі нестабільним організаційним середовищем, а з іншого, – індивідуально-особистісними особливостями спеціалістів ІТ-сфери. Слід зазначити, що у сучасних ринково-конкурентних виробничих сферах професійні стреси вже сприймаються як своєрідна «норма» (Бодров В., 2006).

Фахівці ІТ-сфери стали об'єктом уваги науковців через високу конкурентоспроможність на ринку праці та широку затребуваність їх професії. За даними першого інноваційного технологічного парку UNIT.City за 2018 р., в Україні функціонують 4 тис. ІТ-компаній, де працюють майже 185 тис. розробників. ІТ – друга за експортом галузь в Україні і наша країна одна з перших за обсягом експорту ІТ-послуг в Європі. Водночас, робота фахівців у даній сфері є надзвичайно напруженою, насамперед, через високу «завантаженість» та інтенсивність праці, оскільки попит на ІТ-послуги постійно зростає. Зазначене свідчить про актуальність дослідження особливостей прояву професійного стресу у працівників індустрії високих технологій.

Професійний стрес у сучасних міждисциплінарних розвідках розглядається як багатовимірний феномен, що виявляється у фізіологічних і психологічних реакціях на складну робочу ситуацію чи вид фахової діяльності (Водопьянова Н., Старченкова К., 2009).

Наразі у низці досліджень констатується висока стресогенність діяльності представників ІТ-професій та вивчаються її чинники. Тривалий час увага вчених зосереджувалася здебільшого на виробничих (психосоціальних) стрес-чинниках (В. Барабанщикова, А. Журавльов, Р. Карасек, К. Купер, Н. Малхотр, Дж. Маршал, О. Сафронова та ін.). Виробничі чинники об'єднують сукупність трудових, соціальних та організаційних умов, що можуть завдати фізичної чи психологічної шкоди працівникові ІТ-сфери. До таких умов, зокрема, відносяться: високий темп роботи, складність виконуваних функцій, суперечливість завдань, низький ступінь автономії, недостатнє використання навичок і здібностей фахівця, трудові й міжособистісні конфлікти тощо.

Особистісним чинникам професійного стресу в ІТ-працівників (переважно у програмістів) присвячені роботи Ю. Бабаєва, О. Войскунського, Ф. Брукс, Г. Вейнберг, Н. Вірт, В. Волконської, Е. Дейкстра, С. Макконнелл, М. Смульсон, М. Стасюк, Д. Філоненко, О. Шнайдер, Б. Шнейдерман та ін. В них розглядаються особливості мотиваційно-потребової, ціннісної, емоційної сфери (прояви алекситимії, емоційного інтелекту), копінг-стратегій та стресостійкості, лідерських якостей та комунікативних навичок.

Втім проблематика наслідків професійного стресу (професійного вигорання, особистісних деформацій) та їх зв'язку з індивідуально-психологічними характеристиками у фахівців сфери ІТ залишається маловивченою, оскільки інтерес до її дослідження у нашій країні виник порівняно недавно. Аналіз існуючих теоретичних та емпіричних напрацювань дав змогу виокремити низку чинників, що стосуються вимог до особистісних якостей ІТ-спеціалістів, які суттєво впливають на виникнення у них професійних стресів.

Останнім часом суттєво змінились соціальні стереотипи стосовно ІТ-спеціаліста. Кілька років тому типового айтишника уявляли інтровертованим, байдужим до власної зовнішності, дещо дивакуватим, відстороненим від інших членів колективу, молодиком, який має справу переважно з технікою. Сьогодні він уявляється комунікабельним творчим спеціалістом, націленим на професійне й особистісне зростання, готовим до роботи в

команді й до діалогу з наявними чи майбутніми клієнтами. Це може спричинювати рольовий конфлікт, як почуття невідповідності між власними уявленнями про себе та очікуваннями інших.

Раніше головним для ІТ-фахівця було володіння набором вузькоспеціалізованих знань та технічних навичок, потрібних для обслуговування комп'ютерної техніки. Зараз – найбільш затребуваним на ринку є створення програмних продуктів для численних потреб замовників, що передбачає особистісну креативність, творчий підхід до використання наявного технічного й програмного забезпечення, здатність до саморозвитку і постійної самоосвіти.

Важливою вимогою до особистості сучасного ІТ-фахівця є здатність до роботи в команді. Створення конкретного продукту чи ІТ-аутсорсинг вимагає вміння працювати у команді спеціалістів-суміжників, поєднуючи соціально-психологічні вміння (вибудовувати комунікації, уникати конфліктів, у разі потреби брати відповідальність за прийняття бізнес-рішень і виявляти лідерські якості) із здатністю демонструвати високі професійні (навіть експертні) навички (швидко шукати й опрацьовувати потрібну інформацію, гнучко, аналітично й критично мислити, чітко й зрозуміло презентувати власні ідеї).

Суттєво змінилися вимоги до емоційної сфери ІТ-фахівця. Раніше айтішників орієнтували на роботу зі знаковими системами, а не з людьми, що не вимагало емоційної компетентності, а лише розвинених інтелектуально-когнітивних здібностей, оскільки успішним програмістам властива максимальна раціоналізація пізнавальної діяльності зі спрощенням емоційного та міжособистісного компонентів. Зараз існує потреба в кооперації з іншими членами команди та замовниками, продуктивність якої багато в чому залежить від ефективності взаємодії її членів, а значить і від рівня розвитку їх емоційної обізнаності – емоційного інтелекту. Встановлено, що ІТ-фахівці з низьким рівнем емоційного інтелекту більш схильні до емоційного вигорання.

Надзвичайно стресогенними є мотиваційні чинники, коли позитивна мотивація вибору професії та професійної діяльності (інтерес до техніки, технологій, можливості вирішувати цікаві й

складні завдання, достойна зарплатня) в умовах високої завантаженості та великих обсягів рутинної й нецікавої роботи втрачають свою актуальність.

Також є чинники, що стосуються індивідуально-особистісних властивостей фахівців сфери ІТ. Серед таких – специфіка образу світу, намагання створити власний світ у контексті віртуальної реальності, в якому ігноруються заборони й обмеження, що існують в реальності. Це може призводити до непорозумінь з колегами, адміністрацією, клієнтами. Окремі індивідуальні риси (професійна та особистісна мобільність, автономність, стійкість до невизначеності, схильність до ризику, відкритість змінам) сприяють виконанню ІТ-фахівцями індивідуальних проєктів, але перешкоджають у ситуації командної роботи. Отже, психологічна специфіка виникнення та перебігу стресу у фахівців ІТ-сфери залежить не лише від зовнішніх чинників та умов, але й значною мірою визначається внутрішніми чинниками.

Саме в особистості сучасного ІТ-фахівця, його свідомих та несвідомих настановах, особистісних смислах, цілях, потребах, мотивах професійної діяльності, внутрішній позиції в міжособистісній взаємодії, на нашу думку, криються справжні глибинні детермінанти професійного стресу. Дослідження цих причин має стати предметом майбутніх емпіричних досліджень.

Москальов М. В.

КОУЧИНГ ЯК ЗАСІБ УСПІШНОГО ВХОДЖЕННЯ ВЧИТЕЛІВ В ОСВІТНЮ ОРГАНІЗАЦІЮ

В умовах соціально-політичних та економічних трансформацій в українському суспільстві висуваються нові вимоги до сучасних фахівців у різних галузях народного господарства. Особливої уваги надається проблемі входження фахівців в організацію. Варто зазначити, що кожна людина в своєму житті переживала ситуації, пов'язані із входженням на нове місце роботи, які супроводжуються тривожністю, внутрішнім неспокоєм тощо. Реформування та трансформація

освітнього середовища, вимагає від педагогічних працівників докорінного переосмислення своєї діяльності з врахуванням основ концепції Нової української школи. Актуальним наразі є розробка новітніх методів підготовки вчителів української школи, особливо молодих вчителів до нових умов професійної діяльності, з метою засвоєння не лише особливостей навчального процесу, але і нових вимог професійної діяльності. До таких методів можна віднести коучинг, який сприятиме ефективному входженню молодого вчителя в освітнє середовище.

У визначенні Міжнародної Федерації Коучинга (ICF) коучинг – це безперервне співробітництво між коучем та фахівцем, яке допомагає останнім досягти реальних результатів у своєму особистому і професійному житті. За допомогою процесу коучингу фахівці поглиблюють свої знання, покращують свій коефіцієнт корисної дії і підвищують якість життя. Відомі такі види коучингу:

- *Executive coaching* (коучинг для вищого менеджменту) – важливий особливо, коли топ-менеджер розпочинає керівну/управлінську діяльність.

- *Leadership coaching* (коучинг лідерства) – спрямований на взаємодію з менеджером, відповідальним за управління колективами.

- *Life Coaching* (лайф-коучинг) – концентрується на плануванні життя і досягненні власних цілей.

- *Business-coaching* (бізнес-коучинг) – формування динамічної, креативної позиції в конкурентному середовищі, а також підтримка і супровід в розвитку бізнесу.

- *Careers coaching* (коучинг кар'єри) – інтерактивний процес співпраці клієнта і коуча у сфері професійної діяльності клієнта. Завдання кар'єрного коучинга: розробка плану професійного розвитку, встановлення кар'єрних цілей, визначення і використання своїх талантів, аналіз і визначення важливих аспектів своєї ідеальної роботи і професії, пошук вигідної роботи, стратегія пошуку роботи тощо

- *On-Job-Coaching* (коучинг на робочому місці) – зосереджений на розвитку компетенції під час виконання роботи. Коуч бере участь в подіях щоденної роботи клієнта і,

надаючи зворотній зв'язок, підтримує клієнта в підвищенні рівня його професійної компетентності.

Відомі різні підходи до розуміння та визначення поняття «коучинг» (Нежинська О., Тищенко В., 2015):

- методика розкриття потенціалу особистості для максимізації власної продуктивності та ефективності (Голліві Т., 2007);

- розкриття потенціалу людини з метою максимального підвищення її ефективності (Уйтмор Дж., 2005);

- мистецтво сприяти підвищенню результативності, навчанню та розвитку іншої людини (Дауні М., 2013);

- здійснює позитивні зміни за рахунок внутрішнього потенціалу людей, команд, організацій (Аткінсон М., 2009);

- процес підтримки розвитку і закріплення умінь за допомогою другої особи – коуча – через спостереження, постановку цілей і завдань, регулярне надання зворотного зв'язку і тренування нових моделей поведінки (Цивінська А., 2013).

Отже, узагальнюючи ми можемо констатувати, що коучинг охоплює різнобічні аспекти професійної діяльності фахівців, у тому числі і вчителів та сприяє особистісному та професійному розвитку особистості.

Водночас вивчення зарубіжної та вітчизняної наукової літератури показало недостатність вивчення проблеми успішного входження молодих вчителів в освітню організацію.

Аналіз наукової літератури та практичний досвід надав можливість визначити, що *входження молодого вчителя в освітню організацію* розглядається як процес взаємодії фахівця та організації, під час якої відбувається прийняття та усвідомлення людиною норм та цінностей організації, особливостей корпоративної культури та відповідальності за виконання нових обов'язків; а також відповідно сама організація повинна брати на себе зобов'язання зацікавлювати людину відповідно місії та завдань організації, змінювати стереотипи та старі норми поведінки натомість прививати нові, вмотивовувати до роботи (Москальов М., 2012; 2017).

Виокремлено такі етапи процесу входження (Зайцева Т., 2016):

- ознайомлення з організацією (система управління, система розподілення праці, процедура ведення справ, правила прийняття рішень, корпоративна культура);

- ознайомлення з колективом (входження в комунікативний процес, групові правила, норми та процеси, стиль лідерства й управління, система неформальних відносин, нові колеги);

- ознайомлення з робочим місцем (вимоги до робочого місця, функціональні обов'язки, зона відповідальності, умови праці, умови оплати та підведення підсумків).

Тобто, можна відмітити, що основними етапами входження в освітнє середовище виділено такі етапи, як первинне ознайомлення з організацією; ознайомлення з колективом; засвоєння умов праці, функціональних обов'язків тощо.

Відомі різні підходи щодо розуміння вдалого входження в організацію (Москальов М., 2012): одні автори присвячували свої дослідження психологічним умовам входження працівників в організацію (W. Kahn); другі – надають перевагу відповідальності організації та стверджують, що професійні обов'язки не повинні призводити до виникнення «професійного вигорання» працівника (С. Maslach, S. Jakson, M. Leiter); інші – вказують на те, що вся відповідальність лежить на фахівцях, які повинні з гордістю та сумлінно виконувати місію організації, повністю концентруючись тільки на своїх професійних обов'язках (A. Bekker, E. Demerouti, W. Schaufeli, M. Salanova, V. Gonsales-Roma) (Чугунова А., 2005).

Таким чином, підсумовуючи вищесказане, можна зазначити, що коучинг в освітньому процесі допомагає успішному входженню вчителів в освітню організацію. Визначено, що входження молодого вчителя в освітню організацію розглядається як процес взаємодії фахівця та організації, під час якої відбувається прийняття та усвідомлення людиною норм та цінностей організації, особливостей корпоративної культури та відповідальності за виконання нових обов'язків; а також відповідно сама організація повинна брати на себе зобов'язання зацікавлювати людину відповідно місії та

завдань організації, змінювати стереотипи та старі норми поведінки натомість прививати нові, вмотивовувати до роботи.

Мунасіпова-Мотяш І. А.

АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Дана робота присвячена вивченню особливостей екологічної свідомості у взаємозв'язку з ціннісно-мотиваційною сферою старшокласників. Необхідність у проведенні досліджень на вказану тему обумовлюється, на наш погляд тим, що в даний час, проблема взаємодії людини та природи, а також дії людського суспільства на довкілля стала дуже гострою і прийняла величезні масштаби. Забезпечити сталий розвиток сучасного суспільства може лише діяльність, що виконується на основі глибокого розуміння законів природи, врахування численних взаємодій в природних угрупованнях, усвідомлення того, що людина – це всього лише частина природи. Це означає, що еколого-етична проблема постає сьогодні не тільки як проблема збереження навколишнього середовища від забруднення та інших негативних впливів господарської діяльності людини на Землі. Вона переходить в проблему запобігання стихійної дії людей на природу, в свідому, цілеспрямовану, взаємодію з природою, що планомірно розвивається. Така взаємодія здійснена за наявності у кожної людини достатнього рівня еколого-етичної культури, екологічної і етичної свідомості, формування яких починається з дитинства і продовжується все життя.

Спираючись на аксіологічний підхід до екологічного виховання, який визначає ціннісні орієнтації, як результуючу категорію екологічної свідомості поряд з професійною та функціональною категоріями (Скребець В., Шлімакова І., 2014), а також, враховуючи культурно-історичний аспект аксіологічної психології особистості, що відстежує процес присвоєння індивідом заданих суспільством духовних цінностей як зразків соціально бажаної поведінки (Карпенко З., 2009), зрозумілим

стає важливість підвищення екологічної культури молодого покоління шляхом екологічного виховання особистості (Мунасіпова-Мотяш І., 2018). Виходячи з всього зазначеного вище, метою дослідження є виявити взаємозв'язки між компонентами екологічної свідомості та ціннісними орієнтаціями старшокласників.

Загальна кількість респондентів склала 90 старшокласників чернігівських шкіл (64% – дівчата, 36% – хлопці). Вивчення особливостей екологічної свідомості як сфери буденної свідомості старшокласників проводилося за допомогою методики діагностики складових буденної свідомості «Здоровий глузд, мораль і право» В. Скребця, яка дозволяє рівною мірою здійснювати психометрію моральної, економічної та екологічної свідомості (для порівняння) в системі заданого діапазону моральних норм. Для вивчення ціннісно-мотиваційної сфери та учнів підліткового та раннього юнацького віку використано методику «Ціннісні орієнтації» М. Рокича. Для обробки результатів користувалися комп'ютерною програмою SPSS 22.0.

Аналіз результатів, отриманих внаслідок вивчення складових буденної свідомості за методикою «Здоровий глузд, мораль і право» В. Скребця виявив наступне. Серед усіх сфер буденної свідомості старшокласників найбільш розвиненим є компонент Я-концепції моральної свідомості (середнє значення $2,62 \pm 0,79$), учні підтримують традиційні норми моралі, моральні цінності у них знаходяться в основі особистісних цінностей. На досить високому рівні знаходиться поведінкова складова екологічної свідомості (середнє значення $2,51 \pm 0,78$), що свідчить про вміння та схильність пов'язувати поведінку і діяльність з екологічними проблемами, морально-етичні норми у взаємодії з оточенням, увагу й заохочення екологічної культури в життєдіяльності респондентів, екологічну спрямованість на захист довкілля, раціональний (розумово обґрунтований) підхід до втручання в природу, еконормативну поведінку, тобто їх взаємодія з природою побудована на принципі зваженості впливів на довкілля. Досліджувані зацікавлені у збереженні природного світу у всій його

різноманітності, мають певний досвід природоохоронної поведінки.

Найменше в опитаних респондентів проявляються наступні складові буденної свідомості: компонент правосвідомості в Я-концепції (середнє значення $2,40 \pm 0,65$), поведінкова складова економічної свідомості (середнє значення $2,35 \pm 0,70$). Це можна пояснити тим, що старшокласники недостатньо обізнані в правових та економічних питаннях, не мають практичного досвіду в цих галузях. Таким чином, у досліджених учнів найбільше розвинуті такі складові буденної свідомості: компонент Я-концепції та поведінковий компонент моральної свідомості. Найменші рівні прояву мають: Я-концепція правосвідомості та поведінкова складова економічної свідомості. Щодо компонентів екологічної свідомості, у вибірці в цілому найбільше розвинута поведінкова складова екологічної свідомості (середнє значення $2,51 \pm 0,78$).

Аналізуючи результати дослідження ціннісно-сислової сфери старшокласників за допомогою методики «Ціннісні орієнтації» М. Рокича виявлено наступні тенденції. Серед усіх термінальних цінностей найбільш значимими для респондентів всієї вибірки являються: здоров'я (так вважають 73,3% респондентів), щасливе сімейне життя (47%), любов (50%). Натомість незначний відсоток респондентів обрали такі цінності, як наявність хороших і вірних друзів (32,2% респондентів) та розвиток особистості (18,9%). Серед інструментальних цінностей в опитаних студентів переважають: вихованість (у 50% респондентів), освіченість (у 40%). Натомість досить невеликий відсоток респондентів обирають такі цінності, як чесність (31,1%) та відповідальність (25,6%). Таким чином, досліджувані цінують здоров'я, традиційні сімейні цінності та цінності, якими характеризується інтелігентна, освічена людина.

З метою визначення взаємозв'язків складових буденної свідомості та цінностей нами був застосований метод кореляційного аналізу (коефіцієнт кореляції Спірмена). Виявлено, що існує прямий кореляційний зв'язок між когнітивною складовою екологічної свідомості та твердою волею ($r=0,3$; при $p \leq 0,01$). Оскільки високий розвиток даного

компонента екологічної свідомості у частини старшокласників свідчить про їх схильність до розуміння гармонії і внутрішнього комфорту, збереження довкілля та життєвого середовища як моральної норми і гідності людини, обачності зваженості й відповідальності щодо охорони і захисту природи, вимогливості до себе й інших стосовно екологічних дій та вчинків, то зрозумілим стає зацікавленість цих учнів у розвитку твердої волі. Установлений зв'язок свідчить про наступні тенденції: якщо серед сфер буденної свідомості домінуючою буде когнітивна складова екологічної свідомості, то учні цінують тверду волю тому, що вона дає можливість активно здобувати необхідні знання та проявляти еконормативну поведінку.

Між поведінковою складовою екологічної свідомості та щасливим сімейним життям встановлено прямий кореляційний зв'язок ($\rho=0,3$; при $p\leq 0,05$). Тобто, чим вище розвинена у респондентів поведінкова складова екологічної свідомості, тим більше значення відіграє така цінність, як щасливе сімейне життя. Можна припустити, що респонденти пов'язують бережне ставлення до природи з традиційними сімейними цінностями, з екологічним вихованням в сім'ї, увагою й заохоченням до екологічної культури в життєдіяльності родини. Можливо, ці учні мають приклад еконормативної поведінки у власній родині, всією родиною беруть участь в акціях щодо збереження навколишнього середовища.

Наступний прямий кореляційний зв'язок існує між такими структурними компонентом екологічної складової буденної свідомості, як Я-концепція та тверда воля ($\rho=0,2$; при $p\leq 0,05$), тобто в даному випадку, при переважаючих екологічних цінностях в системі Я-концепції, тверда воля буде досить розвинутою, що говорить про стійкість, витривалість, відстоювання своєї думки. Також існує прямий зв'язок між структурним компонентом Я-концепції екологічної складової буденної свідомості та щасливим сімейним життям ($\rho =0,2$; при $p\leq 0,05$). Тобто, чим вище Я-концепції екологічної складової буденної свідомості, тим більш значимою цінністю являється щасливе сімейне життя. Це може говорити про досить стійкі уявлення про себе, моральні норми поведінки, ставлення до інших, у старшокласників з високим розвитком даного

компонента екологія ототожнюється з моральними принципами особистості, завдяки чому цінуються гармонійні відносини в сімейному житті.

Таким чином, високий рівень розвитку компонентів екологічної свідомості старшокласників зумовлює надання переваги ними в ціннісно-мотиваційній сфері таких цінностей, як тверда воля та щаслива сімейне життя, що зумовлює їх відповідальне ставлення до власної поведінки в довіллі, використання морально-етичних норми у взаємодії з оточенням, збереження стабільності в сім'ї як структурній одиниці суспільства.

Надьон В. П.

СПІЛЬНОТИ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ

Психологія ХХІ століття працює над розробкою теорії і практики, які спрямовані на запобігання та пом'якшення наслідків прямого і структурного насильства. Сучасна психологія прагне знайти шлях до сприяння ненасильницькому управлінню конфліктами та прагненню до соціального правосуддя (миротворчості) (Клебер Р., 2002).

Загальновідомо, що емоції, здоров'я, благополуччя, психологічна стійкість здійснюють вплив на стабільність та мир – як особистий мир, так і мир у спільноті, національний та глобальний мир. Позитивний особистісний досвід, благополуччя, стійкість фактично спрямовані на особистий та міжособовий мир, проте це може завдати шкоди як громаді, так й іншій особі. Що ж таке мир? Це не лише важливий стан, але також і позитивний досвід особистості. Дослідження, проведені в країнах південної Європи, виявили асоціацію слова «мир» з термінами «благополуччя», «любов», «свобода». Доведено, що в мирних спільнотах мешканці більше цінують гармонію, радість від життя. Потрібно відзначити, що мир – це не тільки стан відсутності (мінімізації) насильства, а це, у першу чергу, стан соціальної справедливості, розвитку гармонійних відносин (Клебер Р., 2002).

По-перше, мирне суспільство може бути основою для позитивного особистісного досвіду людини; по-друге, позитивний досвід особистості робить шанси на мир більшими. На думку багатьох вчених, сильні сторони характеру (прощення, самоконтроль, милосердя) пов'язані зі зниженою реактивністю по відношенню до негативних подій. Отже, позитивні емоції та власний позитивний досвід можуть сприяти миру. Але до небажаних наслідків (жорстока поведінка, ризиковані дії, нехтування безпекою) може призвести не лише відсутність позитивного досвіду особистості, але й занадто високий рівень щастя. Прагнення досягти мети може негативно вплинути на соціальні стосунки в групі, оскільки індивід концентрується на власній особі, а не на взаєминах з іншими людьми.

Для того щоб сприяти розвитку миру, потрібно краще розуміти, що для різних груп і культур означають такі поняття, як «щастя» і «благополуччя». Оптимальне функціонування окремої особи може негативно впливати на інших членів громади, процвітання однієї групи може мати негативні наслідки для іншої групи. Питання мирного співіснування завжди цікавило психологів Європи, Північної Америки, Австралії. Сучасна психологічна наука може знайти альтернативу зусиллям спрямованим на забезпечення миру шляхом застосування зброї (Клебер Р., 2002).

Фаза «ненасильницького міжгрупового конфлікту», згідно з думкою теоретиків і фахівців конфлікту, є періодом, коли сторони конфлікту мають розбіжності в поглядах, цілях або інтересах (реальних чи уявних). Небезпечні форми насильства під час цієї фази не мають місця. Проте, якщо розбіжності не залагоджено, настає наступна фаза – «міжгрупове насильство». Коли закінчується ця фаза, настає третя фаза – «після насильства», яка може змінитися фазою «ненасильницького міжгрупового конфлікту» (у тому випадку, коли останній не взято під ефективний контроль) (Лінн Р., 2001).

Потрібно зазначити, що психологія може зробити значний внесок у розвиток розуміння психосоціальних коренів людської жорстокості і масового насильства, включаючи війну, тероризм, геноцид та ін. Ці знання допомагають нам спільно працювати з

іншими дисциплінами та програмами (урядовими і неурядовими) для розробки моделей та політики щодо раннього попередження, запобігання конфлікту і дозволяють знайти шлях до примирення (Клебер Р., 2002; Лінн Р., 2001).

Панченко В. О., Позняк Т. М.

ОСОБЛИВОСТІ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ

Конфлікти властиві всім сферам життєдіяльності людей. В процесі взаємодії відбувається постійне зіткнення їх цінностей, інтересів, поглядів, мотивів, психологічних особливостей та інших характеристик, що складають ядро індивідуальності. Відмінності в даних показниках часто лежать в основі виникнення конфліктів особистості в різних сферах її життя. Не є винятком і студентське середовище, особливістю якого є додаткові фактори психічного перенапруження, такі як підвищена скупченість і тривала групова ізоляція. Студентська молодь складає одну з основних рушійних сил суспільства, тому важливим є ретельне вивчення конфліктів для раннього їх розпізнавання та попередження, а при їх виникненні – ефективного управління.

Тема конфліктів завжди була об'єктом дослідження науковців і вивчалася представниками психологічних напрямків як зарубіжної, так і вітчизняної науки. Сьогодні в Україні проблему конфліктів успішно розробляють І. Булах, О. Винославська, О. Волянська, А. Гірник, Л. Долинська, Г. Ложкін, І. Кошова, Н. Коротенька, В. Кушнірюк, М. Пірен, Н. Пов'якель. Міжособистісні конфлікти у студентському середовищі стали предметом досліджень К. Лисенко-Гелемб'юк, Н. Макарчук, Л. Матяш-Заяц та інших.

Дане дослідження було спрямоване на вивчення конфліктності студентів та визначення стилю їх поведінки в конфліктних ситуаціях. Діагностичний інструментарій був представлений наступними методиками: анкета на самооцінку конфліктності, частоту вступу в конфліктну взаємодію та

причини конфліктів; методика діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки К. Томаса (адаптація Н. Гришиної); методика «Чи конфліктна Ви особистість?» (В. Рогов). В дослідженні взяли участь 64 студенти віком від 17 до 21 року (49 дівчат, 15 хлопців), що навчаються на психолого-педагогічному факультеті НУЧК імені Т. Г. Шевченка за спеціальністю «Психологія».

Аналіз результатів дає змогу стверджувати, що основними причинами конфліктів студенти вважають: особливості характерів (43%), несумісність в поглядах та інтересах (26%), брехню та непорозуміння (11%). Власний рівень конфліктності студенти оцінюють як середній (76%) і більшість з них заявляє, що рідко вступає в конфлікти (56%).

В результаті дослідження встановлено, що найчастіше поведінка в конфліктах у студентів проявляється у вигляді компромісу (43% позитивних відповідей). Це вказує на те, що в конфліктних ситуаціях у молоді є схильність до врегулювання розбіжностей на основі взаємних поступок. Цей стиль передбачає поєднання як індивідуальних, так і колективних зусиль в подоланні конфліктів.

Наступний по частоті спосіб реагування в конфліктах – співпраця (31%). Співпраця спрямована на втілення в життя учасниками конфлікту інтересів обох сторін, передбачає спільний пошук такого рішення, яке б влаштувало усі конфліктуючі сторони. Дана стратегія стає можливою за умови виявлення та розуміння зовнішніх та прихованих внутрішніх причини конфлікту, за умови готовності конфліктуючих сторін діяти спільно заради досягнення спільної мети. Стиль співпраці використовують, якщо треба розв'язати яку-небудь проблему без нанесення збитку іншій стороні. Випадки бажаного застосування цього стилю поведінки відомі: проблема важлива для конфліктуючих сторін і вони хочуть добровільно на рівноправній основі обговорити спірні питання і взаємовигідно вирішити її спільно; сторони рівні по соціальному статусу; конфліктуючі поступають як партнери, довіряючи один одному, зважаючи на потреби, вибір і побоювання іншої сторони. Співпраця дуже вигідна, оскільки кожна сторона отримує максимум користі і майже не має втрат. Результат співпраці –

спільно знайдений оптимальний вихід з конфлікту, рішення, що влаштовує обох, зміцнення взаємодії сторін.

В науковій літературі констатується, що учасники конфліктної взаємодії на практиці дуже рідко застосовують дану стратегію, адже вона вимагає багато часу, терпіння, мудрості. Результати даної вибірки доводять протилежне – третина досліджуваних студентів націлена на одночасну реалізацію власних інтересів і припускає спільний пошук такого взаємоприйняттого рішення, яке б відповідало інтересам усіх конфліктуючих сторін.

Такі стилі поведінки, як уникнення, пристосування та суперництво у вигляді позитивних відповідей зустрічалися рідше, ніж два попередніх. Для тих студентів, що обирають стратегію уникнення (11%) характерною є відсутність намірів співпрацювати і застосувати зусилля для реалізації своїх інтересів, їм властиве бажання піти від конфлікту. Стиль уникнення використовують тоді, коли проблема не є суттєвою і не заслуговує значних витрат часу і сил, коли є можливість досягти мети неконфліктним шляхом, коли сторони уникають ускладнень в стосунках з різних причин та коли необхідно виграти час для отримання кращого результату. Уникнення є доцільним при емоційному міжособистісному конфлікті в студентському середовищі, оскільки один з конфліктуючих адекватно оцінює ситуацію і розуміє, що найбільш вірним рішенням є ухилення від участі в ньому.

Для пристосування (10% опитаних), як пасивного стилю поведінки в конфлікті, характерним є намагання згладити протиріччя, зберегти взаємовідносини, використовуючи при цьому поступливість і готовність до примирення. При цій стратегії поведінки враховуються інтереси партнерів і застосовуються спільні дії. В студентському середовищі здебільшого це конфлікти організаційного характеру, особливо по ієрархічній вертикалі «викладач–студент».

Дослідження виявило найменшу кількість студентів, що використовують даний стиль суперництва у конфліктній взаємодії (7%). Суперництво спрямоване на досягнення власних інтересів, водночас не враховуючи інтересів опонента.

Конфліктуючий намагається нав'язати своє рішення і будь-яким способом перемогти в конфлікті.

Дослідження загального рівня конфліктності студентів дало наступні результати. Трохи більше третини опитаних (38%) мають середній рівень конфліктності, більшість студентів (57%) – низький, і лише 5% – високий. Як бачимо, ці дані, у принципі, узгоджуються із результатами попередньої методики.

Отже, більшість студентів психологічного профілю навчання є неконфліктними особистостями, для них характерні налагоджені стійкі взаємовідносини із одногрупниками, товариськість, доброзичлива атмосфера та дружня прихильність. Вони не часто вступають в конфліктну взаємодію, а коли і стають учасниками конфлікту, більшість з них обирають поведінку за типом компромісу або співпраці.

Панченко М. В.

СІМ'Я В УЯВЛЕННЯХ ПРЕДСТАВНИКІВ ПОКОЛІННЯ Z

У сучасному суспільстві спостерігається підвищений інтерес до феномену сім'ї та уявлень про нього молодого покоління, обумовлений динамікою трансформації сформованих гендерних відносин і пов'язаних з ними економічних перетворень. Протягом останнього сторіччя уявлення про сім'ю та сімейні цінності помітно змінилися. Так, якщо до середини ХХ ст. сім'я вважалася мікромоделлю суспільства з атрибутами патріархальності, то зараз вона розглядається як подружня родина, в якій домінують рівноправні стосунки, стабільність шлюбу залежить від бажань, потреб й особистісних якостей сімейної групи.

Поняття «сім'я» розкривається як соціальний інститут і мала соціальна група, що володіє історично певною організацією, члени якої пов'язані шлюбними або родинними відносинами, спільністю побуту і взаємною моральною відповідальністю, соціальна необхідність у якій обумовлена потребою суспільства у фізичному і духовному відтворенні населення (Ивашкина Ю., 2014).

Д. Медкова розглядає сімейні цінності як позитивні і негативні показники значущості об'єктів, які відносяться до заснованої на єдиній спільній діяльності людей, пов'язаних узами шлюбу-батьківства-споріднення, в зв'язку з залученням цих об'єктів в сферу людської життєдіяльності, людськими інтересами, потребами, соціальними відносинами (Медкова Д., 2015). Традиційними в українському суспільстві прийнято вважати класичні історичні уявлення про сімейні цінності: офіційна реєстрація шлюбу, тривалість шлюбних відносин, народження і виховання дітей, традиційний поділ ролей в родині на чоловічі і жіночі, вірність, взаємоповага всіх членів сім'ї і стійкий пріоритет збереження шлюбу над розлученням (Миколук О., 2019).

Сімейні цінності притаманні сучасній студентській молоді («поколінню Z») такі: підвищення віку вступу в шлюб і народження дітей, різноманіття форм шлюбних відносин і форм сімейних об'єднань, поширення позашлюбної народжуваності, росте частка молодих людей, які переконані, що всі сімейні справи повинні виконуватися разом або в рівній мірі розподілятися між чоловіком і дружиною. У молодих чоловіків все частіше зустрічаються настанови на відповідальне батьківство, вони демонструють більший інтерес до власних дітей, цікавляться питаннями планування вагітності, долучаються до партнерських пологів (Жукова М., Запорожец В., Шишкіна К., 2014).

Дослідження особливостей уявлень сучасної студентської молоді різної статі про сім'ю та сімейні цінності здійснювалося нами серед студентів психолого-педагогічного факультету Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. Всього в опитуванні взяло участь 52 особи, віком 18-22 роки (покоління Z), з них: 31 юнка і 22 юнаки, які мешкають в райцентрах Чернігівської області. Було використано: методика «Актуальні цінності студентської молоді», опитувальник «Рольові очікування у шлюбі» А. Волкової, авторську анкета.

Отримані результати емпіричного дослідження дозволили констатувати, що найбільш значущими в уявленнях представників покоління Z цінностями є: сім'я, здоров'я,

матеріальне благополуччя (для юнаків); сім'я, здоров'я, освіта, друзі; свобода і самостійність; відпочинок; престиж, статус (для дівчат); а от спілкування з природою і творчість – виступають другорядними цінностями для опитаних обох статей.

Як бачимо, цінність сім'ї – пріоритетна, оскільки респонденти обох статей вважають створення родини найбільш відповідальним етапом розвитку їх стосунків. Не виключено, що на формування цих переконань безпосередній вплив здійснює здавна існуючий «родинний стереотип», оскільки у слов'янській культурі інститут сім'ї – один із основоположних.

Найважливіші українські сімейні цінності (у стосунках з реальним партнером) хлопці вбачають у підтримці, відповідальності, взаєморозумінні, повазі, щирості, коханні, вірності, довірі; а дівчата – у підтримці, коханні, повазі, розумінні, довірі.

Міжособистісні стосунки з «ідеальним обранцем» у дівчат побудовані на взаємоповазі, підтримці, довірі кохані; у хлопців ці стосунки більш різноманітні за своїм характером та проявами, вони схожі на закоханість або на спокійне кохання, або на щире кохання.

Аналізуючи уявлення представників покоління Z про власні родинно-шлюбні стосунки, бачимо наступне. Найбільш вдалим віком для вступу в шлюб, на думку хлопців, є вік 26-30 років, для дівчат 21-25 років. Більшість респондентів вважають нормальним незареєстроване співжиття зі своїм обранцем, щоб «краще роззнайомитися, пізнати одне одного». Але потім, після більш детального «знайомства», якщо з'являється реальна перспектива встановлення тривалих близьких стосунків, і хлопці, і дівчата сподіваються й наполягають на реєстрації шлюбу. Представники покоління Z вважають, що діти (яких буде двоє), повинні народжуватися тільки в зареєстрованому шлюбі.

Особливість близьких стосунків, які будують представники покоління Z, полягає в тому, що: для дівчат близькі взаємини – це одностайно – намагання максимально зблизитись з партнером, навіть відверто порушуючи його особистий простір; а у хлопців можливі три варіанти розвитку «сімейного сценарію»: або партнерство на основі кохання, або

просто дружба, або дотримання ні до чого не зобов'язуючих невизначених стосунків.

Зважаючи на викладене вище, можна констатувати, що уявлення про сім'ю витримали ряд трансформацій, доповнень та уточнень у ході еволюції. Наразі зазначені уявлення про родину (у представників покоління Z) помітно ускладнилися і потребують певного коригування у процесі впровадження спеціальної сімейної політики, яка буде заохочувати сімейну організацію життя суспільства, і пропагувати безперервне втілення фундаментальних функцій інституту шлюбу – збереження традиційних цінностей, зміцнення подружніх стосунків, народження і виховання психологічно благополучних дітей.

Панченко Т. С., Ющенко І. М.

УЯВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ПРО ЦІННОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Значні трансформації, що відбуваються у всіх сферах суспільного життя, з неминучістю змінюють саму людину, її настанови, ставлення та цінності. Зміни, що останнім часом відбуваються у вищій освіті (інформатизація, розвиток сучасних комп'ютерних технологій, комерціалізація, масовий характер) не лише впливають на її зміст, форми та методи навчання, але на ставлення молоді до вищої освіти як до цінності, а отже й на її уявлення про цінності сучасної вищої освіти.

Ситуація невизначеності, відсутність єдиного вектору розвитку суспільства та освіти, що ставить молодь в умови вибору різноспрямованих та різнопланових орієнтацій, природно, відображається у свідомості та впливає на навчальну діяльність студентів. Основний психологічний конфлікт здобувача вищої освіти в умовах суспільних трансформацій пов'язаний з одночасним існуванням двох різноспрямованих тенденцій розвитку сучасної освіти. З одного боку, чітко визначилась тенденція до гуманізації освіти. Українські дослідники Г. Балл, І. Бех, О. Бондарчук, М. Боришевський,

С. Гончаренко, П. Кононенко, О. Пехота, В. Рибалко, М. Романенко, В. Семиченко та ін. єдині в тому, що гуманізація є безальтернативним шляхом розвитку освіти. З іншого, зростають вимоги до неї, як до інваріантного щодо культурних та національних особливостей процесу, який має керуватися суто прагматичними цілями підготовки вузько орієнтованих майбутніх спеціалістів на рівні світових стандартів. Останні повинні володіти знаннями та вмінням, що забезпечують їхню конкурентоспроможність на ринку праці, а також бути спрямованими на високі особисті досягнення.

Проблемі цінностей та ціннісних орієнтацій студентської молоді присвячені численні роботи вітчизняних та зарубіжних авторів. Дослідники зазначають, що девальвація традиційних цінностей є характерною рисою сучасності: знецінюються сімейні, колективістські, духовно-моральні цінності. Натомість підвищується значущість цінностей свободи, цінностей вільного вибору та особистих досягнень (Балакірева О., 2000; Васенина І., 2007; Максимова О., 1999; Руднева С., 2014; Савчук О., 2000 та ін.)

Увагу дослідників, як соціологів так і психологів, досить часто привертають питання популярності та престижності різних напрямків освіти, чинники затребуваності тієї чи іншої спеціальності (Галковська Т., 2004; Локтев В., 2005; Семиволос П., 2011; Суржик Л., 2019 та ін.). Втім питання цілей та цінностей сучасної вищої освіти, ставлення здобувачів вищої освіти до знань лишаються недостатньо дослідженими і потребують вивчення. Тим більш актуальності ці питання набувають у зв'язку з динамічними змінами, які відбуваються в сучасній освіті, та які обумовлюють зміни в ціннісному освітньому векторі. Відтак, метою нашої роботи є дослідження уявлень студентів різного профілю навчання про цінності вищої освіти.

Студентам закладів вищої освіти різного профілю навчання був запропонований перелік цінностей сучасної вищої освіти з їх описом. Вони мали оцінити цінності за ступенем важливості для своєї освіти. Вибірку склали 97 осіб, з них 67 студентів Чернігівського національного технологічного університету та 30 студентів НУЧК імені Т. Г. Шевченка.

Серед цінностей вищої освіти найбільш значущими для студентів технологічного профілю виявились цінності особистої ініціативи, що передбачають прагнення до успіху, вміння відстоювати свої права, інтереси та здатність до кар'єрного зростання. На другій позиції знаходяться цінності свободи та демократії (плюралізм думок, представницьке управління, демократичне прийняття рішень, вільний вибір, відсутність примусу та дискримінації тощо). Третю позицію зайняли цінності особистісного та професійного зростання, реалізації власних сил та здібностей, можливості розвитку та самовдосконалення.

Найменш значущими для студентів технологічного профілю виявились цінності національних традицій, поваги до своєї культури та свого народу, розвитку національної ідентичності. Повага до інших культур, терпимість до інших національностей та толерантності до людей «не таких, як я сам» посіли передостаннє місце у переліку цінностей студентів технологічного профілю. Цінності пізнання (осягнення, проникнення вглиб явищ, розуміння їхньої суті, наукове знання з його принципами об'єктивності, раціональності, достовірності, тощо) є далеко не пріоритетними для вказаних досліджуваних (11 ранг серед 13 цінностей).

Натомість для студентів педагогічного профілю навчання найбільш значущими виявились такі цінності вищої освіти, як знання національних досягнень та традицій, повага до своєї культури та свого народу, розвиток національної ідентичності. На другому за значущістю місці для студентів-майбутніх педагогів виявились цінності пізнання, осягнення, проникнення силою розуму вглиб явищ, розуміння їхньої суті, наукове знання з його принципами об'єктивності, раціональності, достовірності тощо. Третю позицію займають цінності поваги до інших культур, терпимість до інших національностей та толерантність до людей «не таких, як я сам».

Водночас, найменш значущими для студентів-майбутніх педагогів є цінності особистої ініціативи, прагнення успіху, почуття власної гідності, вміння відстоювати свої права, інтереси та здатність до кар'єрного зростання, можливості

особистісного розвитку та самовдосконалення, а також цінності свободи та демократії.

Отже, бачимо суттєві відмінності в уявленнях про цінності вищої освіти у студентів різного профілю навчання. Слід зазначити, що вибірку студентів педагогічного профілю складають лише дівчата. Ми припустили, що відмінності у значущості цінностей можуть бути обумовлені статевою приналежністю, оскільки цінності, які отримали більший ранг у студентів технологічного профілю, передбачають ініціативність, досягнення, розвиток, зростання, самовдосконалення, що характерне для поведінкових патернів маскулінних типів особистості.

Для перевірки нашого припущення ми здійснили порівняння чоловічої та жіночої вибірки студентів технологічного університету (за критерієм U-Манна-Уїтні), в результаті чого отримали такі дані. Виявлено низку статистично значущих відмінностей рангових показників цінностей у студентів різної статі. Свобода, демократія; особиста ініціатива, прагнення успіху, почуття гідності, вміння відстоювати свої права, інтереси та здатність до кар'єрного зростання; здатність до самовираження, критичність мислення, самостійність та незалежність суджень, розвиток творчих здібностей – дані цінності освіти виявилися більш значущими для юнаків. Для дівчат порівняно з юнаками більш значущими виявилися цінності національних досягнень та традицій, повага до своєї культури та свого народу; розвиток національної ідентичності та цінності пізнання, осягнення, проникнення та розуміння сутності явищ, наукове знання з його принципами об'єктивності, раціональності, достовірності тощо. Отже, можемо припустити, що значущість цінностей вищої освіти істотно залежить від статевої приналежності досліджуваних.

А от значущість таких цінностей освіти, як особистісне та професійне зростання (реалізація власних сил та здібностей, можливості розвитку та самовдосконалення), підготовка до життя (адаптації до реальних стосунків у суспільстві, професійної діяльності) обумовлена фактором «профіль навчання».

Таким чином, в уявленнях про цінності освіти студентів різного профілю навчання є певні негативні та суперечливі тенденції. Для значної кількості студентів технологічного профілю навчання пріоритетом є не отримання глибоких знань, а вміння відстоювати свої права та інтереси, можливості кар'єрного зростання, здобуття незалежності, особистого успіху тощо. За межами їх пріоритетів залишаються такі цінності сучасної освіти як повага до інших культур, терпимість до інших національностей, збереження екологічного балансу, глобальний погляд на людство як жителів однієї планети. Натомість для студентів-майбутніх педагогів важливими є глибокі знання та національні традиції, але при цьому вони не надають великого значення цінностям свободи та демократії, можливостям самореалізації, особистісного та професійного зростання, розвитку та самовдосконалення власних сил та здібностей, цінностям свободи та демократії.

Зазначимо важливість усвідомлення студентами не лише цінності отримання вищої освіти як такої, але й цінності пізнання, критичних умінь, усвідомлення своєї індивідуальності, духовного розвитку, толерантності, людяності, доброти, особистісного та професійного зростання. Вирішення цього завдання безперечно вимагає розвинутого почуття особистої відповідальності самого студента за результати навчання. Лише тоді вища освіта стає засобом професійного та особистісного самовизначення молодшої людини у широкому соціокультурному просторі.

Правдюк К. О.

ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ З СІМ'ЄЮ, ЯКА МАЄ ДИТИНУ З ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ, ЩОДО ЇЇ АДАПТАЦІЇ В СОЦІУМІ

Сучасний етап розвитку спеціальної педагогіки та психології характеризується пошуком нових шляхів соціальної адаптації дітей з психічними та фізичними проблемами. Значних успіхів у соціалізації дитини з особливими потребами може

бути досягнуто лише за активної участі в цьому процесі сім'ї, і в першу чергу, батьків. У зв'язку з цим, проблема сім'ї дитини з відхиленнями в розвитку є однією з найактуальніших.

У Концепції сімейного і родинного виховання наголошується на тому, що *«сучасна сім'я має стати головною ланкою у вихованні дитини, забезпечити їй належні матеріальні та педагогічні умови для фізичного, морального і духовного розвитку»*. І це закономірно, адже побудувати повноцінну національну школу без активної участі й підтримки сім'ї неможливо (Щербань П., 1996).

Головна мета соціально-педагогічної діяльності в роботі з сім'єю дитини з обмеженими можливостями – допомогти сім'ї справитися з важким завданням виховання дитини з інвалідністю, сприяти її оптимальному функціонуванню, незважаючи на наявний об'єктивний чинник ризику; впливати на сім'ю з тим, щоб мобілізувати її можливості для вирішення завдань реабілітаційного процесу. Іншими словами, мета соціального педагога – сприяти соціальній адаптації та реабілітації сім'ї в ситуації народження дитини з інвалідністю.

Змістом соціально-педагогічної роботи з сім'ями, що виховують дітей з особливими потребами, є формування педагогічної культури й активної життєвої позиції батьків щодо виховання дитини з обмеженими можливостями; продуктивної емоційної адаптації до проблем інвалідності дитини; покращення психологічного клімату в родині для забезпечення позитивного емоційного розвитку дитини; соціально-психологічна адаптація дитини до власних проблем і потреб, пов'язаних з інвалідністю. Робота з сім'ями має будуватися на таких принципах (Капська А., 2003):

- Системності: оскільки сім'я – органічна єдність і всі її елементи взаємопов'язані між собою, то вплив на який-небудь її елемент викликає ефект у системі в цілому. Що стосується діяльнісного аспекту, то робота з сім'єю повинна мати не епізодичний, а тривалий характер, з урахуванням взаємодії всіх структур, які працюють з даною сім'єю.

- Об'єктивності – у роботі з сім'єю слід спиратися на вивчення закономірностей розвитку сім'ї з урахуванням

етнокультурних факторів, віку сім'ї, її педагогічного досвіду тощо.

- Толерантності – йдеться про професійну стриманість і відсутність суджень по відношенню до расових, релігійних, особистісних особливостей, що відхиляються від стереотипу.

- Безпеки – забезпечення фахівцем таких умов роботи з сім'єю, які сприяють її ефективній реабілітації. Йдеться про довіру та співробітництво фахівця і членів сім'ї у вирішенні наявної проблеми;

- Ресурсності – реабілітація сім'ї проводиться при готовності сім'ї до роботи, її мотивації до змін на підставі її позитивного потенціалу.

- Відповідальності – приступаючи до реабілітації, важливо визначити міру відповідальності всіх учасників реабілітаційного процесу: сім'ї, фахівців, інших учасників за його результативність. Учасники процесу повинні усвідомлювати, що за результати реабілітації відповідальність в рівній мірі покладається як на сім'ю, так і на фахівців.

Можна виділити такі напрями у роботі із сім'ями: проведення психологічного діагностування сім'ї, розробка основних напрямків роботи, використання психокорекційних та психотерапевтичних прийомів, спрямованих на надання допомоги.

Основні завдання психокорекційної та психотерапевтичної роботи з батьками: допомогти батькам прийняти себе і своїх дітей, такими, які вони є; розкрити власні творчі можливості, змінити погляд на свою проблему; навчити допомагати і підтримувати один одного; допомогти позбутися почуття відособленості; допомогти у формуванні адекватної оцінки психологічного стану дітей; формування адекватного уявлення про суспільні процеси та місце особливих людей в структурі суспільства; допомогти позбутися комплексу провини і неповноцінності стосовно себе і своєї сім'ї.

Психотерапевтична робота може бути здійснена на декількох рівнях: мотиваційному – підвищення активності, песимістично налаштованих членів сім'ї, актуалізація потреби в саморозкритті; емоційному – корекція стану батьків та інших членів сім'ї і формування умінь саморегуляції, зняття емоційної

напруги; поведінковому – формування ефективних навичок і вмінь, переоцінка життєвої ситуації.

Функціями соціального педагога, який працює з сім'єю, що виховує дитину з особливими потребами є: діагностична (вивчення особливостей сім'ї, виявлення її потенціалу); охоронно-захисна (правова допомога родині, забезпечення соціальних гарантій, створення умов для реалізації її прав і свобод); організаційно-комунікативна (організація спілкування, ініціювання спільної діяльності, спільного дозвілля, творчості); соціально-психолого-педагогічна (психолого-педагогічна просвіта членів сім'ї, надання невідкладної психологічної допомоги, профілактична підтримка і патронаж); прогностична (моделювання ситуацій і розробка певних програм адресної допомоги); координаційна (встановлення і підтримання об'єднання зусиль департаментів допомоги сім'ї та дитинства, соціальної допомоги населенню, відділів сімейного неблагополуччя органів внутрішніх справ, соціальних педагогів освітніх установ, реабілітаційних центрів і служб) (Прохорова О., Холостова Є., 2017).

Завдання соціального педагога – допомогти батькам подолати первісну реакцію пригніченості й розгубленості, а надалі зайняти активну позицію в реабілітації дитини, зосередивши зусилля не тільки на лікуванні, але і на розвиток її особистості, на пошук адекватних способів соціалізації і досягнення оптимального рівня адаптації в суспільстві. Для цього соціальний педагог надає освітню допомогу: пропонує родині інформацію, що стосується етапів відновлювального лікування та перспектив дитини, підкріплюючи її документальними фактами, фото- і відеоматеріалами, повідомляє про можливість встановлення тимчасової інвалідності і пов'язаних з нею пільг.

Дуже поширена така форма роботи з сім'єю, як патронаж. Центральна рада навчання і підготовки патронажних працівників Великобританії визначила патронаж як підзвітну професійну діяльність, яка дозволяє людям з інвалідністю, сім'ям і громадам ідентифікувати особисті, соціальні і ситуативні труднощі, які негативно на них впливають. Патронаж допомагає і дає їм сили впоратися з цими труднощами

за допомогою підтримуючих, реабілітаційних, захисних та корекційних дій. Патронаж дає можливість спостерігати за сім'єю в її природних умовах. Таким чином, патронаж – одна з форм роботи соціального педагога, що являє собою відвідування клієнтів вдома з діагностичними, контрольними, адаптаційно-реабілітаційними цілями, що дозволяє встановити і підтримувати зв'язки з клієнтом, своєчасно виявляти проблемні ситуації, надаючи негайну допомогу. Патронаж робить соціально-педагогічну діяльність більш ефективною.

Метод консультації являє собою взаємодію між двома або кількома людьми, в ході якого певні спеціальні знання консультанта використовуються для надання допомоги у вирішенні поточних проблем або при підготовці до майбутніх дій. Необхідність використання цього методу пов'язана з тим, що значна частина сімей, які мають дитину з інвалідністю, знаходиться в гострих або хронічних стресових станах, що зазнають труднощі адаптації до свого нового статусу, мають нестійку мотивацію до участі в реабілітаційному процесі, стикаються зі складнощами міжособистісного спілкування всередині сім'ї і з найближчим оточенням. І крім нових знань, їм необхідно спеціально організоване довірче спілкування (Холостова Є., 2009).

Також можуть застосовуватися групові методи роботи з сім'єю – тренінги. Особливо поширені психологічні та освітні тренінги. Психологічний тренінг являє собою поєднання багатьох прийомів індивідуальної і групової роботи, націлених на формування нових психологічних умінь і навичок. Освітні тренінги для батьків спрямовані, насамперед, на розвиток умінь і навичок, які допомагають сім'ям керувати своїм мікросоціумом, ведуть до вибору конструктивної взаємодії. Тренінг є одним з найперспективніших методів вирішення проблеми психолого-педагогічної освіти батьків. Групові форми роботи, зокрема освітні тренінги для батьків, ефективність яких доведена зарубіжним досвідом, увійдуть до розряду провідних технологій соціально-педагогічного впливу.

Отже, в процесі соціально-педагогічної роботи з сім'ями, що виховують дітей з обмеженими можливостями, виявляється чимало соціальних та психолого-педагогічних проблем. Їхне

вирішення можливе тільки за умов вивчення взаємостосунків між членами сім'ї та виявлення механізмів взаємодії її різних параметрів. У соціально-педагогічній роботі з сім'єю, де виховуються діти з обмеженими можливостями, необхідно застосовувати комплексний підхід, а при визначенні форм і методів роботи враховувати психофізіологічні особливості таких дітей.

Поліщук І. О.

ФЕНОМЕН ОБДАРОВАНОСТІ В КОНТЕКСТІ ІНКЛЮЗИВНОГО ПІДХОДУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Протягом останніх десятиліть в Україні, яка приєдналася до відповідних міжнародних угод, робота з організації інклюзивного освітнього простору для дітей з особливими потребами актуалізувалася і вирішується на державному, науковому та практичному рівнях. Особливі освітні потреби, крім дітей з інвалідністю та незначними порушеннями здоров'я, мають діти з соціальними проблемами, обдаровані діти й молодь. Реалізація інклюзивного підходу забезпечить можливість рівного доступу до освітніх послуг, створення індивідуальної комфортної траєкторії для саморозвитку і самореалізації кожної особистості незалежно від стану здоров'я, здібностей і можливостей, соціального становища та інших відмінностей. Узагальнення наукового фонду показує, що проблема освіти дітей з особливими потребами має міждисциплінарний статус і є предметом досліджень фахівців у сфері психології, соціальної та корекційної педагогіки (Е. Андрєєва, О. Акімова, В. Андрущенко, О. Безпалько, В. Бондарь, Дж. Джонсон, Дж. Ендрюз, Т. Ілляшенко, Л. Коваль, А. Колупасєва, І. Комар, В. Ляхова, Д. Люпарт, Л. Міщик, Г. Першко, К. Рейсвейке, Н. Сабат, Т. Сак, Л. Савчук, В. Синьов та ін.).

Проте особливості соціально-педагогічної роботи з обдарованими дітьми як особистостями з особливими потребами допоки залишаються поза контекстом наукових

досліджень інклюзивної педагогіки. З огляду на це, вважаємо, що не тільки формально, але й фактично обдаровані діти мають бути включені в інклюзивний освітній процес як важлива категорія нетипових дітей, які потребують додаткових умов і ресурсів для реалізації своїх здібностей і талантів.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні сутності феномена обдарованості як асинхронного розвитку в контексті інклюзивного підходу, що стане важливою аргументацією для утвердження статусу обдарованих дітей як особистостей з особливими освітніми потребами.

У науковому дискурсі допоки не існує єдиного підходу до розуміння обдарованості. У контексті організації соціально-педагогічної роботи з обдарованими учнями в інклюзивному просторі закладу освіти вважаємо за доцільне спиратися на праці сучасних зарубіжних і вітчизняних дослідників (О. Бевз, Л. Виготський, К. Домбровський, Н. Поморцева, Дж. Террассьє, А. Роупер, Л. Сільверман, О. Столбова, Н. Теличко, Л. Цветкова, Л. Холлінгворт тощо), в яких обдарованість пояснюється як асинхронний розвиток. Таке тлумачення феномена обдарованості дає підставу аргументувати, що обдарована особистість належить до категорії «Інших / нетипових» дітей, суттєво відрізняється в своєму розвитку, світосприйнятті, поведінці від однолітків, що зумовлює особливі потреби і створення умов для задоволення їх.

Аналіз психолого-педагогічних джерел у цій площині дозволив виділити дві наукові позиції щодо пояснення обдарованості на таких засадах, важливі для нашого дослідження. Перший підхід представлено американською психолого-педагогічною думкою та освітньою практикою, де стверджується ідея, що будь-яка обдарованість супроводжується асинхронним розвитком особистості. Зокрема, Л. Сільверман зазначає, що асинхронність є універсальною характеристикою обдарованості, а тому обдаровані діти мають більшу невідповідність між різними аспектами їхнього розвитку, ніж їхні «звичайні» однолітки (Silverman L., 2003). У процесі розгортання обдарованості випереджаючі пізнавальні здібності та підвищена емоційна інтенсивність об'єднуються, створюючи внутрішній досвід і знання, що якісно відрізняються від норми.

Вчений стверджує, що особистість з асинхронним розвитком одночасно поєднує в собі характеристики дітей різного віку, з огляду на що вона не може відповідати тим нормам навчання, які спроектовані для певного віку. Незважаючи на високий потенціал, такі діти переживають численні труднощі та стають неконкурентноздатними в суспільстві.

Представники Колумбійської групи також визначають обдарованість як асинхронний розвиток, за якого значні когнітивні здібності та підвищена інтенсивність психічних процесів об'єднуються для створення внутрішнього досвіду усвідомлення, що якісно відрізняються від норми. Така асинхронія збільшується при наявності високого рівня інтелектуальних здібностей. Унікальність обдарованих дітей робить їх особливо вразливими і вимагає модифікації підходів у батьківській турботі, навчанні та консультуванні для забезпечення їхнього оптимального розвитку.

Другий підхід знайшов відображення у працях вітчизняних (О. Бевз, Т. Яншина та ін.) та російських (М. Богоявленська, О. Щепланова, В. Юркевич та ін.) науковців, які залежно від типу психічного розвитку виокремлюють дві групи обдарованих дітей. Перша – з гармонійним (благополучним) розвитком пізнавальних, психомоторних, регуляторних, особистісних та інших сторін психіки (успішні в особистісному й професійному самовизначенні; «щасливий» варіант життя дитини).

Друга категорія характеризується дисгармонійним розвитком, який відрізняється нерівномірністю психічних процесів і нерідко супроводжується складним набором різного роду психологічних, психосоматичних і навіть психопатологічних проблем; характеризується як прискоренням, так і уповільненням. Такі діти є більш складною категорією, в них обдарованість частіше супроводжується цілим комплексом різних проблем як для дитини, так і для її оточення (поведінкових, навчальних тощо). Вони наближаються до дезадаптованої дитини в поведінці, навчанні та внутрішньому стані. Нерівномірність психічного розвитку часто ускладнюється психосоматичними й психопатологічними розладами. Як правило, розумовий розвиток таких дітей випереджає емоційний, вольовий, соціальний і фізичний, що формує

надмірний інтерес до тих шкільних предметів, які відповідають виду їхньої обдарованості та провокують виникнення проблем у побуті та соціумі.

Особистісну дисгармонію Т. Яншина тлумачить як порушення гармонійного розвитку дитини, що розгортаються на когнітивному, мотиваційному, емоційному та поведінковому рівнях і полягають у відхиленні від норми особистісних характеристик на фоні специфіки індивідуальних. Дослідниця визначила три групи дисгармонійних обдарованих підлітків: невмотивовані, з проблемами у ставленні до себе, з високим рівнем тривожності, конфліктною самооцінкою й високою мотивацією до досягнення успіху (Яншина Т., 2012).

Яскравим прикладом асинхронії є істотне відставання фізичного стану обдарованої особистості від її розумового розвитку. Чим більше різниця, тим сильніше дитина відчуває себе несинхронізованою внутрішньо, в соціальному аспекті та по відношенню до навчального плану. У такому контексті пояснення обдарованості також вживається термін «діти з успішністю нижче їхніх можливостей» («underachieving gifted students»), який характеризує дітей, що демонструють велику розбіжність між очікуваними і фактичними досягненнями.

Основні варіанти прояву внутрішньої дисинхронії обдарованих дітей визначила О. Щебланова: нерівномірність інтелектуального і психомоторного розвитку; нерівномірність інтелектуального і афективного розвитку; дислексія обдарованих дітей (порушення здатності до оволодіння читанням); дисбаланс між розвитком мовного, наочно-образного і наочно-дієвого мислення; недостатній розвиток системи регуляції уваги, що виявляється в слабкості її різних характеристик або в симптомах гіперактивності й імпульсивності; переважання певного стилю мислення й пізнавальної діяльності. Автор наголошує на необхідності своєчасної діагностики й корекції таких явищ, в іншому випадку наслідки дисинхронії розвитку можуть бути для обдарованої особистості занадто руйнівними (Щебланова О., 2005).

Проте пояснення феномена обдарованості через явище асинхронії, на думку вчених (О. Бевз, М. Богоявленська, Л. Сільверман та ін.), не знайшло широкого розповсюдження в

сучасній теорії та практиці. Як зазначає Л. Сільверман, такий тип асинхронії ще не має достатньої уваги в суспільстві та серед наукового співтовариства, оскільки більше вивчається таке явище серед дітей із затримкою розумового розвитку (Silverman L., 2003).

У свою чергу М. Богоявленська відзначає, що проблема дизонтогенезу в розвитку обдарованої дитини вимагає пильної уваги внаслідок довгого періоду ігнорування фахівцями наявності обдарованості в дітей з такими особливостями розвитку (Богоявленская М., 2004). На думку О. Бевз, пояснення обдарованості як асинхронного розвитку є важливою спробою повернути увагу до проблем і потреб обдарованих дітей, отримати для них підтримку в суспільстві. У такому контексті потрібно оцінювати не лише надзвичайні здібності й високі успіхи обдарованої дитини у відповідній діяльності, а брати до уваги особистість, яка характеризується нетиповим розвитком, низкою кількісних відмінностей, на які необхідно звернути увагу вдома, у школі (Бевз О., 2011).

Отже, у зарубіжній та вітчизняній психологічній літературі виокремився науковий підхід щодо пояснення обдарованості як асинхронного розвитку. Нерівномірність розвитку обдарованих дітей не вважається патологічною, проте вона може створювати передумови для розвитку певних психологічних (соціально-психологічних) проблем. Це, у свою чергу, зумовлює необхідність залучення здібних і талановитих учнів до інклюзивного простору закладу освіти з метою створення додаткових умов для розгортання потенціалу обдарованості, їхньої самореалізації.

Примак Ю. В.

ХОЛІСТИЧНІСТЬ І ДИХОТОМІЧНІСТЬ ДЕСКРИПТОРІВ В АКТУАЛЬНОМУ САМОУЯВЛЕННІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Відповісти однозначно на запитання на кшталт «Хто така сучасна людина? Яка вона?» спробуємо, хоча завдання, як

показують попередні дослідження, не з легких. Зазвичай починають з молоді, бо сьогодні вона – важливий суб'єкт резистентних соціокультурних процесів, що водночас переживає інформаційно-психологічну репресивність у суспільстві.

Реалізм як полюс континууму самоуявлення сучасної молоді людини спрацьовує частіше, ніж ідеалізм (виснуємо за результатами власних попередніх емпіричних досліджень). Іншими словами її суб'єктивація неможлива без саморефлексії, роздумів про своє місце і роль: індикатори-описи активні насамперед на індивідуальному рівні. У дослідженнях також виявлено, що більш адаптивні полюси суб'єктивації характерні молодим особам, вихованим у повних сім'ях і тим, що є «старшими» за порядком народження (Дерев'янка С., Примак Ю., Ющенко І., 2019), чим заразом увиразнюються полюси й «об'єктивації». Водночас відмітимо, що реальна та ідеальна, наявна й бажана траєкторії самовизначення сучасної людини в її соціальних локальностях виявляють нестійкість, мінучість, неймовірну динамічність її самоуявлення.

Дослідження самоуявлення молоді як заявлена вище тема увиразнилася своєю проблемністю завдяки попереднім теоретичним та емпіричними напрацюваннями (О. Гуменюк, О. Кочубейник, О. Острова, Ю. Примак). Самоуявлення має бути чогось варте, тим паче, що воно виникає у взаємодії з іншими, оцінці останніх і своїй власній (у вимірі передусім когнітивного, емоційного, поведінкового).

Спосіб холистичного оцінювання/аутооцінювання є швидшим, але й не зовсім точним, позаяк він досить слабо первинно диференціює у просторі «об'єктивації» «того, що першим прийшло на думку». Отримані таким шляхом концепт-дескриптори апріорі в змозі пояснити лише окремі базові концепти у самооцінюванні та самоуявленні особистості (водночас вони здатні залишатися або перетворюватися й у латентні змінні, що надалі дещо ускладнюватиме дослідження їхньої траєкторії). Ці семантично стійкі одиниці, їхня кількість, отримана у результаті процедури холистичного оцінювання (на зразок «Опишіть, назвіть, що першим спаде на думку щодо...»), увиразнять досліджуваний феномен. А от контрасту останньому надасть саме процедура дихотомічної розгалуженості цих

базових дескрипторів. За допомогою саме останніх ми спробували описати орієнтовні межі простору досліджуваного явища, відповісти на питання, поставлені на початку щодо самоуявлення сучасної молоді людини.

З метою дослідження уявлень молоді про саму себе на сучасному етапі спочатку було використано метод спрямованого асоціативного експерименту. Досліджуваним пропонувалося назвати по 5 асоціацій на стимульне словосполучення «я в реальності». Даний етап дослідження проводився анонімно, респонденти вказували лише свій вік (середній – 24 р.), спеціальність та стать (при цьому дотримано принципу репрезентативності вибірки). Вибірку на цьому етапі склали 95 учасників. Процедура обробки отриманих даних було реалізовано за допомогою контент-аналізу щодо масиву асоціацій (іншими словами йдеться про квантитативні дескриптори), на основі якого було відібрано 23 значущі категорії (зауважимо, що передусім автоматично спрацювала холистична траєкторія увираження дескрипторів).

У результаті нами побудовано семантичний диференціал, що розкриває зміст досліджуваного. Зокрема, *самоуявлення* молоді виділено в значущих діадах: «зла-добра», «неагресивна-агресивна», «невірна-вірна», «чуйна-байдужа», «повільна-швидка», «відкрита-закрита», «емоційна-беземоційна», «нещира-щира», «справедлива-несправедлива», «егоїстична-альтруїстична», «стримана-нестримана», «лінива-роботяща», «спокійна-тривожна», «неадаптивна-адаптивна», «мобільна-немобільна», «неуспішна-успішна», «довірлива-недовірлива», «стурбована-байдужа», «нерозумна-розумна», «впевнена-невпевнена», «занепадаюча-прогресивна», «свідома-несвідома», «однобічна-різнобічна».

Аналіз результатів вибірки (n=262, середній вік респондентів – 25 р.) другого етапу дослідження виявив наступне. Респондентки в самоопісі значущо більше резонували такими квалітативними (якісними) дескрипторами, як: «вірна» та «добра» ($p \leq 0,05$) порівняно з респондентами. Така чеснота як вірність (або довіра «by default») співвідноситься з термінами чи явищами, що мають позитивне забарвлення і в свідомості переважної більшості респонденток сприймається як невід’ємна

частина людських тривалих стосунків. За своїм семантичним навантаженням позитивний полюс дескриптора «вірність» може бути співставлено із психологічним поняттям «прихильність» – почуттям емоційної близькості, що базується на глибокій симпатії та відданості до когось-небудь чи чогось-небудь. Готовність прийти на допомогу (йдеться про індикатор «добра»), інтимність, сердечність, благодущність – такими охарактеризуємо представниць жіночої статі. Заразом дівчата з повних сімей у першу чергу розцінюють себе за допомогою дименціонального (просторового) дескриптора «альтруїстична» ($p \leq 0,05$), чим увиразнено те, що провідним мотивом і критерієм їхньої моральної оцінки є інтереси іншої людини, чи соціальної спільності.

Водночас, чим молодша за віком людина (на континуумі 17-25 рр.), тим більш прикметними рисами в її самомоделюванні свого «Я» стають дескриптори поведінкового та емоційного рівнів: «закрита», «беземоційна», «альтруїстична», «стримана» ($p \leq 0,05$). Молоді особи, на жаль, розпочинають свій шлях рефлексивного самомоделювання з примірювання захисної маски беземоційності, демонструючи тим самим і закритість. Заразом стриманість розглядатимемо як доречність, самоконтроль у стосунках з іншими.

Проведене дослідження та його результати засвідчили, що в активному самоуявленні молоді сьогодні насамперед переважають поведінкова (48%) та емоційна (35%) складові. Водночас остання у молодших за віком осіб хоч і представлена, але ж ними цілеспрямовано й приховується «від людей». Дескрипторне позначення когнітивної складової в реальному наявному самоуявленні сучасної молоді продемонструвало свою певну неоднозначність і латентність (позаяк увиразнено лише 17%). Ідентифікатор останньої складової – когнітивної – змушує залишити ці питання відкритими: наскільки у даному випадку дескриптори статичні або динамічні та яка роль цієї складової насправді. Тому подальшу траєкторію дослідження самоуявлення людини вбачаємо саме у цьому.

Легкість спрацьовування холистичної траєкторії увиразнення дескрипторів досліджуваного феномену засвідчила, що самоуявлення сучасної молоді найкраще відбувається саме

таким шляхом. В поведінковому та емоційному сегментах самоуявлення молоді представляється якнайкраще. Заразом психологічна сегментація актуального самоуявлення молоді має місце, але це радше на рівні суб'єктивізації.

Ревенко С. П.

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ЯК ПОКАЗНИК АДАПТАЦІЇ ДО НАВЧАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ У НОВИХ СОЦІАЛЬНИХ УМОВАХ

Пристосованість до нових соціальних умов, стабільність поведінки у процесі взаємодії з оточуючим середовищем, гармонійна залученість до нового середовища виступають показником психологічного здоров'я та психологічного благополуччя особистості, є важливою умовою актуалізації особистості, її повноцінного розвитку та функціонування.

Згідно з визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) здоров'я є станом повного соціального, біологічного і психологічного благополуччя людини, а не тільки відсутністю хвороб і фізичних вад. Враховуючи все вище сказане, ми бачимо, що на сучасному етапі у суспільстві існує потреба у дослідженні психологічного здоров'я та психологічного благополуччя у період становлення особистості, а саме, під час навчання у закладах вищої освіти.

Виходячи з усього вище зазначеного, метою нашого дослідження було виявити рівні психологічного здоров'я і благополуччя студентів перших курсів, як показника адаптації особистості до нових умов навчання у закладах вищої освіти. У дослідженні взяли участь 236 студентів перших курсів Херсонського державного університету, з них 187 дівчат (79,2%) та 49 хлопців (20,8%), середній вік – 18,3 років. Для дослідження психологічного здоров'я особистості був застосований «Опитувальник загального здоров'я» (Бурлачук Л., Духневич В., Дубровинский Г., 2005). Методика дозволяє діагностувати психологічне здоров'я та емоційну стабільність, виявити порушення у функціонуванні здоров'я студентів і

прояви феноменів «дистресової природи»: негативну емоційність (нейротизм), задоволеність та психологічне благополуччя у сфері ділової активності, задоволеність та психологічне благополуччя у сфері міжособистісної активності.

Отримані результати дослідження свідчать про наступне. За 1-м фактором «Негативна емоціональність» (що є характеристикою емоційної нестійкості особистості) було виявлено високий рівень емоційної стійкості у 72% осіб. Це свідчить про те, що ці студенти майже завжди зберігають самоконтроль, коли виникають труднощі і можуть їх подолати без роздратування і хвилювання, у критичних ситуаціях емоційно спокійні і впевнені у собі, самодостатні, вміють контролювати свій психоемоційний стан, адекватно реагувати у стресових ситуаціях та ситуаціях підвищеного емоційного навантаження.

У 24,6% осіб середній рівень емоційної стійкості. Це свідчить про те, що дані студенти іноді (коли у них виникають труднощі) можуть втратити самоконтроль; інколи їх подолання може супроводжуватися роздратуванням і хвилюванням; у деяких випадках вони можуть проявити емоційну нестабільність і є вірогідність втрачання самоконтролю у екстремальних ситуаціях та ситуаціях підвищеного психоемоційного навантаження.

У 3,4% досліджуваних зафіксовано низький рівень емоційної стійкості. У таких студентів знижена емоційна стійкість, підвищена емоційна збудженість або навпаки психоемоційне гальмування; вони відчувають постійне напруження, страх або паніку без особливих причин, не можуть подолати труднощі, які виникають у критичних ситуаціях і ситуаціях підвищеного психоемоційного навантаження, втрачають самоконтроль, схильні до невротичних реакцій, нервових зривів, стану тривоги.

Дані за 2-м фактором «Задоволеність і психологічне благополуччя у сфері міжособистісної активності» свідчать, що у 60,6% осіб високий рівень задоволеності і відчуття психологічного благополуччя; тобто майже завжди вони відчувають почуття кохання і прихильність до оточуючих людей, з великим бажанням проводять багато часу у спілкуванні

з іншими людьми і отримують від цього задоволення, почувають себе гармонійно, потрібними і щасливими у міжособистісному спілкуванні.

У 37,7% осіб середній рівень задоволеності і відчуття психологічного благополуччя – ці студенти, у деяких випадках відчують розчарування, втрату почуття кохання і прихильності до оточуючих людей, інколи не бажають проводити час у спілкуванні з іншими людьми і не отримують від цього задоволення, іноді їм подобається залишатися наодинці, не завжди почувають себе гармонійно, потрібними і щасливими у міжособистісному спілкуванні.

У 1,7% опитаних низький рівень задоволеності і відчуття психологічного благополуччя – такі студенти дуже часто відчують розчарування, недовіру, втрату почуття кохання і прихильності до оточуючих людей, не бажають проводити час у спілкуванні з іншими людьми і не отримують від цього задоволення, дуже часто подобається залишатися на одинці, почувають себе дискомфортно, непотрібними і нещасливими у міжособистісному спілкуванні; а також емоційно виснаженими та з відчуттям втрати сил при виконанні справ.

За 3-м фактором «Задоволеність і психологічне благополуччя у сфері ділової активності» отримані наступні результати. У 64% осіб високий рівень задоволеності і психологічного благополуччя у сфері ділової активності – ці студенти майже завжди вміють організуватися та сконцентруватися на виконанні своїх справ, не зважаючи на перешкоди; відчують, що дуже гарно вдається все, щоб не робили; добре справляються зі своїми справами; отримують задоволення від виконаної роботи та повсякденних завдань; відчують себе здатним приймати рішення з різних питань; здатні усвідомити і прийняти свої проблеми об'єктивно; енергійні і повні сил при виконанні поставлених цілей.

У 33,9% осіб середній рівень задоволеності і психологічного благополуччя у сфері ділової активності – ці студенти іноді не можуть організуватися та сконцентруватися на виконанні своїх справ із-за перешкоди, інколи вони відчують, що не дуже гарно виконують необхідні завдання, не завжди добре справляються зі своїми справами, інколи не отримують

задоволення від виконаної щоденної роботи, не завжди відчувають себе здатним приймати рішення з різних питань та усвідомлювати і приймати свої проблеми об'єктивно, не завжди енергійні і повні сил при виконанні поставлених цілей.

У 2,1% студентів низький рівень задоволеності і психологічного благополуччя у сфері ділової активності. Таким студентам дуже важко організуватися та сконцентруватися на виконанні своїх справ, особливо коли виникають перешкоди; вони майже завжди відчувають невдоволеність від виконаної роботи, погано справляються зі своїми справами, практично ніколи не отримують задоволення від виконаної роботи та повсякденних вправ, не відчувають себе здатним приймати рішення з різних питань; їм дуже важко усвідомити і прийняти свої проблеми об'єктивно; вони майже завжди відчувають себе емоційно виснаженими при виконанні поставлених цілей.

На основі узагальнення отриманих результатів ми визначили загальний рівень здоров'я студентів перших курсів у закладі вищої освіти як показника адаптації у нових соціальних умовах:

- 67,4% осіб вважають себе практично здоровими – ці студенти майже не хворіють фізично, емоційно стійкі, а також практично завжди відчувають задоволення і психологічне благополуччя у різних сферах свого життя (у особистісному житті, міжособистісних стосунках);

- 30,5% осіб в залежності від соціальної та життєвої ситуації іноді хворіють, почувають себе фізично та емоційно нездоровими, в певних ситуація потребують допомоги;

- 2,1% не почувають себе здоровими – ці студенти дуже часто хворіють фізично, почувають себе емоційно дискомфортно, перебувають в несприятливому психоемоційному стані, емоційно нестійкі, майже завжди не задоволені своїми стосунками як у діловому спілкуванні, так і у міжособистісних відносинах.

Отримані результати можуть бути корисними для покращення адаптації молоді до нових соціальних умов і освітнього процесу.

РОЗВИТОК ІДЕЙ СИСТЕМНОГО МОДЕЛЮВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ФЕНОМЕНІВ

Проблема використання теорії систем у соціальних науках є дуже актуальною. У сучасному суспільстві уявлення про користь і важливість системного підходу до розв'язання теоретичних та практичних проблем вийшли за рамки спеціальних наукових досліджень і стали звичними, загальноприйнятими у психології. Вже не тільки вчені, а й юристи, психологи, інженери, медики, організатори виробництва, діячі культури, екологи керуються системним підходом у своїй науково-дослідницькій діяльності. Стала загальновідомою істина, що саме системне моделювання – запорука успіху під час розв'язання найрізноманітніших проблем. Тому розуміння методологічних підходів, що дозволяють адекватно вивчати будь-які явища й процеси, є нагальним при проведенні наукових досліджень. Перший з методологічних підходів – це Hard Systems Methodology («тверда» системна методологія), який включає кількісні методи; другий – Soft Systems Methodology («м'яка» системна методологія), що включає якісні методи. Ми вважаємо необхідним використовувати для формування якісної моделі, що повинна концептуалізувати основні закономірності психологічних феноменів, одну з найбільш всеосяжних парадигм серед загальних теорій систем – параметричну загальну теорію систем А. Уймова. Вона привернула увагу дослідників із багатьох сфер науки, тоді як багато інших системних парадигм користуються однобічною популярністю в певних галузях.

Отже подібна універсальність є запорукою високої наукової ефективності методологічного апарату параметричної загальної теорії систем. Так, ця теорія використовувалася для вирішення загальнонаукових проблем: Л. Терентьевою – для аналізу співвідношення науки та паранауки (2007), В. Готинян – для виявлення системних аспектів проблеми безеталонного вимірювання (2007), Д. Делі-Славовим – для аналізу теорії

наукових революцій Т. Куна (2010). Також параметрична загальна теорія систем використовувалася в окремих науках. В політології аналіз політичного процесу за допомогою методологічного апарату параметричної загальної теорії систем здійснювався А. Польовим (2011), а аналіз типології політичних устроїв – А. Галиновським (2010). В історіософії А. Чорна за допомогою системних дескрипторів вивчала взаємозв'язок раціонального та ірраціонального в концепції А. Тойнбі (2010), в юриспруденції С. Чубраков досліджував зміст категорії «принцип» у кримінально-виконавчому праві в аспекті системного підходу (2011), в психології нами було досліджено системні параметри копінг-поведінки (2013).

Що стосується кількісної методології, то математичний аналіз, необхідний для числової оцінки елементів моделей психологічних феноменів, теж повинен відповідати принципам системного підходу. Адже засвоєння сучасних знань про епістемологічний дискурс та процедурну стратегію, які відповідають принципам застосування системного підходу у моделюванні психологічних феноменів і мають прикладний, практико-орієнтований характер, – це нагальна потреба сучасних досліджень у психології.

Таким чином, розвиток ідей системного моделювання психологічних феноменів та верифікацію розроблених моделей за допомогою застосування Hard Systems Methodology («твердої» системної методології) та Soft Systems Methodology («м'якої» системної методології) можна вважати запорукою високої наукової ефективності.

Рось Л. М.

ОСОБЛИВОСТІ ДИТЯЧОЇ ТА ПІДЛІТКОВОЇ ТРИВОЖНОСТІ

Одним з емоційних станів, які схильна переживати людина, є стан тривоги. Переживання останньої, у свою чергу, пов'язане із формуванням такої особистісної властивості, як тривожність. Особливої гостроти ця проблема набуває в

підлітковий період, який вже сам по собі є кризовим у розвитку дитини.

Особливості виховання та становлення особистості можуть викликати дисгармонію в розвитку емоційної сфери дитини. Проблеми, що їх породжує тривога, розглядали у своїх концепціях З. Фрейд, К. Хорні, К. Роджерс, А. Маслоу, Ф. Перлз, Дж. Келлі та ряд інших. Проблема тривожності є досить багатогранною і передбачає різні аспекти розгляду – психофізіологічні, медичні, спадкові, соціальні. На психологічному рівні тривога відчувається як напруження, схвильованість, нервозність, почуття невизначеності та невдачі, неможливість прийняття рішення тощо.

Одним з перших у психології феномени страхів та тривог почав аналізувати З. Фрейд. Відтоді багатьма науковцями тривога розглядається як різновид страху. Відповідно, одним із завдань практичної психології постає подолання тривоги, що у свою чергу, може бути кроком у профілактиці невротичних розладів.

Особливо важливим у всі періоди розвитку дитини є позитивний емоційний контакт з батьками. Вагомим чинником останнього є психологічний (емоційний) стан самих батьків, адже відомо, що існує тенденція його переносу на стосунки з дитиною. Багато науковців підкреслювали необхідність створення атмосфери сімейної теплоти при вихованні дитини. Від того, чи зможуть батьки відчувати та розуміти зміни, що відбуваються з їх дитиною (та, відповідно до цього, змінювати свої стосунки з нею), буде залежати той позитивний емоційний контакт з дитиною, що є основою її психічного здоров'я.

Якщо в дошкільному віці дітей переважають страх і тривогу, зумовлені інстинктом самозбереження, то в підлітковому віці тривога пов'язана з загрозою соціальному благополуччю – у контексті стосунків індивіда з оточуючими людьми. Тому страх і боязливість властиві переважно дошкільнятам, а тривога і тривожність – підлітковому віку. Тривожність у підлітковому віці посилюється страхом «бути не тим», кого люблять, розуміють, поважають, тобто не відповідати соціальним вимогам найближчого оточення. Часто тривожність з'являється у підлітка при завищеній самооцінці,

сформованій батьківськими очікуваннями. Як правило у підлітків, які бояться відповідей біля дошки, виникає тривога, в основі якої лежить страх зробити помилку, бути осміяним. Підліткова проблема «бути собою серед інших» проявляється як невпевненість в собі, так і невпевненість щодо інших. Невпевненість породжує настороженість, підозрілість, що перетворюється в недовірливість, упереджене ставлення у стосунках з людьми.

Діагностика рівня тривожності особистості, що виникає здебільшого внаслідок посилення негативного емоційно-ціннісного ставлення дитини (підлітка) до різних аспектів життя, має бути невід'ємною складовою роботи практичних психологів. Саме тенденція переходу від тривоги (як стану) до тривожності (як стійкого особистісного утворення) є небезпечним симптомом порушення адаптації дитини до навколишнього світу. Високотривожні особистості схильні сприймати загрозу своїй самооцінці та життєдіяльності в широкому діапазоні ситуацій і реагувати досить напружено, вираженим станом тривоги. І якщо психодіагностика виявляє високий рівень особистісної тривожності досліджуваного, це дає підставу передбачати наявність негативних емоційних станів у різноманітних ситуаціях, особливо, коли вони стосуються оцінки компетентності та престижу індивіду.

Таким чином, феномен тривоги вимагає серйозного вивчення, щоб вчасно почати ряд відповідних заходів, і не допустити її зростання і переходу в стійку особистісну рису, яка гальмує активність і впевненість у собі, перешкоджає повноцінному спілкуванню з оточуючими людьми. Відповідно, у проблемі подолання тривожності можна виокремити два аспекти: проблема оволодіння тривоگوю як станом, зняття її негативних наслідків та проблема подолання тривожності як відносно стійкого утворення. В подоланні тривожності дітей та підлітків основне значення приділяється правильному ставленню батьків до дитини: створення в сім'ї атмосфери емоційної захищеності, довіри, правильних вимог, а також індивідуальному підходу з боку вихователів і вчителів. Практика психологічної корекції дітей і підлітків з високим рівнем тривожності показала, що тривожність важко

коригувати, але можливо і потрібно змінювати ставлення тривожної дитини до навколишнього світу.

Самкова О. М., Цілінко І. О., Вторський С. І.

ОСОБЛИВОСТІ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІД ЧАС СЛУЖБИ

Для проходження дійсної військової служби у Збройних силах України призивається самий здоровий контингент молодих людей нашої країни. Це передбачає несення служби не тільки в звичайних, але і в екстремальних умовах життєдіяльності. Сучасні уявлення про психологічні та соціально-психологічні наслідки екстремальних впливів на військовослужбовців традиційно розглядаються в двох основних напрямках: по-перше, з точки зору їх впливу на ефективність бойової діяльності; по-друге, з точки зору збереження психічного здоров'я солдатів.

Військова служба пов'язана з великою кількістю стресових факторів. Особливо сильно їх вплив проявляється на ранніх етапах служби призовників та військових, службовців за контрактом. Якщо військова діяльність як професійна сфера передбачає певну особистісну, фізичну і освітню підготовку, яка знижує рівень стресу служби, то призовники до нових умов життя часто виявляються не готові, в результаті чого процес їх адаптації до строкової служби проходить неуспішно і в ряді випадків закінчується захворюваннями і невротичними розладами (Ярошок Ю., 2016).

Ситуація, що склалася, вимагає розвитку особистісних ресурсів для успішної адаптації і, в першу чергу, це належить до саморегуляції і самоконтролю особистості. За В. Моросановою, саморегуляція є індивідуальний спосіб людини планувати і програмувати досягнення життєвих цілей, враховувати значущі зовнішні і внутрішні умови, оцінювати результати і коригувати свою активність для досягнення суб'єктивно-прийнятних результатів (Моросанова В., 2002).

В ході бойових дій емоційний (психологічний) стрес відбивається в різного роду психічних станах у військовослужбовців. Під психічним станом розуміється цілісна характеристика психічної діяльності за певний період часу, що показує своєрідність протікання психічних процесів в залежності від розкритих предметів і явищ дійсності, попереднього стану і психічних властивостей особистості (Приходько І., 2014). Психічні стани тісно пов'язані з індивідуальними особливостями особистості. Кожний психічний стан є, перш за все, переживання, і дуже важливо знати, як людина сама розуміє своє переживання і яке у неї до нього відношення.

Психічний стан військовослужбовців в умовах бойових дій – це відносно обмежений часом настрій психіки людини, що впливає на перебіг психічних процесів і прояв властивостей особистості, що підвищує або знижує активності психічної діяльності на даному відрізку часу, що визначає працездатність, готовність до подолання робочих навантажень і можливість мобілізуватися в потрібний момент (Приходько І., 2014).

Метою проведеного дослідження стало вивчення індивідуально-психологічних особливостей саморегуляції поведінки військовослужбовців під час несення служби та виявлення їх відмінностей між індивідуально-психологічними особливостями саморегуляції поведінки курсантів військового університету.

Дослідження рівня саморегуляції поведінки військовослужбовців під час несення служби та курсантів вивчалось за допомогою опитувальника «Стильові особливості саморегуляції поведінки» (В. Моросанова).

Серед структурних компонентів саморегуляції як у курсантів, так і військовослужбовців *високий рівень* розвитку мають:

- Планування: 60% з групи 1 і 67% з групи 2. Для цих людей характерно складати плани на всі сфери життя, ці плани відрізняються пропрацьованістю деталей, визначеністю, реалістичністю кінцевої мети і конкретизацією завдань, які підпорядковані загальним планом.

- Моделювання: 73% і 40% відповідно. Ці респонденти схильні до ретельного опрацювання всіх деталей уявної моделі мети, що досягається, при цьому масштаб мети для цих людей не має значення, все повинно бути впорядковане.

- Гнучкість: 53% і 47% відповідно. Для цих респондентів властива сформована система регуляторної гнучкості, що проявляється як здатність перебудовувати систему саморегуляції при зміні зовнішніх і внутрішніх умов.

- Програмування: 40% і 20% відповідно. Для цих людей характерно самостійно розробляти алгоритми досягнення цілей, при цьому виявляти гнучкість, яка проявляється в корекції алгоритму при опорі на зовнішні умови. Модель цієї поведінки зберігається аж до досягнення прийнятного результату.

- Здатність до оцінювання результатів: 40% і 47% відповідно. Для таких респондентів характерно адекватно оцінювати свої сили і обмеження щодо досягнення мети, пов'язані із зовнішніми причинами. Вони ставлять реальні цілі і роблять адекватні кроки щодо її досягнення.

- Самостійність: 40% і 27% відповідно. Для даних досліджуваних характерна автономність на всіх етапах саморегуляції поведінки: постановці цілей, складанні алгоритмів для її досягнення, організації вирішення завдань щодо виконання алгоритму, контролю за ходом досягнення мети, ефективності вжитих кроків і відповідність результатів діяльності кінцевим цілям.

Загальний рівень саморегуляції *високого рівня* відзначений у 60% осіб в обох групах. Для таких респондентів характерно в досягненні цілей вміло керувати елементами саморегуляції, що сприяє їх загальної активності, впевненості в собі, адаптивності до зовнішніх умов, стабільності можливості успіху в звичних видах діяльності.

Середній рівень розвитку мають:

- Планування: 33% і 13% відповідно. Для цих респондентів характерно планувати досягнення глобальних цілей і фіксувати ключові моменти для їх реалізації, однак якщо мета носить звичайний характер, досягнення мети, на думку досліджуваних, можливо без складання плану.

- Моделювання: 27% і 60% відповідно. Для цих випробовуваних характерно заздалегідь складати уявну модель реалізації майбутніх планів щодо досягнення цілей і наслідків своїх дій, однак це стосується лише глобальних і часто віддалених за часом цілей.

- Програмування: 33% і 80% відповідно. Для цих респондентів характерно складати алгоритм досягнення мети, за яким вони слідують без урахування зовнішніх обставин.

- Здатність до оцінювання: 47% і 53% відповідно. Для цих випробовуваних характерно враховувати власні можливості щодо досягнення конкретного результату, однак не завжди враховують зовнішні обставини або адекватність шляху до досягнення цілей.

- Гнучкість: по 47%, що свідчить про те, що здатність керувати механізмами саморегуляції знаходиться на стадії формування.

- Самостійність: 47% і 53% відповідно. Для цих респондентів властиво прагнути до автономії, однак коли справа стосується значимих цілей, вони вважають за краще звертатися за допомогою до інших людей, які, на їхню думку, краще розбираються в питанні і здатні контролювати цей процес.

Для 40% опитаних в обох групах властиво досягати поставлених цілей, проте при цьому зазнавати труднощів з елементами саморегуляції, що робить процес загального досягнення результатів менш успішним, тобто вони мають *середній рівень* загального рівня саморегуляції.

Низький рівень розвитку мають:

- Планування: 7% і 20% відповідно. Для цих респондентів складання планів на досягнення цілей будь-якого рівня не характерно.

- Програмування досягнення цілей: 27% групи 1.

- Здатність до оцінювання результатів: 7% і 13% відповідно. Ці респонденти не враховують свої можливості при досягненні бажаного результату.

- Гнучкість: 7% групи 2 (у цих респондентів не сформована здатність до прояву гнучкості).

- Самостійність: 13% і 20% відповідно. Для цих респондентів не характерно проявляти самостійність, автономність і активність по досягненню цілей.

Таким чином, в цілому, можна говорити про позитивну динаміку вольового самоконтролю та саморегуляції поведінки військовослужбовців в порівнянні з курсантами. Незважаючи на труднощі, жорстка дисципліна, статут і важкі фізичні навантаження розвивають вольову сферу військовослужбовців.

Незважаючи на виявлені відмінності в обох групах військовослужбовців та курсантів, було виявлено досить високий рівень вольового самоконтролю і саморегуляції поведінки, що свідчить про відповідність досліджуваних реалізованій діяльності. Дослідження показало, що вивчені конструкти вольової сфери особистості можна розглядати в якості критеріїв успішності адаптації та професійного відбору юнаків для служби в армії.

Сергієва Н. С.

ЖИТТЄЗДАТНІСТЬ ЛЮДЕЙ З РІЗНОЮ ЧУТЛИВІСТЮ ДО ВПЛИВІВ: ВІКОВИЙ АСПЕКТ

На рубежі ХХ-ХХІ ст. відбулися глобальні соціальні перетворення, які породили величезну кількість проблем, що викликають інтелектуальне, духовне, емоційне і фізичне напруження людини. Завдяки потужному впливу засобів масової інформації, розширенню контактів, людина по-новому сприймає світ. Ці різкі зміни у соціальному розвитку та одночасно потужні зміни соціальних цінностей не могли не позначитися як на рівні суспільної свідомості, так і на індивідуальній системі соціальних установок та ціннісних орієнтацій окремої людини – життєздатності особистості. Життєздатність розглядається сьогодні як складова людського капіталу – найважливішого інтеграційного показника сучасної економічної і політичної державності (Махнач О., Лактіонова А., 2009).

З точки зору О. Рильської життєздатність – це інтегральна здатність збереження людиною цілісності, яка актуалізується в зв'язку з необхідністю вирішення життєвих задач та забезпечує динамічне утримання життя в постійному сполученні з вимогами соціального буття і людського призначення, що суб'єктивно сприймається як задоволеність власним життям (Рильська О., 2009). Механізмами, які спроможні формувати життєздатність особистості є різні види психологічного впливу. Психологічний вплив, на думку Г. Ковальова – це процес, який реалізується в ході взаємодії двох або більше упорядкованих систем і результатом якого є зміна в структурі (просторово-часових характеристиках), стані хоча б однієї з цих систем. Вченим запропонована типологія впливів: 1) впливи факторів природного оточення (біотичних й абіотичних) на психіку і особистість людини; 2) соціальні впливи, які обумовлені приналежністю людини до суспільної системи та включеністю її в контакти і взаємозв'язки з іншими людьми; 3) культурологічні впливи, які визначаються наявністю історично відпрацьованих засобів матеріального і духовного виробництва; 4) аутовпливи, пов'язані з можливостями психічної саморегуляції людини, як відносно автономної системи, що виступає у двох планах: засобах мобілізації та розвитку власних фізичних, психічних і творчих можливостей суб'єкта, а також індивідуальної системи внутрішньої регуляції, яка опосередковує зовнішні впливи (Ковальов Г., 1987).

З метою встановлення вікових відмінностей життєздатності людей та з'ясування змістовних зв'язків між життєздатністю, її складовими й чутливістю до впливів у людей різного віку було проведено емпіричне дослідження. Вибіркову сукупність склали 90 осіб, які проживають у м. Чернігів віком від 18 до 60, а саме: 30 студентів, 30 осіб зрілого віку та 30 осіб похилого віку. Для реалізації мети та завдань дослідження було використано наступні методики: «Життєздатність особистості» (Рильська О., 2009), «Домінуючі стани» (Куліков Л., 2003) та «Діагностика чутливості до впливів» (Скребець В., Шлімакова І., 2016).

Проведене дослідження дало змогу встановити, що у різновікових групах життєздатність загалом виражена на

середньому рівні. Це свідчить про недостатню життєву стійкість, наявність невизначених цілей, які б надавали життю досліджуваних осмисленості та перспективності. З нашого погляду, одним із факторів, який обумовив такі результати, виступає сьогоденна соціально-економічна ситуація у державі.

Незначна кількість людей зрілого віку виявила високий рівень життєздатності. Проявом домінуючого стану у них є високий тонус, тобто підвищена ймовірність активності й витрачання енергії, підвищена готовність до роботи. У похилому віці у досліджуваних з низькою життєздатністю більший прояв має сум, а саме негативний емоційний фон, властиве звуження інтересів.

Встановлено прямі кореляційні взаємозв'язки між життєздатністю та позитивною чутливістю до соціальних впливів – люди емоційно переживають різні соціодетерміновані події, можуть аргументувати свої дії та думки; між життєздатністю та позитивною чутливістю до культурологічних впливів – сфера духовної, ціннісної та комунікативної організації життя людини багато у чому залежить від різних культурологічних чинників (норм моралі, матеріального упорядкування умов життя та ін.); між життєздатністю та активним ставленням до життєвої ситуації – виражено активне, оптимістичне ставлення до життєвої ситуації та готовність до подолання перешкод. Такі зв'язки між життєздатністю та різними формами впливу свідчать про те, що чим більш людина проявляє позитивне ставлення до соціального та культурологічного оточення, й до життєвої ситуації загалом, тим вищою є її життєздатність.

Виявлено, що чим нижче рівень життєздатності людини, тим вище байдужість до соціальних впливів, тобто людина, яка важко пристосовується до нових життєвих умов проявляє байдуже ставлення до різного роду змін, що відбуваються у певних колах соціальних зв'язків. Людина з високим рівнем життєздатності має частіше за все підвищений, бадьорий настрій та у неї переважає позитивний емоційний фон.

В цілому задоволені своїм життям люди з високим рівнем життєздатності відчувають здатність брати на себе

відповідальність й можливість робити вибір, в якому чуто голос власного «Я».

На підставі отриманих результатів можна говорити, що емпіричними критеріями життєздатності людини виступають «задоволеність життям» та «позитивний образ самого себе» як стійкі змінні. Перший проявляється в достатньо високій оцінці особистісної успішності, другий визначає критичність самооцінювання і її адекватність.

У студентів більш вираженим є активне ставлення до життєвої ситуації, вони цілком задоволені своєю життєвою ситуацією та самореалізацією. У зрілому віці переважає високий тонус і позитивний образ самого себе. З'ясовано, що такі показники, як негативна чутливість до самовпливів та стійкість емоційного тону більш виражені у людей зрілого віку. Тривога і напруженість більш проявляється у похилому віці. Люди похилого віку з вищим проявом життєздатності більш терпимі до самовпливів, що свідчить про достатній розвиток механізмів волі, саморегуляції.

Наразі маємо, що люди з високим рівнем життєздатності здатні протидіяти негативним впливам оточуючого середовища шляхом домінування позитивного, байдужого або терпеливого ставлення до впливів оточуючого середовища. Чинниками, які опосередковують життєздатність людини виступають впливи соціального оточення, культурологічні впливи та ставлення людини до життєвої ситуації загалом.

Скок А. Г., Шлімакова І. І.

ВИКОРИСТАННЯ МАНІПУЛЯТИВНИХ ТЕХНІК В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Проблема маніпулювання свідомістю є актуальною з причини існування у сучасному світі створеній людьми системі цивілізаційних цінностей, у контексті тих соціально-економічних процесів, що здійснюються сьогодні в Україні, яка зазнала значних трансформаційних змін в морально-етичних та екологічних аспектах міжособистісної взаємодії. Саме це

відкриває можливості для цілеспрямованого впливу на суспільство й окремі групи людей та дає змогу широко застосовувати технології маніпуляції свідомістю і громадською думкою.

Дослідники вказують, що методи маніпулятивного впливу на особистість досить широко використовуються у різних сферах соціальної взаємодії, зокрема в політиці, економічній сфері, дипломатичних взаємовідносинах, юриспруденції тощо. Не виключенням є й освітня сфера, де різного роду маніпуляції спостерігаються в освітніх закладах усіх типів (Шейнов В., 2010).

Аналізуючи описані дослідниками техніки та стратегії маніпулятивних дій в освітній сфері, наразі приходимо до висновку, що деструктивні маніпуляції виступають як один із чинників кризи вищої освіти, яка почалася наприкінці ХХ століття та продовжується дотепер, що визнала переважна більшість вчених різних країн. Основними ознаками кризи вищої школи виступають: недостатня розвиненість у майбутніх спеціалістів духовності, гуманності, культури, що призводить до формування технократичного мислення; авторитарного характеру системи управління освітою (як прояви деструктивних маніпуляцій) (Михайлова Н., 2001; Freire P., 1990).

З огляду на викладені вище положення, можемо говорити про актуальність дослідження маніпулятивного впливу у професійній діяльності педагогічних працівників.

Маніпулювання можна визначити як вид психологічного впливу, майстерна реалізація якого веде до пробудження в іншій людині намірів, що не збігаються з її реальними бажаннями (Доценко Є., 1997; Сидоренко О., 2004; Шейнов В., 2010). Зазвичай, маніпулятивні дії розглядаються у контексті міжособистісного спілкування, при якому в прихованій формі здійснюється вплив на партнера зі спілкування з метою досягнення своїх намірів.

У континуумі освітньої сфери педагогічний вплив, як особливий вид діяльності викладача, в ідеалі, передбачає досягнення позитивних змін в інтелектуальному та особистісному розвитку особистості. Саме такий вплив

спроможний забезпечити реалізацію основної мети сучасної освіти – виховання у молоді довіри до динамічних знань, формування уміння вчитись і переучуватись, усвідомлювати потребу у розвитку творчого потенціалу. Однак, поряд із цим, осмислення результатів сучасних теоретико-емпіричних досліджень у контексті проблеми педагогічних впливів дало змогу дійти висновків щодо зростання тенденції використання маніпулятивних технологій в освітній сфері. Науковці наголошують, що маніпуляція, як вид спілкування в освіті, частіш за все, використовується як вид контролю, при цьому контроль може здійснюватися як викладачів над студентами так і у зворотному напрямі.

Мета даної публікації полягає у висвітленні результатів дослідження взаємозв'язків між психодинамічними проявами темпераменту та схильністю до маніпулювання у викладачів закладів вищої освіти.

Емпіричне дослідження проводилося поетапно упродовж 2017-2019 рр. Вибірку склали 76 викладачів закладів вищої освіти м. Чернігова. Було використано такі методики: «Шкала маніпулятивного ставлення» Банта, «Спрямованість особистості у спілкуванні» С. Братченка та «Опитувальник структури темпераменту» В. Русалова (ОСТ).

Результати емпіричного дослідження свідчать, що 40% опитаних практикують маніпулятивний вплив у своїй професійній діяльності, проте, це переважно показники середнього рівня з тенденцією до низького. Це дає змогу говорити, що викладачі закладів вищої освіти запобігають до принципу партнерства.

Аналізуючи результати дослідження за методикою «Спрямованість особистості у спілкуванні» варто відмітити, що викладачам притаманна орієнтація на рівноправне спілкування, взаєморозуміння, взаємну відкритість та комунікативну співпрацю, лише у незначній частині досліджуваних проявляється авторитарна спрямованість у спілкуванні. Такі результати вказують, що у діяльності фахівців вищої школи використовуються принципи рівності, справедливості, любові та поваги до інших, повага їх достоїнства, турботи про добробут оточуючих. Думається, що забезпечення наступності гуманізації

неперервного освітнього простору є одним із ефективних шляхів формування особистості нового типу, як відкритої системи, яка спроможна до самоорганізації та самокерування. А це, в свою чергу, забезпечить підготовку фахівців для освітньої сфери у відповідності до гуманістичної моделі спеціаліста нового типу – спеціаліста, який всебічно володіє знаннями у сфері обраної ним професії, має світові орієнтири, широке соціальне мислення, наукове бачення загальної картини світу.

За допомогою кореляційного аналізу встановлено прямі взаємозв'язки між: авторитарною стратегією у спілкуванні та схильністю до маніпулювання, тобто авторитарна комунікація напряму взаємопов'язана з макіавеллістичними маніпулятивними діями. А також прямий зв'язок між маніпулятивною стратегією й схильністю до маніпулювання, і обернений зв'язок між індиферентною орієнтацією комунікації та проявами маніпулятивних дій. Дані зв'язки, з нашого погляду, є цілком логічними та підтверджують попередні дослідження даної проблеми, маніпулятивне ставлення макіавеллістичного характеру обумовлюється авторитарною стратегією спілкування.

Для перевірки гіпотези щодо опосередкованості тенденцій до маніпулятивних дій індивідуальними психофізіологічними особливостями, які пов'язані з динамічними аспектами діяльності особистості, було з'ясовано структуру темпераменту досліджуваних. Виявлено, що загалом найбільш вираженими темпераментальними особливостями працівників вищої школи є соціальний темп та соціальна ергічність; найнижчі значення були отримані за показниками соціальної пластичності та емоційності. Такі результати вказують на низьку чутливість працівників вищої школи до невдач, їхню емоційну врівноваженість та впевненість у собі. Встановлено кореляційний зв'язок між соціальною ергічністю та маніпулятивним ставленням педагогів.

Чим краще у викладачів розвинена комунікативна функція, завдяки чому вони мають навички спілкування у різних соціальних групах та значну кількість комунікативних «заготовок», тим більш схильними вони є до прояву маніпулятивних дій (кореляційний зв'язок між даними

компонентами був на рівні $r=0.304$, при $p \leq 0.05$). Ймовірно, комунікативна активність та імпульсивність виступають одними з факторів запобігання до маніпуляцій. Встановлений статистично значущий зв'язок між соціальним темпом й схильністю до маніпуляцій, можна обґрунтувати статусним фактором викладача в освітній сфері. Тобто маючи позицію «зверх» («Я навчаю – ти вчись»; «Ти мій студент, а не «Я» твій» і «Я» не маю часу це обговорювати» тощо), викладачі обирають більш швидкий шлях впливу – маніпулятивний, нехтуючи неманіпулятивними методами для досягнення необхідного результату. На підставі кластерного аналізу було виділено чотири типи педагогічних працівників за ознаками використання технік маніпулятивного впливу.

До першого кластеру увійшли досліджувані з низькими показниками схильності до маніпулятивних дій та з високими показниками індиферентної спрямованості у професійному спілкуванні. Викладачів, що увійшли до даної групи, можна охарактеризувати як таких, які зазвичай у процесі комунікативної взаємодії ігнорують сам процес спілкування, маніпулятивні стратегії для них виступають як засоби педагогічного впливу для досягнення суто професійних цілей. Таких педагогів ми умовно віднесли до типу «Індиферентні».

Другий кластер об'єднав тих працівників закладів вищої освіти, які мають середні показники запобігання до маніпуляцій з тенденцією до низького рівня та високі показники конформної орієнтації у процесі професійного спілкування. Для того, щоб отримати бажаний результат такі педагоги за допомогою маніпуляцій показують позицію відмови від рівноправного спілкування на користь співрозмовника, намагаючись «підлаштуватись» під стиль його спілкування. Зазвичай, ці педагоги отримують прогнозований результат. Умовно другу групу нами названо «Конформні».

До третього кластеру потрапили викладачі із середніми показниками запобігання до маніпуляцій з тенденцією до високого рівня та з високими показниками діалогічної орієнтації у процесі професійного спілкування. Ці педагоги під час спілкування використовують маніпулятивні техніки «рівність»,

«повага», «довіра», «співпраця». За нашими уявленнями вони складають тип «Діалогічні».

Четвертий кластер склали викладачі, які мають високі показники запобігання до маніпуляцій та проявляють високий рівень комунікативного авторитаризму. До співрозмовника вони ставляться як до об'єкта своїх маніпуляцій, при цьому проявляють домінування у процесі спілкування, небажання чути і розуміти співрозмовника, неповагу до його точки зору. При цьому використовують свій статус та професійну роль. Даний тип педагогів має назву «Авторитарні».

Резюмуючи викладене вище, варто акцентувати увагу, що одним із пріоритетних завдань підготовки майбутніх педагогів, які спроможні виховувати майбутнє покоління в умовах європейської інтеграції України, є формування у них навичок педагогів типу «Діалогічні».

Скрипко С. О., Повечера І. В.

РЕФЛЕКСИВНИЙ КОМПОНЕНТ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ТЕХНОЛОГІЙ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Дані сучасних педагогічних досліджень і практика вітчизняної педагогічної освіти свідчать про зростаючий інтерес до проблем формування готовності майбутніх учителів до професійної діяльності. Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволяє стверджувати, що готовність до будь-якої діяльності являє собою єдність професійної придатності особистості, що передбачає наявність трьох необхідних складових: індивідуальних особливостей, здібностей і характерологічних рис, суттєвих для успішної професійної діяльності; відсутність факторів, які роблять неможливими участь людини в професійній педагогічній діяльності; підготовленість до діяльності (знання, уміння, набуті в результаті професійної підготовки).

Формування готовності особистості до конкретного виду роботи здійснюється в декілька етапів. Необхідною умовою на

першому етапі є позитивне ставлення до діяльності, професії. Наступним етапом є засвоєння теоретичних знань та оволодіння практичними вміннями професійної діяльності, яке відбувається в процесі навчання. Заключним етапом є удосконалення знань та вмінь безпосередньо в процесі професійної діяльності. Цей етап може тривати впродовж всієї професійної діяльності вчителя (Зеер Е., 2005). Даний підхід був урахований нами при визначенні компонентів готовності майбутніх учителів технологій до професійної діяльності.

І. Гавриш визначає професійну діяльність вчителя як особливий вид діяльності, спрямований на передачу від старших поколінь молодшим надбань культури, створення умов для особистісного розвитку і підготовку до виконання певних соціальних ролей у суспільстві (Гавриш І., 2006).

У контексті нашого дослідження готовність майбутніх учителів технологій до професійної діяльності характеризує стан сформованості мотиваційного, когнітивного, предметно-практичного та рефлексивного компонентів у структурі особистості, які відображають здатність до засвоєння та застосування системи знань, умінь та навичок у професійній діяльності.

Наші розвідки мають на меті теоретичне обґрунтування сутності рефлексивного компоненту готовності майбутнього вчителя технологій до здійснення професійної діяльності. З окресленої мети завданнями даного дослідження є визначення необхідності та ефективності застосування рефлексивного підходу в процесі формування готовності майбутніх учителів технологій до професійної діяльності.

Рефлексія трактується як принцип людського мислення, предметний розгляд самого знання, критичний аналіз його змісту і методів пізнання, діяльність самопізнання, що розкриває внутрішню будову людини. Психологія розглядає рефлексію як процес самопізнання суб'єктом свого внутрішнього світу, стану психічних процесів. Г. Полякова розглядає педагогічну рефлексію як один із механізмів саморегуляції педагога, як здатність займатися самоаналізом, тобто спроможність критичного переосмислення власного досвіду (Полякова Г., 2006).

Рефлексивний компонент готовності до професійної діяльності визначається сформованістю в майбутніх вчителів технологій вмінь самопізнання й аналізу явищ власної свідомості та діяльності. До основних вмінь необхідно віднести: саморозуміння, самооцінку, самоінтерпретацію та самоконтроль. Важливою для професійної діяльності майбутнього вчителя технологій, на нашу думку, є рефлексія на цілепокладання, яка має наступні характеристики: прямий аналіз – цілепокладання від визначення актуального стану педагогічної системи до запланованої кінцевої мети; зворотній аналіз – цілепокладання від кінцевого стану до актуального; цілепокладання від проміжних цілей за допомогою прямого і зворотного аналізу. Рефлексія на етапі реалізації професійної діяльності супроводжується двома процесами: вчитель повертається на етап прогнозування, відстежуючи окремі складові концепції, та аналізує співвідношення власних можливостей і зовнішніх умов: аналізуються навички, педагогічні дії, зміст діяльності (Гончарова О., 2008).

Необхідність у самопізнанні виникає, коли вчитель виявляє протиріччя між своєю метою діяльності та її результатом. Так, погана успішність учнів спонукає вчителя замислитися над тим, що саме в його методиці викладання призводить до низьких результатів навчання, непорозумінь з учнями та колегами. Самоусвідомлення, аналіз власних помилок дає можливість вчителю усунути недоліки в діяльності, взаємодії, відновити рівновагу між собою і метою та результатами діяльності, дає можливість повернутися до мети та проаналізувати, чи не зависоким було очікування навчальних досягнень учнів. Це дає можливість вчителю узгодити мету діяльності, зміст та кінцеві результати.

Наші дослідження показали, що у традиційних умовах рефлексивний компонент готовності майбутніх вчителів технологій до професійної діяльності має переважно низький рівень. Відсутність самостійного формування даного компоненту приводить до необхідності впровадження комплексу заходів: формування базових знань з психології, методики та педагогіки, стимулювання інтересу до професійної діяльності, підвищення рівня методичної компетентності

майбутніх фахівців. Доцільно використовувати такі форми, як методологічний семінар, що пояснює важливість саморефлексії і самоконтролю у професійній діяльності та її науково-дослідницькі складові, тренінги, метою яких є набуття вмінь самоаналізу професійного потенціалу майбутнього фахівця, усвідомлення власної позиції щодо майбутньої професійної діяльності.

Отже, ефективне формування рефлексивного компоненту готовності майбутніх вчителів технологій до професійної діяльності можливе при наявності внутрішньої активності студентів та комплексу заходів в процесі навчання, спрямованих на самопізнання, саморозвиток та самоконтроль особистості. Даний компонент сприяє росту професіоналізму й проявляється у прагненні до постійного самовдосконалення. Показником рефлексивного компонента в структурі готовності до професійної педагогічної діяльності є сформованість рефлексивної позиції, тобто вміння педагога до самооцінки як суб'єкта професійної діяльності. Водночас дана проблема потребує подальшого експериментального дослідження.

Суц А. В., Андреева И. Н.

РАЗЛИЧИЯ В УСТАНОВКАХ К СЕКСУ МЕЖДУ БЕЛОРУССКИМИ И УКРАИНСКИМИ СТУДЕНТАМИ

Долгое время широкое обсуждение проблемы сексуальности в обществе находилось под запретом. На современном этапе достигнуты положительные сдвиги в массовом сознании по вопросам сексуальности, но это отнюдь не означает, что все проблемы в данной области решены. Исследования сексуальности особенно актуальны в юношеском возрасте, так как данный возрастной период характеризуется появлением значимых новообразований, детерминирующих дальнейшее развитие личности, а также устойчивых отношений к наиболее значимым сферам жизнедеятельности личности.

Субъективное отношение человека к некоторому социальному объекту, обуславливающее определенные способы его поведения, называется установкой. Установка – это особый тип убеждения, представляющий собой сложившуюся оценку некоего объекта (Мещеряков Б., Зинченко В., 2004). Установка складывается под влиянием группы.

В данном исследовании изучаются установки к сексу. Актуальность темы обусловлена недостаточной изученностью данной проблемы у современной молодежи. Цель исследования: выявление отличий в сексуальных установках белорусских и украинских студентов с учетом половых различий. Были использованы следующие методы: опросник установок к сексу Г. Айзенка, t-тест Стьюдента для независимых выборок. Исследование проводилось в Полоцком государственном университете (Беларусь) и в Национальном университете «Черниговский колледж» имени Т. Г. Шевченко (Украина). Выборка: 71 студент возрастом 17–23 года, среди них 29 юношей (11 – из Беларуси и 18 – из Украины) и 42 девушки (21 – из Беларуси и 21 – из Украины).

На первом этапе исследования был проведен сравнительный анализ установок к сексу у белорусских и украинских девушек. Установлено, что различия между ними по выраженности переменной «обезличенный секс» являются значимыми ($M_{\text{бел}} = 4,88$, $M_{\text{укр}} = 3,26$, $p \leq 0,001$). Иными словами, девушки из Беларуси более склонны, чем студентки из Украины, рассматривать сексуального партнера только в качестве объекта для получения чувственного удовольствия, не принимая во внимание его личность, индивидуальные особенности характера и темперамента и не пытаясь войти с партнером в значимую личностную связь. Обнаружено достоверное преобладание показателей шкалы сексуальной возбудимости (сексуальной чувствительности) у белорусских девушек по сравнению с украинскими испытуемыми ($M_{\text{бел}} = 5,95$, $M_{\text{укр}} = 4,69$, $p \leq 0,05$). Значимые различия между белорусскими и украинскими респондентками по выраженности переменной «сексуальное либидо» ($M_{\text{бел}} = 16,67$, $M_{\text{укр}} = 13,24$, $p \leq 0,05$) свидетельствуют о том, что белорусские девушки имеют более выраженное сексуальное влечение.

Можно предположить, что на различия в сексуальном поведении белорусских и украинских девушек влияют особенности менталитета, который характеризуется более выраженным влиянием традиционной культуры и традиционных представлений о женской сдержанности в сексуальных отношениях, характерным для украинской культуры (Лысяк-Рудницкий И., 2007).

По шкалам «дозволенность», «реализованность», «сексуальная невротичность», «порнография», «сексуальная застенчивость», «целомудрие», «отвращение к сексу», «физический секс», «агрессивный секс», «сексуальная удовлетворенность», «маскулинность-фемининность» между белорусскими и украинскими студентками значимых различий не обнаружено ($p > 0,05$).

На втором этапе определены различия в установках к сексу между белорусскими и украинскими юношами. Обнаружено, что показатели шкалы «сексуальная возбудимость» преобладают у украинских юношей по сравнению с белорусскими ($M_{\text{бел}} = 3,23$, $M_{\text{укр}} = 4,83$, $p \leq 0,05$). Полученные результаты можно объяснить тем, что в украинском менталитете эмоциональность, чувственное начало, преобладает над рациональностью. Эмоциональность украинского характера выступает взаимодополняющим компонентом украинского индивидуализма (Сорокин П., 1992).

По шкалам «дозволенность», «реализованность», «сексуальная невротичность», «обезличенный секс», «порнография», «сексуальная застенчивость», «целомудрие», «отвращение к сексу», «физический секс», «агрессивный секс», «сексуальное либидо», «сексуальная удовлетворенность», «маскулинность-фемининность» между белорусскими и украинскими юношами не обнаружено значимых различий ($p > 0,05$).

Таким образом, нами выявлены следующие достоверные различия в установках к сексу. Белорусские девушки в отличие от украинских более склонны к обезличенному сексу, более сексуально возбудимы, имеют более выраженное сексуальное либидо. Украинские юноши в отличие от белорусских обладают более выраженной сексуальной возбудимостью.

ОБОСНОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА К ИЗУЧЕНИЮ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ В ИНТЕРНЕТ-«ГРУППАХ СМЕРТИ»

В последнее время педагогическую и психологическую общественность, родителей и других представителей социального окружения ребенка шокировала прокатившаяся в постсоветских странах волна самоубийств среди подростков. Специалисты обратили внимание на тот факт, что эти поступки носили организованный характер, манипуляция ими осуществлялась в интернете через сообщество «групп смерти» или групп «синих китов» некими «кураторами». Последние по определенной схеме коммуникативного воздействия на сознание подростков доводили их до самоубийства.

Общество «синих китов» в интернете назвали себя так, по аналогии с трагическими событиями с синими китами, которые массово выбрасывались на берега ряда стран Европы, Азии, Африки, Америки, Океании. Игра с такими названиями, как «группы смерти», «тихий дом», «млечный путь», «хочу в игру», «море китов», «я в игре», «f57», «f58», «f53», «дом китов» объединила тех подростков, которые решили совершить добровольно самоубийство.

Как и всякое, выходящее за рамки здравого смысла такое социальное явление как самоубийство детей, в своих оценках, как правило, структурируется на противоположные полюса, на систему диаметрально противоположных оценок. На одном полюсе концентрируются оценки и суждения о целенаправленном воздействии, манипулировании, внушении (или психологической перекодировке) сознания подростков и формирование суицидальных мотивов поведения. Статистика показывает, что, к примеру, только в России с ноября 2015 года по апрель 2016 года покончили с собой 100 несовершеннолетних участников «групп смерти». При этом, если одни в качестве причин такового поведения подростков видят стремление пропиариться в пространстве Интернет-сетей, то другие усматривают тут политическую детерминацию, а

третьи – медико-биологическую. В группы «синих китов», по их убеждению, попадают дети из неблагополучных семей, дети с нарушениями физического и психического развития, изъянами строения тела и очертаний лица. Ряд ученых, политиков и популяризаторов науки воспринимают этот социальный феномен не так трагически и эмоционально. По их мнению, это ни что иное как феномен массовой истерии. Сторонники такой позиции уверены в том, что страх перед «группами смерти» является банальной выдумкой, массовой истерией, не имеющей под собой никаких оснований. Узость и примитивность этой группы аналитиков сводилась исключительно к внешней атрибутике, своим собственным субъективным догадкам и голословным утверждениям, оставляя за скобками собственно мотивы самих детей, их положение в семье, их психологические особенности и проблемные моменты жизни в общении с значимым социальным окружением, мотивы организаторов этих игр.

По нашему мнению, имеет место острая необходимость детального психологического исследования феномена «синих китов». Настораживающим здесь является то, что подростки сами, по собственной инициативе занимались поиском связи с координаторами этих игр. Ребенок пишет в сети какой-то призыв, добавляя к нему соответствующее название (хэштег) – «синий кит», «тихий дом», «млечный путь», «хочу в игру». Необходимо на высоком профессиональном уровне, определить, диагностировать и прочувствовать те тонкие струны души ребенка, его желаний, переживаний, страданий, ненужности, замкнутости, одиночества, которые побудили его к суициду. Трудность в решении данной задачи заключается еще и в том, что значимые взрослые (педагоги, родители и др.) как правило, формулируют мотивы поиска ребенком «групп смерти» в упрощенной, приемлемой и понятной для них системе ценностей, оценок, социальных стереотипов и установок (т.е. имеет место своеобразный эффект «каузальной атрибуции»). Не всегда их утверждения относительно предложенной (приписываемой) ими содержательной части мотива соответствуют истинным мотивам самого подростка.

Наибольшего внимания заслуживают так называемые кураторы групп «синие киты», которые в определенной степени воздействуют на психику и эмоционально-волевую сферу подростка, деформируя основы инстинкта самосохранения и девальвации смерти. Для нас актуальными являются вопросы: «Каковы мотивы у куратора этой игры в смерть?», «Зачем он так жестоко и последовательно ведет подростков к суициду?», «Чувствует ли он угрызение совести, жалость к членам «групп смерти»?». Так, основной идеей Ф. Будейкина (одного из задержанных кураторов) была нацистская философия, в которой все люди разделялись на нормальных, достойных и ничтожных, своего рода биомассу не заслуживающую право на жизнь.

Приведенный выше поверхностный анализ проблемы суицидального поведения в подростковой среде в последнее время наглядно показывает, что единого объяснения и понимания природы и сущности «групп смерти» в интернете нет. Каждый исследователь старается объяснить это явление с позиций своего личного жизненного опыта, социального и профессионального статуса, этнической принадлежности, уровня моральной ответственности и др.

По нашему мнению, особенностью психологически-ориентированного подхода к анализу данной проблемы является то, что психология должна выступать в качестве фундамента не только для объяснения причин и мотивов появления «синих китов», но и для поиска методов и способов предотвращения попадания ребенка в это суицидальное сообщество.

Пилотажные данные показали, что ведущими мотивами вступления подростков в «группы смерти» могут быть: одиночество, непонимание со стороны взрослых, семейные конфликты, чувство вины и стыда, чувство собственной незначимости, потеря смысла жизни, желание привлечь к себе внимание, болезненное переживание утраты, оскорбления, унижения, издевательство, опыт новых ощущений, самоутверждение, подверженность домашнему насилию и др. Для кураторов «групп смерти» доминирующими оказались такие мотивы: чувство мести, властность, самоутверждение, отверженность в детстве, чувство непризнанности, одиночество, умение и желание манипулировать, почувствовать себя

значимым, нарциссизм, повышение самооценки, обида, гнев, злость, доказать что человека можно довести до суицида, психологические травмы в детстве и подростковом возрасте, финансовая выгода.

Решение проблемы «групп смерти» должно осуществляться профессиональными психологами с опорой на последние достижения в диагностических технологиях и методах. Одним из таких подходов по нашему мнению может быть психосемантический подход реконструкции глубинных структур психики подростка.

Титаренко Т. М.

ЛАНДШАФТИ ОСОБИСТІСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УМОВАХ ВОЄННОЇ ТРАВМАТИЗАЦІЇ

Особистість трансформується перманентно, і це трюїзм. У складні часи, які ми всі разом переживаємо вже шостий рік поспіль, такі зміни увиразнюються, посилюються як для оточення, так і для того, хто спостерігає за власними настроями, звичками, уподобаннями, формами активності. Особливої уваги потребують небезпечні особистісні трансформації, які так важливо попереджувати.

Факти свідчать, що піднята проблематика стає все більш гострою, а суспільна потреба у психологах давно перевищує наші реальні можливості. Один приклад: кількість суїцидів в Україні неупинно зростає, і ми у 2019 році вже посідаємо 8-е місце у світі за цим параметром, тоді як у 2016 році були ще на 14-ому.

Мета роботи – проаналізувати специфіку особистісної динаміки в умовах тривалого, масованого, різнопланового впливу щоденної інформації з фронту, в ситуації гострої політичної конфронтації різних сил всередині країни, у часи втрати надії на швидке досягнення миру, яке не стало би зрадою національних інтересів.

Про яку особистісну динаміку насамперед йдеться? Про таку, яка свідчить про відчутне погіршення психологічного

здоров'я. Це може проявлятися у зменшенні схильності до співробітництва, зниженні здатності співпереживати, у втраті бажання будувати життєві перспективи, у зниженні здатності насолоджуватися повсякденними приємними моментами, у почутті розщепленості, нецілісності, у зниженні продуктивності та збалансованості.

Внаслідок тотальної відсутності почуття безпеки, домінування тривоги і негативних очікувань ресурси життєстійкості досить швидко вичерпуються і людина опиняється у гострому травматичному стані. Найпоширеніші траєкторії розвитку стресових реакцій – це траєкторія опору (resistance) і траєкторія відновлювання (resilience). В обох випадках інтенсивність стресових розладів після події відносно невисока, а симптоми послаблюються протягом перших місяців. Різниця полягає в тому, що опір передбачає здатність людини вистояти із найменшими втратами, не зламатися під тиском стресора, а відновлення свідчить про її здатність повністю повернути собі після пережитого фізичне і психологічне здоров'я, покращити власну адаптивність, пластичність, антикрихіть.

Наслідки травматизації можуть штовхати особистість на так звані хронічну та відстрочену траєкторії. Люди, які рухаються хронічною траєкторією, мають високий початковий рівень посттравматичного стресу, який майже не послаблюється протягом перших років. У тих, для кого характерна відстрочена траєкторія, високий рівень розладів виникає через кілька місяців після події і з часом може навіть посилюватися.

На щастя, у двох третин постраждалих гострота деструктивного емоційного стану згодом минає, і ПТСР не настає. Завдяки власним копінг-стратегіям і підтримці оточення вони відновлюються, повертаються у благополучне «життя до травми», а дехто навіть переходить у режим особистісного зростання. Важливо зрозуміти, як вони трансформуються? Яким чином долають особливу посттравматичну реальність?

Пошуки відповідей на ці запитання підштовхнули до необхідності введення у тезаурус психологічних понять нового поняття «ландшафту», що, на мій погляд, якнайкраще підходить

для аналізу руху особистості життєвим шляхом, якщо важливо акцентувати увагу на різних, якісно несхожих його періодах, під час яких відбуваються відчутні, значущі особистісні зміни.

Термін «ландшафт» мігрував у соціальні науки з географії, де він і досі позначає територію, яка має єдину структуру, динаміку, один й той самий рельєф. Останнім часом ландшафт починають розглядати також як соціокультурну категорію і у такому вигляді активно використовують у гуманітарній географії, культурній антропології, релігієзнавстві, а особливо у близькій нам соціології, насамперед у соціології знання. Це не лише модна тенденція, оскільки класик соціологічної науки П. Сорокин активно оперував цим терміном, позначаючи ним певний простір в його соціологічній інтерпретації. Протягом останнього десятиліття можна зустріти публікації про інтелектуальний (Василькова В., 2011), сакральний (Окладнікова Є., 2017), медіа- ландшафти (Суська О., 2019), навіть про ландшафти щастя (Черняєва Т., 2013).

Що ж таке ландшафт трансформацій особистості? Пропоную розуміти його як специфічну територію життя, що має певний вектор і швидкість руху. Особистісний ландшафт не існує окремо від соціокультурної, суспільно-політичної, економічної дійсності. Взаємовпливи всіх цих контекстів життя призводять до того, що структура ландшафту завжди нелінійна та неоднорідна, гетерогенна. Динаміка ландшафту відносна, оскільки життєвий світ особистості з його просторово-часовими характеристиками залишається впізнаваним на кожному етапі руху життєвим шляхом. Відносна усталеність, структурна і векторна стабільність того чи того ландшафту забезпечується ціннісними пріоритетами особистості, її стратегічними життєвими виборами.

Визначимось з типами ландшафтів, обравши в якості критерія провідні ціннісно-сміслові орієнтири особистості:

1) Прагматичний, характерний для активних, цілеспрямованих, амбітних людей, вектор життя яких спрямований на матеріальні цінності, успіх, кар'єру, визнання.

2) Гедоністичний, коли ціннісно-смісловими орієнтирами є відсутність напруження, прагнення задоволення, насолоди, комфорту і кайфу.

3) Споживацький. Соціологи вважають, що раніше життя розгорталося навколо виробництва, а тепер навколо споживання, що запускається символічними, іміджевими, брендовими характеристиками товарів і послуг (Черняєва Т., 2013). Відповідно, цінностями, що задають вектор руху, є отримання нових і нових вражень, близькість до кумирів, надія на свій шанс, удачу, екстремальні задоволення.

4) Ландшафт служіння, коли ціннісно-сміслові орієнтири вибудовуються навколо безкорисливої праці на благо інших, волонтерства, самопожертви, добровільного захисту вітчизни.

5) Екзистенційний, що неодноразово розгортається протягом життя внаслідок потрапляння особистості у напружені, драматичні, нерідко трагічні ситуації. За таких екстремальних умов територія життя, його емоційний клімат відчутно трансформуються, і особистість спрямовується до повноти власного буття, інтенсивно шукаючи справжні, глибинні, значущі смисли, достеменний (у розумінні С. К'еркегора) спосіб існування.

Не всі спровоковані війною особистісні трансформації відбуваються у межах некомфортного, далекого від насолоди, успіху чи визнання екзистенційного ландшафту. Хтось намагається долати травматизацію, занурюючись у споживацький ландшафт. Хтось пропагує для себе і оточення численні гедоністичні спокуси, несвідомо сподіваючись у такий спосіб перечекати складні часи. Хтось вмикає на повну міць режим служіння, не даючи собі часу для відновлення і осмислення пережитого.

Але набутий під час війни травматичний досвід конче потребує осмислення, вимагаючи нових відповідей на запитання: куди я йду? Чого хочу? Ким буду? З ким плануватиму майбутнє? Перебуваючи у складних і болючих екзистенційних пошуках, особистість вчиться збирати себе із розсіювання і незв'язності (про які пише М. Гайдегер), наново намагається приходити до себе (Ж.-П. Сартр), до власної автентичності, самореалізованості, свободи. Так поступово долається стан відчуження, відновлюються живі контакти з реальністю. Людина вже не задовольняється позицією безстороннього, «незаангажованого спостерігача». Вона стає

активним і відповідальним учасником всього, що відбувається, по-іншому бачить власну роль у розгортанні майбутнього.

Таким чином, екзистенційний ландшафт не є територією бездоріжжя, яку дуже хочеться не побачити, відмінити, оминати. Це найбільш короткий і прямий шлях до самовідновлення, до покращення психологічного здоров'я особистості. Тривалість руху особистості непривітним екзистенційним ландшафтом залежить від сили травмування, особливостей втрат, кількості болісних спогадів, ресурсу життєстійкості, що допомагає переінтерпретаціям пережитого.

Людина після травми потрапляє у наповнений стражданнями екзистенційний ландшафт заради створення умов для прийняття, осмислення, інтерпретації і інтеграції набутого травматичного досвіду. На цьому непростому шляху особистість навчається оцінювати пережите не лише у негативному емоційному реєстрі. Вона вибудовує більш глибокі і щирі стосунки із значущими для неї людьми. Вона розуміє екстремальні життєві ситуації як випробування, які вдалося подолати, в яких вона не зламалася, вижила, вистояла. Вона конструктивно переосмислює не лише власні переживання, а й нові можливості, нові горизонти, які відкрилися у посттравматичний період.

Ткаченко М. В.

ВИНИКНЕННЯ НЕОРАСИЗМУ: СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ УМОВИ

З появою і розвитком класової структури держави виникають різні форми дискримінації, що забезпечує соціальне розшарування суспільства. Серед них такий феномен як расизм. Уперше термін «расизм» застосував американський вчений Річард Генрі Пратт у 1902 р. у своїй доповіді «Асоціація рас та класів необхідна для знищення расизму та класицизму», яким позначив порушення прав афроамериканців з боку білих (Oxford English Dictionary, 2008). Після 1930 р. цей термін набув

поширення на Заході і використовувався для позначення соціальної і політичної ідеології нацизму.

Для боротьби з ідеологією расизму, у 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН було утверджено Загальну декларацію з прав людини (Universal Declaration of Human Rights), яку ратифікували держави, які вважали себе прогресивними і демократичними. Більшість Європи приєдналися до впровадження даного документу у національне законодавство. Декларація ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 20 листопада 1963 р. (резолюція 1904 XVIII Генеральної Асамблеї) урочисто підтверджує необхідність якнайшвидшої ліквідації расової дискримінації в усьому світі у всіх її формах і проявах і для забезпечення розуміння і поваги гідності людської особистості, а також засвідчує, що будь-яка теорія переваги, заснована на расовій відмінності, є науково помилковою, морально ганебною і соціально несправедливою і небезпечною, і що не може бути ніякого виправдання расової дискримінації (International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, 1969).

Однак, наприкінці ХХ ст. у зв'язку з новими політичними і економічними умовами – азійська фінансова криза, деколонізація, що тривала, активна міграція до європейських країн – знов актуалізували проблему расизму.

Свого часу І. Валлерстайн та Е. Балібар зауважували, що расизм добре виконує свою соціальну функцію – «відтворення соціальних спільнот, в яких діти з самого початку звикають до того, що в дорослому житті зможуть виконувати тільки певні ролі» (Balibar E., Wallerstein I. 1991), тобто є засобом підтримання економічної нерівності, яка замінила первинний поділ на класи, що забезпечувало отримання надприбутків при капіталізмі.

Британський вчений Мартін Баркер у 1980-ті роки почав вивчати расизм та ворожі настрої британців щодо мігрантів. У 1981 р. він публікує книгу «Новий расизм», в якій висуває ідею нового расизму, пізніше відомого як культурний расизм або неорасизм. Він вважав, що біологічний расизм, окреслений у 1920-х рр., базувався на упередженнях та забобонах людей щодо інших на основі культурних відмінностей (Barker M., 1981).

У 1990-х роках Е. Балібар вводить термін щодо нового расизму – «неорасизм», який він називає «расизмом без раси» або «метарасизмом», який ґрунтується на теорії несумісності різних культур та стилів життя. Дослідник зазначає, що в постколоніальну епоху расизм має тенденцію зосереджуватися на «культурних відмінностях» (Valibar E., 1997). Даний феномен формується в дискусіях про імміграцію, асиміляцію та мультикультуралізм, і зберігає расову сегрегацію як ідеологічно, так і практично.

Розвідки продовжилися й по інший бік океану. Пуерторіканський соціолог Р. Гросфогуель вважає, що новий расизм базується на неможливості двох або більше культур ужитися разом, а також на тому, що культури меншин кардинально відрізняються від культур метрополій. Це дає змогу соціуму центру/метрополії стверджувати, що завдяки культурній неповноцінності, меншини самі винні у своїх проблемах (безробіття, широкомасштабна бідність тощо) (Grosfoguel R., 1999).

У 2010 р. американська дослідниця М. Александер описує прояви неорасизму у своїй книзі «Новий Джим Кроу» на прикладі США: *«Війна Америки проти наркотиків ... породила нову дискримінацію, порівняну із законами Джима Кроу. Ставлячись до чорних злочинців більш суворо, ніж до білих злочинців, а також знищення кольорових спільнот, система кримінальної юстиції США функціонує як сучасна система расового контролю – відводячи долі мільйонів до постійного статусу другого сорту»* (Alexander M., 2010).

Австралійська дослідниця А. Лентін, досліджуючи неорасизм, пише, що феномен поширився через збільшення конкуренції на ринку праці, злочинності й ворожого ставлення до мігрантів. Аргументація проти іноземців базується на тому, що *«іммігранти спричиняють «стрес» для корінного населення та робітників, а також «велика імміграція призводить до відсутності культурної згуртованості»* (Lentin A., 2018). До прикладу вона наводить міркування британського консервативного журналіста Д. Мюррея, який стверджує, що велика кількість мігрантів з Сомалі до Лондона спричинила збільшення злочинності, пограбувань, оскільки сомалійці, які

стали жертвами насильства у своїй країні, привносять його під час імміграції.

Турецький соціолог Т. Ерлікаєа приходиться до висновків, що неорасизм існує через непереборне культурне розмежування між «вони» та «ми» щодо іноземців та мігрантів, особливо в Європі: «...мусульмани зараз маргіналізуються не через свою приналежність до іншої раси, а через культурну різницю та передбачувану нездатність адаптуватися до європейської демократії та ліберальної культури...» (Yerlikaya T., 2019).

Український філософ А. Репа пише, що «бажання розділити людей на «своїх» і «чужих», ненависть і страх перед «чужинцями», гасла про міфічну «чистоту» нації і культури, дискримінація за національною або статевую ознакою – ці класичні вже форми «вірусу» расизму мутували разом зі структурними змінами, що відбулися на рубежі століть в економіці, політиці і культурі, і тепер прекрасно почувають себе в суспільстві споживання і «свободи слова», більш того – навіть завойовують культурну гегемонію в «дискурсивній боротьбі» ідеологій...» (Репа А., 2007).

Отже, аналіз сучасних досліджень, присвячених проблематиці неорасизму, підтверджує, що проблема існує, лише набуває нових форм і пояснень з боку тих, хто намагається досягнути феномен неорасизму. З плином часу расизм набирає інших форми і проявів у світі: сегрегація за культурними ознаками, несприйняття іншого, принизливе ставлення до інших культур, наголос на відмінностях, звинувачення у культурній відсталості тощо.

Причинами можна назвати чинники двох груп – економічні та політичні. Економічні полягають у постійній конкуренції корінного населення та емігрантів за робочі місця. До політичних чинників можна віднести недеklarоване створення елітами дискурсу щодо різних культурних відмінностей, підтримування сегрегації на «ми» і «вони».

Виникнення неорасизму пов'язано з одночасним співпадінням трьох чинників: створенням націй (national community), де національна ідентичність конструюється на основі визначення «інших»; настання постколоніальної ери, де визначення расизму базується не на біологічних відмінностях, а

на культурних; створення біополітики, де сучасна держава створює певні переваги для своїх громадян і виключає іммігрантів та робітників.

Задля зменшення рівня неорасизму та запобігання його виникненню потрібно сформувавши новий дискурс щодо ставлення до іншого. Воно має включати як вивчення культур різних народів, так і започаткування відкритого діалогу у соціумі на основі відновних практик, починаючи з їх запровадження у школі. Для цього має існувати цілісна програма щодо впровадження відновних практик у соціум на рівні держави.

Також має відбуватися неухильне дотримання прав і свобод іммігрантів на рівні з корінним населенням країн, регульоване законодавством. Формування сучасного толерантного мультикультурного середовища – це проблема, яка має бути під пильною увагою урядів країн, що приймають мігрантів. Тут є теж кілька аспектів з розумінням сутності толерантності та її меж, основні з яких: терпимість до чужого, визнання його цінності, як і власного; рамки толерантності, в яких має бути відображено цінності обох сторін, а також передбачено ненасильницьке дотримання цих рамок, в яких обидві сторони почуваються рівними й вільними.

Фера С. В.

ОБРАЗ БАТЬКА ЯК ДЕТЕРМІНАНТА РОЗВИТКУ УЯВЛЕНЬ ПРО МАЙБУТНЬОГО ШЛЮБНОГО ПАРТНЕРА У ДІВЧАТ

У сучасних умовах посилення економічної і політичної кризи, подальшого розшарування суспільства сім'я як динамічне утворення зазнає певних змін, що відбиваються, перш за все, на структурі і характері подружніх стосунків. Виникають порушення у сімейній комунікації, частішають кризи сім'ї, зростає незадоволення шлюбом, змінюється стиль взаємодії між батьками і дітьми. Відчувається гостра потреба в дослідженні питань впливу батьків на особливості спілкування дітей з

протилежною статтю, формування поглядів на подальше родинне життя і психологічну готовність до батьківства і материнства, відповідність вибору супутника життя образу батьків, а також розвиток уявлень про майбутнього партнера в осіб різної статі. Проблема оцінки і моделювання образу майбутнього чоловіка у дівчат виявилася найменш висвітленою у зв'язку з відсутністю спеціальних досліджень, що стосуються феномену «батьківства» і детермінуючої ролі батька в створенні образу ідеального чоловіка.

Вивченню сім'ї та її впливу на формування особистості присвячена велика кількість вітчизняних і зарубіжних психологічних досліджень. Значний вклад до розробки теоретичних основ і практичних досліджень сім'ї внесли Т. Андреева, А. Антонов, Е. Берн, Л. Виготський, В. Дружинін, В. Ільїн, С. Ковальов, І. Кон, Л. Обухова, Н.Пезешкіан, З. Фрейд, Е. Ейдемільер та ін. Першим, хто сформулював думку про значущість і неоднозначність впливу батька на розвиток особистості дівчини був З. Фрейд, який висунув цілу ідей стосовно батьківського впливу на розвиток дитини (Фрейд З., 2000). В роботах З. Фрейда батько постає у більшості ролей: як об'єкт любові, захоплення та ідентифікації; як людина, що здійснює фізичну турботу; як могутня або навіть всемогутня богоподібна істота; як розрадник і захисник; як авторитарна фігура, яку потрібно подолати до того, як мають бути досягнуті дорослість і незалежність.

Важлива роль батька підкреслювалася А. Адлером, який зауважує те, що батько сприяє у дитини формуванню соціального інтересу. Ідеальний батько, на думку А. Адлера, активно залучений до виховання дітей, при цьому уникає крайнощів емоційної відгородженості та відчуження. Позитивний образ батька більшою мірою, ніж образ матері, сприяє засвоєнню і сприйняттю дівчатами цінностей самоактуалізації. Таким чином, позитивні стосунки із батьком впливають не лише на розвиток у дівчини фемінінних (експресивних) якостей і досвіду стосунків із чоловіками, але й сприяють формуванню маскуліних, інструментальних якостей.

Згідно досліджень Д. Берко, роль батька виявилася вирішальною в сприйнятті дівчатами цінностей самоактуалізації

і відповідальності, в сприйнятті жіночої ідентичності та інструментальних цінностей, що дозволяє реалізовувати власну мету, відстоюючи власні інтереси (Берко Д., 2000).

Вплив батьківського ставлення на психосексуальний розвиток дівчинки порушено у працях А. Лоуена, К. Хорні, Ф. Тайсон, Р. Тайсон та ін. Так, А. Лоуен покладає на батька відповідальність за психосексуальне становлення і жіночу реалізацію доньки (Лоуен А., 1998). На думку К. Хорні, раннє розчарування дівчинки в батькові призводить до спотворення жіночої ідентичності, до відмови від жіночності, суперництва з чоловіками і бажанню домінувати над ними (Хорні К., 1993). Домінуючий і пригнічуючий батько формує у дівчини відмову від материнських інстинктів, сексуального задоволення і робить її нездатною вступати у стосунки з чоловіками.

Отже, протягом тривалого часу вивчення жіночої ідентичності багато уваги приділяли значенню матері в житті жінки, але зараз є актуальним ідентичність жінок з батьком. Останнім часом низка дослідників відзначає рівнозначність батьківської й материнської фігур у процесі статевої соціалізації дівчат. У певному сенсі батьківська любов виявляється важливішою, ніж материнська, а її дефіцит являє собою погану прогностичну ознаку щодо низки поведінкових та особистісних розладів. Отже, існує нагальна необхідність у подальших систематичних дослідженнях впливу батьківської фігури на статево-рольовий розвиток особистості доньки, її гендерної ідентичності.

Фесенко А. В.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ МІЖ МЕХАНІЗМАМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ, ЧУТЛИВІСТЮ ДО ВПЛИВІВ ТА МАНІПУЛЯТИВНИМИ ДІЯМИ У ПРЕДСТАВНИКІВ РІЗНИХ ВІКОВИХ ГРУП

Стратегії подолання та адаптації до впливу досліджуються відносно недавно. Однак в психоаналітичній літературі ідея емоційно-орієнтованого подолання впливів має давню історію.

Так, ще наприкінці XIX – початку XX ст. для визначення несвідомих стратегій, які дозволяють особі подолати негативні емоції, З. Фрейд вводить поняття захисного механізму. Зокрема, ним та А. Фрейд були виокремлені такі механізми: витіснення, проєкція, регресія, заміщення, реактивне утворення, заперечення, сублімація, раціоналізація, компенсація. Проблема психологічного впливу особливо актуальна саме тепер, коли відбувається різке збільшення кількості методів маніпуляції свідомістю людини, бурхливий розвиток різноманітних технологій маніпулювання, що змушує людину час від часу захищатися від такого впливу за допомогою механізмів психологічного захисту.

Відповідно до вищенаведеного, захисні механізми психіки починають діяти, коли людина відчуває на собі психологічний вплив. Психологічний вплив – процес, що здійснює регуляцію (саморегуляцію) активності двох і більше підпорядкованих взаємодіючих систем та результативно забезпечує зміну структури або стану хоча б однієї з цих систем (Ковальов Г., 1991).

Теоретичний аналіз проблеми психологічного впливу дозволив виокремити такі види: впливи природного середовища, соціальні впливи, культурологічні впливи та аутовпливи (Ковальов Г., 1991). На думку Є. Доценка, до видів психологічного впливу належить також і маніпуляція. Дослідник вважає, що маніпуляція – це різновид психологічного впливу, майстерне виконання якого призводить до прихованого збудження у іншої людини намірів, які не співпадають з його актуальними бажаннями (Доценко Є., 2001). На думку С. Зелінського, маніпуляція належить до механізмів психологічного захисту, оскільки для досягнення власних цілей (свідомих або не свідомих) вдається до механізмів інтраціяції (втирання в довіру) та проєкції (Зелінський С., 2010).

Метою проведеного нами дослідження стало з'ясування домінуючих механізмів психологічного захисту у людей різного віку та встановлення взаємозв'язків між механізмами психологічного захисту, чутливістю до впливів та маніпулятивними діями.

Емпіричне дослідження проводилося на базі Чернігівської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 30 та у формі інтернет-опитування. Загальна вибірка складається з 2 груп: особи

юнацького віку (16-18 років; 45 осіб, з яких 24 – хлопці, 21 – дівчата) та молодь 25-35 років (45 осіб, з яких 22 – чоловіки, 23 – жінки). У процесі дослідження було використано опитувальник Плутчика-Каллермана-Конте «Індекс життєвого стилю» (1979), «Методика діагностики чутливості до впливів» В. Скребця та І. Шлімакової (2016), шкала Банта для діагностики маніпулятивного впливу (1991).

Було виявлено такі особливості застосування захисних механізмів: молодь має порівняно вищу схильність до застосування механізму психологічного захисту заперечення (при $p \leq 0,01$); молодь має вищу схильність до використання компенсації як механізму психологічного захисту (при $p \leq 0,05$); особи юнацького віку більше схильні до використання захисного механізму психіки проекції (при $p \leq 0,05$); жінки більше схильні до застосування регресії у психологічному захисті (при $p \leq 0,05$); жінки більше схильні до використовування реактивного утворення (при $p \leq 0,01$).

Також емпірично було встановлено, що особи юнацького віку проявляють більшу байдужість до впливів різної модальності, аніж молодь (при $p \leq 0,01$). Статистично значимих відмінностей в маніпулятивних діях між особами юнацького віку та молоддю, а також між чоловіками та жінками не виявлено.

У результаті проведеного кореляційного аналізу встановлено прямі взаємозв'язки між такими змінними: позитивною чутливістю до соціальних впливів та захисним механізмом витіснення; механізмом психологічного захисту витіснення та терпимістю до культурологічних впливів; захисним механізмом проекцією та негативною чутливістю до само впливів; загальною негативною чутливістю та проекцією; механізмом психологічного захисту заміщення та загальною байдужістю; інтелектуалізацією та байдужістю до впливів природного оточення; інтелектуалізацією та терпимістю до культурологічних впливів; захисним механізмом психіки проекцією та схильністю до маніпуляції та між негативною чутливістю до аутовпливів та схильністю до маніпуляції.

Також емпірично досліджено та встановлено обернені кореляційні зв'язки між такими змінними: захисним механізмом психіки запереченням та терпимістю до соціальних впливів; негативною чутливістю до самовпливів та механізмом

психологічного захисту запереченням; загальною негативною чутливістю та захисним механізмом психіки запереченням; захисним механізмом психіки проєкцією та позитивною чутливістю до культурологічних впливів; захисним механізмом проєкцією та загальній позитивній чутливості.

Отже, проведений теоретико-емпіричний аналіз даної проблеми дає змогу говорити, що механізми психологічного захисту та особливості їх застосування людиною обумовлюють її чутливість до впливів різної модальності та її схильність до маніпулювання іншими людьми.

Цукур О. Г.

ПРОГНОЗУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ: ВИЗНАЧЕННЯ КРИТИЧНИХ ЗОН МІЖСУБ'ЄКТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Соціальні зміни, які відбуваються у сучасному суспільстві, призводять до виникнення нових потреб у багатьох галузях життя, вирішення яких вимагає переосмислення підходів до врегулювання соціальних конфліктів, що виникають у соціумі. Одним з етапів вирішення таких протиріч є здійснення прогностичних дій. Прогнозування соціального конфлікту визначається, як один з видів управлінських впливів, який передбачає формування, суб'єктом управління конфліктною взаємодією, припущень щодо особливостей виникнення конфлікту, векторів його спрямованості та подальшого врегулювання. Прогнозування передбачає виявлення причин розвитку конфліктної взаємодії, а також, дозволяє суб'єкту ефективно вирішувати поставлені перед ним завдання на основі прийняття обґрунтованого рішення з урахуванням можливих альтернатив. Основними джерелами побудови прогнозу є розуміння *об'єктивних умов* взаємодії між його учасниками та вивчення *суб'єктивних підстав* входження у комунікацію.

Прогнозування вірогідності виникнення соціального конфлікту та варіантів його подальшого розвитку дає змогу:

- окреслити просторові межі та ймовірну спрямованість майбутнього конфлікту;
- розробити сукупність засобів попередження небажаних конфліктів;
- визначити варіанти поведінки суб'єктів конфліктної взаємодії;
- виробити ефективні стратегії врегулювання конфлікту, мінімізуючи втрати і використовуючи конструктивний потенціал взаємодії;
- сформувати уявлення про соціальні і особистісні наслідки конфлікту, включаючи ресурсні витрати на участь у ньому і його вирішення.

Для успішного здійснення прогностичних дій важливим, насамперед, є визначення того, на що саме будуть спрямовані ці дії, адже, від цього залежить повнота чи фрагментарність прогнозу; вибір напрямку подальшої роботи з формування припущень щодо розгортання міжсуб'єктної взаємодії; підбір надійного інструментарію для прогнозування та моделювання результатів конфліктної взаємодії.

На означеному (прогностичному) етапі управління конфліктом процес передбачення потребує наступної системи дій.

По-перше, необхідно визначити протиріччя, що виявляються у суб'єктивних оцінках фактів і подій, які у своїй сукупності ще не дають підстав зробити конкретні висновки щодо наявності конфлікту, але вже вказують на порушення балансу у взаємодії між суб'єктами. Прогноз, у даному випадку, стосується ситуацій, що передують соціальному конфлікту, коли необхідно дати обґрунтовану відповідь на питання про те, що саме відбуватиметься, якщо обставини складуться певним чином, які соціальні і особистісні наслідки конфлікту можна очікувати у відповідь на соціальні виклики.

По-друге, потрібно окреслити суперечності, які спричинили соціальний конфлікт, спрогнозувати наскільки складною є проблема, чи можливе її розв'язання, за який період часу та за яких умов. Завдання полягає в тому, щоб поглянути на конфлікт, як на соціальну задачу, вирішення якої призведе до

завершення протиборства. У цьому випадку можна говорити про прогнозування соціальних наслідків конфлікту та ресурсних витрат на його врегулювання.

По-третє, для прогнозування важливим є моделювання можливих варіантів розвитку подій, наслідків конфліктної ситуації та вчинених учасниками конфлікту дій. Моделювання, у цьому разі, дає змогу передбачити розвиток конфліктної ситуації (що буде?), побудувати моделі цілей учасників (чого прагнуть?), розробити управлінську модель (на що і як впливати?) та спрогнозувати найближчі та віддалені наслідки прийнятих рішень (який буде результат?).

Для здійснення задач прогнозування конфлікту було запропоновано алгоритм визначення критичних зон міжсуб'єктної взаємодії. Він складається з шести кроків:

1) Визначити *ризики*, тобто своєрідні сигнали конфлікту, які вказують на порушення у взаємодії між суб'єктами і є джерелами протиріч.

2) З'ясувати *направленість конфліктної взаємодії* – вивчити спрямування соціального конфлікту, його конструктивний чи деструктивний потенціал.

3) Оцінити *інтенсивність конфліктної взаємодії* – дослідити індивідуальні особливості учасників взаємодії, вивчити характер взаємодії: тривалість її перебігу; загострення ставлень та зміну позицій учасників; часові та просторові характеристики конфліктної взаємодії.

4) Установити особливості *силового та владного розподілу* міжсуб'єктної взаємодії – оцінити здатність суб'єктів впливати на дії, поведінку і/або на рішення один одного, використовуючи різні засоби переконання.

5) Визначити імовірні *шляхи урегулювання конфлікту* – вивчити ефективні стратегії управління конфліктом, які дали б змогу використовувати конструктивний потенціал взаємодії.

6) Виявити ймовірні *наслідки конфлікту* – передбачити соціальні і особистісні результати (зміни), що відбуватимуться унаслідок розгортання конфліктної взаємодії, оцінити ресурсні витрати учасників конфлікту.

Наведений алгоритм можна застосовувати як у вигляді завершеного циклу послідовних операцій (кроків) так і

зосередившись на окремих зонах конфліктної взаємодії залежно від мети та завдання прогнозування.

Іншими словами, здійснення прогностичних дій за презентованою процедурою передбачає побудову суб'єктом управління конфліктом прогнозу, який ґрунтується на визначенні конфліктних зон взаємодії, вироблені обґрунтованого рішення з урахуванням можливих альтернатив для досягнення бажаного результату, застосуванні ефективних стратегій управління конфліктною взаємодією.

Чепурна Г. Л.

НАРАТИВНІ ТЕХНІКИ КОРЕКЦІЇ ДЕЗАДАПТИВНОГО ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ

У наш час перфекціонізм стає однією з важливих характеристик для успішного життєздійснення. Разом з тим, наслідування перфекціоністських принципів та прагнення досконалості, потребує великої праці та може стати причиною внутрішніх конфліктів, порушень в міжособистісних стосунках. Далеко не кожна людина здатна розв'язати ці конфлікти самостійно. Відтак, актуальним стає проведення психологічної роботи, спрямованої на завчасну профілактику виникнення та корекцію, пов'язаних з перфекціонізмом, девіацій.

Аналіз наукових джерел свідчить, що в сучасній психологічній практиці застосовуються психотренінгові та психокорекційні програми оптимізації перфекціоністських настанов та розвитку конструктивного перфекціонізму особистості (М. Коваленко, О. Кононенко, М. Ларських, О. Лоза, А. Распопова, Г. Чепурна та ін.). Водночас, дослідники акцентують увагу, на тому, що притаманні перфекціоністам завищені стандарти, власні ціннісно-моральні орієнтири, а в деяких випадках, і патологічна підозрілість, можуть «нівелювати» результати психокорекційного впливу (Юдеева Т., 2007). Отже, постає питання пошуку нових оптимальних технологій розвитку адаптивних можливостей перфекціонізму. Одним з таких напрямків є нарративний підхід, як аналіз

життєвої історії, результатом якого стає трансформація особистості (Афанасьєва Н., 2017). Отже, мета нашого дослідження – визначити основні переваги наративних технік у корекції дезадаптивних проявів перфекціонізму.

Оскільки перфекціонізм визначається дослідниками соціокультурним феноменом, важливою у корекції ірраціональних перфекціоністських настанов особистості є наративна техніка деконструкції. Сутність вищезазначеної техніки полягає в усвідомленні людиною культурних установок – що значить в нашій культурі «жити правильно», «бути успішним», «гарно виглядати» (Фуко, 1980), і яким чином ці установки впливають на її життя. Використовуючи деконстрування, фахівець допомагає клієнту усвідомити, що уявлення або переконання, які домінують в його свідомості, можуть бути «ілюзорними», і що насправді, світ є набагато різноманітнішим. Спираючись на власний досвід консультативної практики, можемо навести приклад деконструкції, коли мами-перфекціоністки з подивом усвідомлюють, що саме ідея «бути хорошою мамою» спричиняє постійне нервово напруження, тривожність та роздратування. Одна з клієток психологічної консультації зауважила, що її прагненню до досконалості найбільше сприяє ідея «бути вихованою і слухатися інших».

Важливим корекційним етапом наративної психотерапії є також етап екстерналізації, який дозволяє клієнтові відокремити від себе проблему. Це дозволяє усвідомити, що «проблема в самій проблемі», а не в людині. Адже сьогодні ми спостерігаємо тенденцію, коли термін «перфекціоніст» викликає певний ефект «стигматизації». Отже, відокремлення рис перфекціонізму від особистості, та аналіз питань – коли та в яких сферах проявляється потреба в досконалості – дозволяє подивитись на проблему остронь, і водночас не намагатись відмовитись від перфекціоністських стратегій.

У науково-прикладних розробках, здійснених в контексті психологічної допомоги обдарованим перфекціоністам, акцентується увага, що перфекціонізм це *«швидше енергія, яку потрібно спрямовувати, ніж хвороба яку потрібно лікувати»* (Silverman L., 1993). Такий погляд на розвиток адаптивних

якостей перфекціонізму перетинається ще з однією наративною технікою «пошуку унікального епізоду». Ця техніка надає можливість усвідомити де, коли і за яких обставин клієнти використовували саме адаптивні перфекціоністські стратегії, причому враховуються не лише дії, а й плани та наміри. Пошук унікального епізоду також надає можливість виявити «помічників» у розвитку адаптивних перфекціоністських тенденцій. Наприклад, одна із старшокласниць зазначила, що лише з бабусяю може відчувати задоволення від діяльності, а не від її результату.

Ще однією відмінністю наративних технік від інших відомих напрямків корекції дезадаптивних проявів перфекціонізму є відсутність експертності психолога. Саме клієнт виступає в ролі експерта та визначає на яких аспектах своєї проблеми він хотів би зупинитись. За нашими спостереженнями, такий підхід пом'якшує властиві перфекціоністам захисні реакції прихованої ворожості та надмірного критицизму. Не менш «терапевтичним» стає не просто визнання, а й постійне звернення до розвиненої у перфекціоністів системи цінностей та моральних переконань.

Таким чином, наративний підхід є ефективним напрямком розвитку конструктивних перфекціоністських тенденцій, сприяє усвідомленню та прийняттю негативних аспектів прагнення до досконалості, як «плати за свій талант», дозволяє як адаптуватися в соціумі, так і повною мірою реалізувати свій потенціал. Перспектива подальших досліджень полягає у розробленні програми наративного тренінгу розвитку конструктивного перфекціонізму.

Шебанова В. І., Чхайдзе А. О.

ПРИВ'ЯЗАНІСТЬ ЯК КОМПЛЕКСНЕ НОВОУТВОРЕННЯ МАТЕРИНСТВА

Вагітність та народження – це час величезних фізіологічних, соціальних та психологічних змін для жінок. Те, як жінка та її референтні особи пристосовуються до змін у цей

період, можуть вплинути на адаптаційні процеси жінки та підвищити рівень розвитку психічних проблем. Це має значення як для жінки, для її дитини та для початку стосунків системи «мати-дитина».

Фактори, що впливають на перехід до материнства.

Перехід до материнства починається поступово і на нього впливає безліч факторів, таких як життєві обставини батьків, соціальне середовище та обставини зачаття. Також, безумовно, впливає рівень підтримки партнера та сім'ї жінки, а також фізичне здоров'я матері та її ненародженої дитини. Досвід матері в її родині, походження та минулі чи поточні проблеми психічного здоров'я, а також будь-який поточний або невіршений конфлікт, втрата чи травма також можуть вплинути, а іноді й порушити цей перехід (Mares, Newman & Warren, 2011).

Перинатальний період – це час величезних змін і можливостей. Це також період, коли у жінок найчастіше виникають труднощі з психічним здоров'ям. Психологи можуть відігравати важливу роль, забезпечуючи лікування психічного здоров'я в цей період, що приносить користь матері, її партнеру і, звичайно, дитині. Хоча не у кожної вагітної жінки виникають труднощі з психічним здоров'ям, кожна вагітна жінка повинна адаптуватися та підлаштовуватися під дитину, яка росте всередині неї. Психологи також можуть відігравати важливу роль, яка полягає в коригуванні та психологічній роботі з вагітними.

Під час дев'яти місяців вагітності мати починає уявляти дитину, яку вона виношує. Т. Brazelton та В. Cranmer (1990) описали вагітність як розквіт прив'язаності, період репетицій і очікувань. Мати також повинна пристосуватися до змін своєї особистості, тіла, стосунків та кар'єри, а також підготуватися до народження та почати приміряти образи, пов'язані з материнством. Її стосунки зі своїм партнером також зазнають істотних змін, і, хоча це може мати значний вплив на коригування та роботу психологів, це не буде в центрі уваги нашого дослідження.

Психологічні аспекти вагітності змінюються поряд з фізіологічними змінами. Фізіологічні аспекти вагітності, як

правило, залишаються у центрі уваги, тоді як менша увага приділяється психологічним аспектам вагітності та нового батьківства. Для психологів, які працюють у цій галузі, нормативна психологічна профілактика щодо тривожності, амбівалентності та еволюційного характеру психологічних станів при вагітності може відігравати вирішальну роль для багатьох жінок. Коли нормативна психологічна профілактика недостатня, це може бути першим свідченням того, що жінці потрібні психокорекція та консультування.

Попередня втрата вагітності може змінити психологічну пристосованість до вагітності. Втрата вагітності може набувати багатьох форм, таких як викидень і мертвонародження, народження дитини з інвалідністю, тривале безпліддя, а також усиновлення або вилучення дитини. Жінки можуть відчувати підвищену тривогу, гнів, провину чи сором. У цій ситуації жінка та її партнер можуть скористатися можливістю працювати з психологом, щоб допомогти їм впоратися з минулими втратами, одночасно готуючись до нової дитини.

Перший триместр – пристосування до ідеї вагітності.

Перший триместр вагітності – це період між зачаттям до 12 тижня вагітності. Це період виражених гормональних та фізіологічних змін, але за відсутності явних зовнішніх ознак вагітності. У цей період жінки, швидше за все, відчувають втому та нудоту, які можуть посилити емоційні реакції. Для жінки з постійною нудотою і блювотою може бути важко відчути радість від вагітності, і навіть може посилитися амбівалентність і питання щодо продовження вагітності. Для іншої жінки з викиднем в анамнезі гормональні зміни можуть посилити занепокоєння щодо виношування дитини. Обстеження плода, яке тепер доступне в першому триместрі, може заспокоїти батьків, або може викликати сильну тривогу щодо здоров'я та розвитку дитини. Загрозливий викидень або попередня втрата вагітності також можуть перешкоджати уявленню вагітності.

Психологи можуть підтримувати сім'ї, які зустрілися з цим досвідом, а також допомагати їм залишатися емоційно пов'язаними з дитиною.

Другий триместр – плід переживається як окремий для матері. Під час цієї фази жінка вперше відчуває рухи

дитини, може почувати себе більш комфортно фізично і продовжувати уявляти свою дитину. D. Stern (1995) зазначив, що загалом між четвертим та сьомим місяцем гестації уявлення про дитину активізуються, розвиваються і досягають піку близько сьомого місяця. Він зазначив, що між сьомим та дев'ятим місяцем специфіка цих уявлень зменшується, і ця незначна дезорганізація створює можливість матері з'єднатися зі «справжнім» немовлям, на відміну від малюка її уяви (Brazelton & Cramer, 1990). Для психологів у клінічній практиці існує кілька методів самозвіту, які можуть бути використані для оцінки взаємовідносин матері та дитини (Brandon A., Pitts S., Denton W., Stringer C. & Evans H., 2009).

Третій триместр – підготовка до появи дитини. В останні місяці вагітності жінки, як правило, починають готуватися до народження дитини та переносять свою увагу на процес пологів, що може викликати сильну тривожність. Жінкам рекомендується розглянути практичні аспекти пологів та знеболення. Під час цього етапу можуть знову виникнути занепокоєння щодо того, що щось може трапитися з жінкою або їх дитиною під час пологів.

Неможливо охопити коло переживань та реакцій, які можуть відчувати жінки та партнери під час народження дитини. Батьківські переживання під час пологів і народження сприяють відносинам з дитиною і можуть формувати значення того, що представляє малюк для своєї конкретної родини.

Важкі або травматичні пологи можуть залишити жінку емоційно і фізично виснаженою. Це іноді може призвести до труднощів із годуванням, доглядом за дитиною та інших труднощів у відносинах матері та немовляти. Дослідження свідчать, що приблизно 2-9% станів жінок відповідають критеріям посттравматичного стресового розладу (ПТСР) після пологів (Grekin & O'Hara, 2014), і ці оцінки збільшуються до 22-44% серед матерів немовлят зі станом, який потребує прийому до відділення інтенсивної терапії новонароджених (Kim, et al., 2015).

Коли дев'ять місяців вагітності перериваються передчасними пологами, батьки можуть опинитися невідповідними та переповненими різноманітними

занепокоєннями щодо здоров'я своєї дитини. Почуття занепокоєння щодо здоров'я дитини або почуття провини за те, що жінка не доносила дитину до терміну, можуть переноситися на ранні стосунки «батьки-дитина». Інші випадки народження можуть розцінюватися медичним персоналом як успішні, але жінка вважає, що дитина не виправдала її очікувань, і вона відчуває страх та занепокоєння. Пізніше ця мати може звернутися до психолога, оскільки вона не насолоджується материнством і вважає, що вона не відповідає стандартам «хорошої матер». Психологи можуть підтримувати сім'ї, які зустрілися з цим досвідом, а також допомагати їм у спілкуванні з дитиною та залишатися емоційно пов'язаними з дитиною.

Питання прив'язаності влітаються в перехід до материнства. Оскільки батьки починають замислюватися про свої стосунки з дитиною, як під час вагітності, так і пізніше з новонародженим, на перший план виходить їхня власна прив'язаність (або стосунки), як правило, в їх батьківській сім'ї. У цей період проблеми відносин можуть бути сильно реактивовані, потенційно перероблені та передані між поколінням від матері до її немовляти. Здатність матері чуйно реагувати на реакції дитини лежить в основі надійної прив'язаності до немовляти. Добре розуміється, що проблеми психічного здоров'я матері можуть поставити під загрозу відносини «мати-дитина».

Передача прив'язаності між поколіннями. Статус прив'язаності матері формує те, як вона організовує свої думки, почуття та спогади про себе та інших у відносинах з нею. Вагітність і пологи можуть бути періодом інтенсивної перебудови ідентичності, що веде до роздумів про те, як виховувалася сама жінка. Старі моделі можуть бути повторно активовані, коли батьки розглядають відносини, які хочуть повторити або перетворити (Stern D., 1991).

При переході до материнства особистість жінки зміщується з особи дитини (залежно від її батьків) до особи матері (відповідальної за її власну дитину) (Stern D., 1991). Під час цієї зміни жінка спирається на свою історію ототожнення з власною матір'ю (або іншими фігурами матері / батька) (Fraiberg S., Adelson E. & Shapiro V., 1975). Ці ранні спогади про

догляд за ними зберігаються в підсвідомій пам'яті і часто не доступні через розповідь. Однак вони помітно впливають на розвиток і нашу здатність формувати відносини, і є механізмом, що лежить в основі передачі між поколіннями прив'язаності. У важливому дослідженні Р. Fonagy, Н. Steele та М. Steele (1991) виявили, що уявлення про прихильність матері, серед вагітних жінок, передбачили безпеку прихильності свого немовляти на 12 місяців у 75% випадків. Невирішені втрати або травми можуть передаватися немовлятам через ці специфічні схеми (Newman L., Sivaratnam C., & Komiti A., 2015).

Отже, уявлення про прив'язаність можна модифікувати за допомогою достатнього досвіду альтернативних стосунків, а вагітність та батьківство часто дають важливу можливість інтеграції нової інформації та змін у внутрішніх робочих моделях. Таким чином, психологи, які працюють в перинатальному періоді, можуть допомогти жінкам з цим переходом в кінцевому підсумку покращити стосунки системи «мати-дитина», а також виявити осіб, які мають труднощі у відносинах, і розпочати роботу щодо справжнього післяпологового втручання.

Шевченко О. Т.

ОСОБЛИВОСТІ САМООЦІНКИ МАЙБУТНІМИ МЕДИЧНИМИ СЕСТРАМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО РОБОТИ З ВАЖКИМИ СОМАТИЧНИМИ ХВОРИМИ

В умовах перманентних соціальних трансформацій посилюється вага психологічної готовності особистості до професійної діяльності. Особливого значення набуває дана готовність у медичних працівників, зокрема медичних сестер, як чинника ефективності лікувального процесу (Бондарчук О., Лимар Л., 2014).

Важливою складовою професійної діяльності медичних сестер є їх робота з важкими соматичними хворими, кількість яких в стресогенних умовах сьогодення є доволі великою

(Губський Ю., 2015; Яцків О., 2010). Натомість практика підготовки майбутніх медичних працівників свідчить про недостатній рівень розвитку їх психологічної готовності до такої діяльності (Варлакова Є., 2013; Павлюк Т., 2007 та ін.). Це актуалізує проблему дослідження відповідної готовності майбутніх медичних сестер і, зокрема, їх самооцінки власної готовності до роботи з важкими соматичними хворими, що й визначило мету нашої роботи.

Вивчення самооцінки психологічної готовності майбутніх медичних сестер до роботи з важкими соматичними хворими здійснювалося під час аналізу проблемних ситуацій професійної діяльності медичних сестер, методикою діагностики рефлексивності (Карпов А., 2015), а також за допомогою авторської анкети, в якій було передбачено відповіді респондентів на питання щодо самооцінки різних аспектів їх відповідної готовності, знання змісту такої готовності та умов її розвитку.

У дослідженні взяли участь 386 майбутніх медичних сестер з різних регіонів України. Опрацювання масиву емпіричних даних здійснювалася за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS (версія 17.0).

За результатами дослідження виявлено, що лише дещо більше половини респондентів указують на те, що вони готові (27,3%), або можуть розвинути до кінця навчання (32,8%) психологічну готовність до роботи з важкими соматичними хворими. Водночас, 18,2% досліджуваних майбутніх медичних сестер зазначають, що вони психологічно не готові до роботи з важкими соматичними хворими, а 21,7% висловлюють упевненість, що вони навчатимуться цьому вже на робочому місці.

Приблизно така ж тенденція виявлена щодо психологічної готовності майбутніх медичних сестер до роботи в хоспісі або роботи у відповідному відділенні після закінчення навчання: близько половини досліджуваних стверджують, що вони готові надавати допомогу в хоспісі (55,1%) або працювати у відповідному відділенні (51,9%) після завершення навчання. Близько п'ятої частини майбутніх медичних сестер впевнені, що вони хоч і не готові зараз але розвинути таку готовність у майбутньому (19,6% і 19,4% відповідно). Натомість 21,2%

респондентів не впевнені у власній готовності в даних аспектах своєї професійної діяльності через те, що мало знають про них (19,9% і 21,2% відповідно), або ж категорично відмовляються від них, оскільки дуже бояться смерті (5,4% і 7,5% відповідно).

При цьому лише половина досліджуваних (50,7%) має чітко виражене бажання працювати з важкими соматично хворими пацієнтами, розуміючи при цьому важливість відповідної психологічної підготовки. Решта респондентів або вірять, що таке бажання може з'явитися за вимогами роботи (21,8%), або сумніваються в цьому через недостатню обізнаність з особливостями такої роботи і готовність до неї (20,9%), або взагалі не мають такого бажання (6,6%).

Аналіз відповідей респондентів щодо психологічних бар'єрів і чинників, які утруднюють розвиток готовності до роботи з важкими хворими, дозволив виокремити декілька їх груп: а) емоційні («неготовність постійно бачити страждання» (16,6%), «розгубленість» (13,9%), «переживання негативних емоцій» (12,9%), «страх перед смертю» (11,1%), «страх перед новою ситуацією» (10,7%); б) когнітивні («невпевненість у власних знаннях» (13,0%) або ж «відсутність необхідних знань» (7,3%); в) операційні («відсутність відповідних навичок» (8,3%), умінь роботи в команді (2,2%); г) мотиваційні («відсутність бачення позитивної перспективи» (4,1%) тощо).

Що ж до чинників розвитку психологічної готовності до роботи з важкими соматичними хворими, в яких існує реальна загроза для життя, респонденти вказують насамперед самопідготовку (45,5%), психологічні тренінги (43,1%) і вивчення спеціальних предметів (40,1%). Вони також зазначають, що в цьому їм можуть допомогти викладачі (20,8%), батьки (10,5%) або ж інші особи (3,0%). Але яким чином має відбуватися така допомога, які психологічні тренінги слід пройти і які спеціальні предмети вивчити, практично не вказано.

Однією з причин такого стану речей є, на наш погляд, недостатній рівень рефлексивності досліджуваних медичних сестер, що не дозволяє їм повною мірою усвідомити сутність, чинники і шляхи розвитку відповідної готовності. Так, за допомогою методики А. Карпова встановлено, що лише 21,8%

досліджуваних характеризуються високим рівнем розвитку рефлексивності, вони здатні глибоко усвідомити, осмислити й проаналізувати події власного життя в усіх сферах, орієнтовані на те, щоб робити це постійно. Майже половині респондентів (47,0%) властивий середній рівень розвитку рефлексивності. Такі досліджувані в цілому можуть осмислити й проаналізувати події власного життя й професійної діяльності, але роблять це час від часу, не завжди глибоко занурюючись в осмислення проблем. Викликає тривогу той факт, що практично третина досліджуваних (31,2%) характеризуються низьким рівнем розвитку рефлексії, не здатні до самоаналізу особливостей своєї професійної діяльності, тих чинників і умов, які дозволяють розвинути психологічну готовність до роботи з важкими соматичним хворими.

Таким чином, виявлений за самооцінкою майбутніх медичних сестер недостатній рівень їх психологічної готовності до роботи з важкими соматичними хворими, зумовлює доцільність розвитку такої готовності у процесі спеціально організованого психологічного навчання.

Щотка О. П.

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЖІНКИ ТРЕТЬОГО ВІКУ: ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Третій вік є результатом продовження тривалості життя, активного та здорового стану літніх людей, а також соціально-економічних змін, які дозволяють рано виходити на пенсію (Price & Nesteruk, 2010). У розвинених країнах чоловіки та жінки неминуче приходять до такої пори життя, де вони стають вільними від зобов'язання працювати для виживання, звільняються від відповідальності за дітей, але водночас залишаються досить здоровими, щоб бути активними, а також надто молодими, щоб прийняти «відставку» від суспільства.

Думається, що правомірно говорити про «третій вік», як маргінальний період життя людини, який по суті своїй нагадує підлітковий вік. У ці періоди життя відбувається зміна

соціального статусу, здійснюються значущі вибори з точки зору майбутнього, що веде за собою переформатування ідентичності (Kroger, 2002).

Вибір щодо майбутнього людей третього віку може бути представлений такими альтернативами як: продовжити працювати далі; реалізуватися в тій сфері діяльності, якою не вдалось зайнятися раніше; започаткувати нове хобі, почати більш активно допомагати іншим людям; глибше інтегруватися до своєї родини та ін. У цей період перед дорослими відкриваються нові «рельєфи» життя, вони мають відкрити наявні соціальні та соціально-економічні простори, але разом з тим і обмеження, що накладаються нормами та соціальними очікуваннями щодо них.

Яким є покоління третього віку? До періоду «відставки» підійшло покоління тих, хто народився у 1960-ті роки, яке кардинально відрізняється від покоління 1940-1950-х років. Дитинство покоління 1960-х пов'язане з роками стабільності СРСР і відповідно зростанням благополуччя, соціальної захищеності, освіченості. Юність та молодість покоління визначена розпадом наддержави та знеціненням світоглядних орієнтирів. Це покоління пережило захоплення цінностями «самостійності», «гласності», «свободи» і навчилося жити в умовах хронічно нетурботливого середовища. Нарешті зняло «рожеві окуляри», опанувало кризу 1990-х і за нею інші, знайшовши джерела виживання у собі, а також через ризикові діяльності (підприємництво, бізнес) та постійне оновлення (робота з сучасними технологіями). Цього покоління торкнулися своєрідно інтерпретовані ідеї гендерної рівності, що виявилися у перевантаженні жінок. Важливим є те, що до третього віку це покоління приходить з вищим потенціалом активності, освіченості, стресостійкості та опори на свої сили. Всі названі процеси звісно торкнулися психології жінок і не могли не відбитися на ідентичності наприкінці їх дорослого життя.

Зважаючи на різну активність та соціальні установки щодо жінок та чоловіків, вони до третього віку приходять різними маршрутами (Moen, Spencer, 2010). Ми припускаємо, що життя людини внаслідок вікового маркування та гендерної стратифікації соціуму, набуває характеру «гендерної історії».

Аналіз зарубіжних та вітчизняних наукових джерел показує незначну розробленість проблеми розвитку особистості жінки в другій половині життя. Більшість психологічних досліджень відбивають і науково обґрунтовують стереотипний погляд на зміни «за перевалом», оскільки сфокусовані на негативних аспектах: стрес менопаузи, криза спустошеного гнізда, втрати привабливості та відставки.

Однак, варто зауважити на дві речі: перше, це зрушення у культурних уявленнях про другу половину життя людини, формування трансформаційного дискурсу старіння та старості; друге, це те, що реальний життєвий досвід жінки є набагато ширшим, ніж представлена у масовій культурі та науці тенденція.

На нашу думку, жіночий досвід може бути представлений як продукт культурного конструювання гендерно-вікової ідентичності. Так, на зміну традиційному конструкту старості оформляються більш позитивні значення віку за межами середньої дорослості і більш ліберальні коди поведінки (Muhlbauer, Chrisler, 2007). Ці нові дискурси є позитивним кроком у бік більш збалансованого уявлення про жінок «третього віку». Можна говорити про те, що новий ліберальний дискурс формує разом з тим і нову колективну ідентичність старості та може стати основою для конструювання особистістю нових конфігурацій гендерно-вікової ідентичності у «третьому віці».

Ми порівняли два дискурси, пов'язані із віком жінки у віртуальному Інтернет-просторі. Швидкий пошук у пошуковій системі Google (українська версія) за такими ключовими словами як «літня жінка» та «жінка третього віку», показав наступне. Ключові слова «літня жінка» на перших сторінках пропонують дискурси з провідною ідеєю «вмерла» та «вбили», іншими словами транслюють вразливість, незахищеність, небезпеку, відсутність перспективи для життя та розвитку жінок. А от ключові слова «жінка третього віку» створюють іншу реальність віку, яка нас порадувала, – це старість у радість (навчання в університеті, модні жіночі тренди, успішні жінки, які продовжують працювати, оздоровчі практики та ін.). Трансформаційний соціальний дискурс демонструє пульс

нового покоління та піднімає питання, пов'язані з різними актуальними сферами життя. Він може бути успішним для розвитку жінки, оскільки дозволяє помітити нові можливості та свободи.

Можемо зробити підсумок, що сучасні жінки підходять до віку під назвою «третій» з новим балансом «фемінності-маскулінності», але головне володіють потенціалом «робити» свій третій вік («*doing third age*») іншим способом. Спосіб відігравання свого віку жінкою є чутливим до індивідуальних відмінностей між жінками, до того, яку роль стать відіграє в їх житті, який вони мають доступ до соціальних ресурсів.

НАШІ АВТОРИ:

Андреева И. Н. – професор кафедри технології та методики викладання Полоцького державного університету, доктор психол. наук.

Андрієвська С. В. – доцент кафедри технології та методики викладання Полоцького державного університету, кандидат істор. наук.

Андрієвська Є. А. – студентка психолого-педагогічного факультету НУЧК імені Т. Г. Шевченка.

Astapchuk S. – старший викладач кафедри технології та методики викладання Полоцького державного університету.

Бабатіна С. І. – доцент кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету, кандидат психол. наук.

Бієнко Н. А. – старший викладач кафедри педагогіки та психології Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського.

Білоус О. В. – старший викладач кафедри біології НУЧК імені Т. Г. Шевченка.

Блинова О. Є. – завідувач кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету, доктор психол. наук.

Бондарчук О. І. – завідувач кафедри психології управління Центрального інституту післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти», доктор психол. наук.

Борець Ю. В. – доцент кафедри психології Академії Державної пенітенціарної служби, кандидат психол. наук.

Борун Е. Н. – завідувач кафедри фізичної культури та спорту Полоцького державного університету, кандидат істор. наук.

Боярищев М. П. – магістрант факультету психології та соціальної роботи Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Буковська О. О. – доцент кафедри екологічної психології та соціології НУЧК імені Т. Г. Шевченка, кандидат психол. наук.

Василець К. В. – аспірант лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Васюгинський В. О. – головний науковий співробітник лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, доктор психол. наук.

Вернік О. Л. – старший науковий співробітник лабораторії

екологічної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, кандидат психол. наук.

Вічалковська Н. К. – доцент кафедри педагогічної та вікової психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, кандидат психол. наук.

Вовчик-Блакитна О. О. – провідний науковий співробітник лабораторії екологічної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, кандидат психол. наук.

Воеводина С. А. – старший викладач кафедри технології та методики викладання Полоцького державного університету.

Волянюк Н. Ю. – завідувач кафедри психології і педагогіки Національного технічного університету «КПІ» імені Ігоря Сікорського, доктор психол. наук.

Ворнікова Л. К. – аспірантка кафедри диференціальної і спеціальної психології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Вторський С. І. – студент Херсонського державного університету.

Галян І. М. – професор кафедри практичної психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, доктор психол. наук.

Галян О. І. – професор кафедри практичної психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, доктор пед. наук.

Гапоненко Д. І. – доцент кафедри екологічної психології та соціології НУЧК імені Т. Г. Шевченка, кандидат істор. наук.

Гірченко О. Л. – доцент кафедри екологічної психології та соціології НУЧК імені Т. Г. Шевченка, кандидат психол. наук.

Нlukhava Т. – старший викладач кафедри комп'ютерних систем та мереж Полоцького державного університету.

Горішня К. І. – аспірантка лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Громова Г. М. – аспірантка лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Гуменюк Г. В. – старший науковий співробітник лабораторії вікової психофізіології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, кандидат психол. наук.

Гупаловська В. А. – доцент кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка, кандидат психол. наук.

Данильченко Т. В. – професор кафедри психології Академії Державної пенітенціарної служби, доктор психол. наук.

Дерев'янюк С. П. – доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології імені М. А. Скока НУЧК імені Т. Г. Шевченка, кандидат психол. наук.

Діброва В. А. – аспірантка лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Довгань Н. О. – старший науковий співробітник лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, кандидат психол. наук.

Довгяло Н. В. – завідувач кафедри технології та методики викладання Полоцького державного університету, кандидат істор. наук.

Дорошок Н. А. – старший викладач кафедри екологічної психології та соціології НУЧК імені Т. Г. Шевченка, кандидат істор. наук.

Дроздов О. Ю. – завідувач кафедри загальної, вікової та соціальної психології імені М. А. Скока НУЧК імені Т. Г. Шевченка, доктор психол. наук.

Дроздова М. А. – доцент кафедри екологічної психології та соціології НУЧК імені Т. Г. Шевченка, кандидат психол. наук.

Духневич В. М. – завідувач лабораторії політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, кандидат психол. наук.

Дяченко В. А. – доцент кафедри екологічної психології та соціології НУЧК імені Т. Г. Шевченка, кандидат психол. наук.

Жукова Т. Л. – старший викладач кафедри технології та методики викладання Полоцького державного університету.

Журов В. В. – доцент кафедри педагогіки та психології Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського, кандидат психол. наук.

Зарецька О. О. – провідний науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, кандидат філол. наук.

Іванашко О. Є. – доцент кафедри педагогічної та вікової психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, кандидат психол. наук.

Іванова Л. С. – доцент кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності Запорізького національного університету, кандидат філос. наук.

Казакова С. В. – старший викладач кафедри психології управління Центрального інституту післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти».

Каленчук В. О. – аспірант кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету.

Киричук В. О. – доцент кафедри психології управління Центрального інституту післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти», кандидат пед. наук.

Клюєва Г. В. – студентка соціально-психологічного факультету Херсонського державного університету.

Кондратенко О. Є. – студентка психолого-педагогічного факультету НУЧК імені Т. Г. Шевченка.

Кононенко Т. В. – професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького юридичного інституту МВС України, доктор філос. наук.

Кононов І. Ф. – завідувач кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ), доктор соціол. наук.

Корольчук А. А. – студент факультету психології та соціальної роботи Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Кочубейник О. М. – провідний науковий співробітник лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, доктор психол. наук.

Кравцова О. К. – аспірант кафедри психології управління Центрального інституту післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти».

Круглов К. О. – аспірант кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету.

Крупник Г. А. – аспірант кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету.

Крупник І. Р. – доцент кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету, кандидат психол. наук.

Кулаєва Т. В. – аспірант кафедри психології управління Центрального інституту післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти».

Лаптева Н. Л. – старший викладач кафедри правових дисциплін Херсонського інституту МАУП

Лісневська А. О. – доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології імені М. А. Скока НУ «ЧК» імені Т. Г. Шевченка, кандидат психол. наук.

Ложкін Г. В. – професор кафедри психології і педагогіки

Національного технічного університету «КПІ» імені Ігоря Сікорського, доктор психол. наук.

Ляховець Л. О. – доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології імені М. А. Скока НУЧК імені Т. Г. Шевченка, кандидат психол. наук.

Мірошніченко О. М. – начальник кафедри психології Академії Державної пенітенціарної служби, кандидат психол. наук.

Миненок Е. В. – старший викладач кафедри фізичної культури та спорту Полоцького державного університету.

Мойсієнко Ю. О. – студентка психолого-педагогічного факультету НУЧК імені Т. Г. Шевченка.

Молочко А. Я. – студентка психолого-педагогічного факультету НУЧК імені Т. Г. Шевченка.

Молчанова С. В. – студентка психолого-педагогічного факультету НУЧК імені Т. Г. Шевченка.

Москальов М. В. – доцент кафедри психології управління Центрального інституту післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти», кандидат психол. наук.

Мунасіпова-Мотяш І. А. – доцент кафедри екологічної психології та соціології НУЧК імені Т. Г. Шевченка, кандидат біол. наук.

Надьон В. П. – аспірант кафедри практичної психології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Настояща У. В. – старший викладач кафедри психології Академії Державної пенітенціарної служби.

Новік Д. А. – старший викладач кафедри педагогіки та психології Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського.

Новик О. В. – студентка психолого-педагогічного факультету НУЧК імені Т. Г. Шевченка.

Панченко В. О. – доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології імені М. А. Скока НУЧК імені Т. Г. Шевченка, кандидат психол. наук.

Панченко М. В. – студентка психолого-педагогічного факультету НУЧК імені Т. Г. Шевченка.

Панченко Т. С. – старший викладач кафедри загальної, вікової та соціальної психології імені М. А. Скока НУЧК імені Т. Г. Шевченка.

Повечера І. В. – доцент кафедри технологічної освіти та інформатики НУЧК імені Т. Г. Шевченка, кандидат пед. наук.

Позняк Т. М. – доцент кафедри загальної, вікової та соціальної

психології імені М. А. Скока НУЧК імені Т. Г. Шевченка, кандидат пед. наук.

Поліщук І. О. – студентка психолого-педагогічного факультету НУЧК імені Т. Г. Шевченка.

Правдюк К. О. – студентка психолого-педагогічного факультету НУЧК імені Т. Г. Шевченка.

Примак Ю. В. – доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології імені М. А. Скока НУЧК імені Т. Г. Шевченка, кандидат психол. наук.

Ревенко С. П. – провідний фахівець соціально-психологічної служби Херсонського державного університету.

Родіна Н. В. – завідувач кафедри диференціальної і спеціальної психології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, доктор психол. наук.

Рось Л. М. – доцент кафедри соціальної роботи та освітніх і педагогічних наук НУЧК імені Т. Г. Шевченка, кандидат психол. наук.

Самкова О. М. – старший викладач кафедри практичної психології Херсонського державного університету, кандидат психол. наук.

Сергієва Н. С. – студентка психолого-педагогічного факультету НУЧК імені Т. Г. Шевченка.

Скок А. Г. – декан психолого-педагогічного факультету НУЧК імені Т. Г. Шевченка, кандидат психол. наук.

Скрипко С. О. – викладач кафедри технологічної освіти та інформатики НУЧК імені Т. Г. Шевченка.

Суц А. В. – студентка гуманітарного факультету Полоцького державного університету.

Тепляков Н. Н. – доцент кафедри диференціальної і спеціальної психології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, доктор психол. наук.

Титаренко Т. М. – головний науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, член-кор. НАПН України, доктор психол. наук.

Ткаченко М. В. – студентка факультету соціології і права Національного технічного університету «КПІ» імені Ігоря Сікорського.

Фера С. В. – доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології імені М. А. Скока НУЧК імені Т. Г. Шевченка, кандидат психол. наук.

Фесенко А. В. – студентка психолого-педагогічного факультету НУЧК імені Т. Г. Шевченка.

Цілінко І. О. – доцент кафедри практичної психології Херсонського державного університету, кандидат психол. наук.

Цукур О. Г. – молодший науковий співробітник лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Чепурна Г. Л. – доцент кафедри організації соціально-психологічної допомоги населенню Чернігівського національного технологічного університету, кандидат психол. наук.

Чаїдзе А. О. – старший викладач кафедри практичної психології Херсонського державного університету, кандидат психол. наук.

Шебанова В. І. – професор кафедри практичної психології Херсонського державного університету, доктор психол. наук.

Шевченко О. Т. – проректор з навчально-методичної роботи Черкаської медичної академії.

Шлімакова І. І. – завідувач кафедри екологічної психології та соціології НУЧК імені Т. Г. Шевченка, кандидат психол. наук.

Шолох Г. П. – студентка психолого-педагогічного факультету НУЧК імені Т. Г. Шевченка.

Щербата В. Г. – доцент кафедри психології Академії Державної пенітенціарної служби, кандидат психол. наук.

Щотка О. П. – завідувач кафедри психології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кандидат психол. наук.

Ющенко І. М. – доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології імені М. А. Скока НУЧК імені Т. Г. Шевченка, кандидат психол. наук.

З М І С Т

Андрієвська С. В. Активизация личностного потенциала студентов при реализации проектного метода в рамках учебной дисциплины «Психология»	3
Андрієвська Є. А. Особливості уявлень мешканців Чернігова про ідеального політика	6
Бабатіна С. І. Особливості процесу самоактуалізації жінки у професії: загальний огляд питання	8
Білоус О. В. Розвиток творчого потенціалу майбутніх учителів природничих дисциплін засобами проектної технології	12
Блинова О. Є. Психологічні чинники трудової міграції українців	15
Бондарчук О. І. Психологічне благополуччя та позитивна організаційна поведінка персоналу освітніх організацій	18
Борець Ю. В., Щербата В. Г. Психологічні стани та ціннісно-смілова сфера особистості	20
Боярищев М. П. Анализ и перспективы исследования с помощью методики «Stimul-Test»	23
Буковська О. О. Психологічна реабілітація осіб, які переживають втрату	26
Василець К. В. Соціальні страхи в умовах нестабільного суспільства	29

Васюгинський В. О. Місце особистісних диспозицій у соціальному просторі атрибуцій провин	32
Вернік О. Л. Психологічний зміст ресурсів у життєдіяльності особистості	36
Вовчик-Блакитна О. О. Благополуччя особистості в громадському просторі сучасного міста	40
Воляннюк Н. Ю., Ложкін Г. В. Лідерський потенціал особистості	45
Ворнікова Л. К. Психологічне здоров'я жінок у період вікових змін	48
Галян І. М. Особистісний смисл як чинник прийняття рішення в ситуації невизначеності	51
Галян О. І. Індивідуальна освітня траєкторія як механізм розвитку суб'єктності майбутніх педагогів і психологів	54
Гапоненко Д. І. Особливості освітнього процесу в Національному університеті «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка за результатами опитування студентів	58
Гірченко О. Л., Шолох Г. П. Моральні детермінанти екосвідомості: совість і відповідальність	61
Hlukhava T., Astapchuk S. Entrepreneurial Skills Development via IT Tools	64
Горішня К. І. Вторинне професійне самовизначення учасників бойових дій: бути готовим до невизначеності	68

Громова Г. М. Актуальність психологічного дослідження інтолерантності особистості до невизначеності	72
Гуменюк Г. В. Саморозвиток та життєстійкість фахівця: постановка проблеми та можливість дослідження	76
Гупаловська В. А. Особливості сексуальних сценаріїв осіб з інвалідністю крізь призму адаптивності	80
Данильченко Т. В. Типи переживання особистісного благополуччя в українських і білоруських студентів	85
Дерев'яно С. П. Зв'язок між емоційною креативністю та мотивацією студентів-психологів	90
Дерев'яно С. П., Кондратенко О. Є. Роль емоційної креативності у професійній діяльності особистості	94
Діброва В. А. Взаємозв'язок базових переконань та ступені вираженості посттравматичного стресового розладу у внутрішніх мігрантів	97
Довгань Н. О. Конструювання дослідження конфліктів поколінь: соціокультурний аспект	101
Довгяло Н. В., Борун Е. Н., Миненок Е. В. Психологическая готовность будущих педагогов к инклюзивному образованию (на примере Полоцкого государственного университета)	104
Дорошок Н. А. Еволюція та сучасний стан соціології культури	109

Дроздов О. Ю. Прогностичні геополітичні уявлення у масовій свідомості вітчизняної молоді	113
Дроздова М. А. Особливості «негативної» креативності у студентів різного профілю навчання	117
Духневич В. М. Психологічна готовність громади до надзвичайних ситуацій	122
Дяченко В. А., Новик О. В. Особистісні особливості осіб, схильних до наркотичної залежності	126
Жукова Т. Л., Воеводина С. А. Системно-структурный подход как основа организации и осуществления преемственности воспитания школьников подросткового и раннего юношеского возраста	129
Журов В. В., Бієнко Н. А. Новітні підходи у вивченні саморегуляції психічних станів	133
Журов В. В., Новік Д. А. Психологічні особливості саморегуляції психічних станів	137
Зарецька О. О. «Кризовий» наратив як об'єкт аналізу з позицій психолого-герменевтичного підходу	140
Іванашко О. Є., Вічалковська Н. К. Психологічний супровід освіти протягом життя в умовах університету третього віку	145
Іванова Л. С. Особливості застосування медійних технологій у реалізації конструктивістського підходу до навчання	149

Казакова С. В. Програма розвитку психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг та її апробація в умовах післядипломної освіти	154
Каленчук В. О. Організаційна культура університету з погляду студентів	159
Киричук В. О. Моніторинг особистісного розвитку дітей шкільного віку засобами Інтернет-технологій в освітньому середовищі об'єднаних територіальних громад	162
Клюєва Г. В., Цілінко І. О. До проблеми бодіпозитива та бодішеймінгу у сучасних юнаків	167
Кононенко Т. В. Специфіка службового етикету працівників Національної поліції України	168
Кононов І. Ф. Соціально-психологічні дослідження в Харкові 1920-х років: особистість в суспільній системі	172
Корольчук А. А. Взаємозв'язок емоційного та фінансового благополуччя особистості	177
Кочубейник О. М. Виробництво аномії: основні сфери руйнації конвенцій	179
Кравцова О. К. До проблеми психологічного розвитку дитини в умовах військового конфлікту	184
Круглов К. О. Суспільні джерела соціального капіталу особистості	187

Крупник Г. А. Сучасна нуклеарна сім'я у контексті сіблінгової взаємодії	190
Крупник І. Р. Психологічні особливості сприймання особистістю професійної успішності на різних стадіях дорослості	194
Кулаєва Т. В. Копінг-стратегії особистості як чинник проживання стану самотності	198
Лаптева Н. Л. Самоефективність як психологічна умова задоволеності працею у різних професійних групах	202
Лісневська А. О. Ресурс соціальної підтримки в осіб раннього юнацького віку з різним відчуттям психологічної безпеки	205
Ляховець Л. О. Уявлення представників покоління Z про шлюбного партнера	210
Мірошниченко О. М., Настояща У. В. Стрес на робочому місці пенітенціарного персоналу	215
Мойсієнко Ю. О. Екологічний компонент дошкільної освіти як чинник формування екологічної свідомості дітей	219
Молочко А. Я. Бренд як спосіб самопрезентації користувачів соціальних мереж	223
Молчанова С. В. Особливості професійного стресу ІТ-фахівців	226
Москальов М. В. Коучинг як засіб успішного входження вчителів в освітню організацію	229

Мунасіпова-Мотяш І. А. Аксіологічний аспект екологічної свідомості старшокласників	233
Надьон В. П. Спільноти в умовах військового конфлікту	237
Панченко В. О., Позняк Т. М. Особливості конфліктної поведінки студентів	239
Панченко М. В. Сім'я в уявленнях представників покоління Z	242
Панченко Т. С., Ющенко І. М. Уявлення студентів про цінності вищої освіти	245
Правдюк К. О. Особливості роботи з сім'єю, яка має дитину з обмеженими можливостями, щодо її адаптації в соціумі	249
Поліщук І. О. Феномен обдарованості в контексті інклюзивного підходу: теоретичний аналіз	254
Примак Ю. В. Холістичність і дихотомічність дескрипторів в актуальному самоуявленні студентської молоді	258
Ревенко С. П. Психологічне здоров'я як показник адаптації до навчання студентської молоді у нових соціальних умовах	262
Родіна Н. В. Розвиток ідей системного моделювання психологічних феноменів	266
Рось Л. М. Особливості дитячої та підліткової тривожності	267

Самкова О. М., Цілінко І. О., Вторський С. І. Особливості саморегуляції поведінки військовослужбовців під час служби	270
Сергієва Н. С. Життєздатність людей з різною чутливістю до впливів: віковий аспект	274
Скок А. Г., Шлімакова І. І. Використання маніпулятивних технік в освітньому процесі	277
Скрипко С. О., Повечера І. В. Рефлексивний компонент готовності майбутніх учителів технологій до професійної діяльності	282
Суц А. В., Андреева И. Н. Различия в установках к сексу между белорусскими и украинскими студентами	285
Тепляков Н. Н. Обоснование психологического подхода к изучению суицидального поведения подростков в интернет-«группах смерти»	288
Титаренко Т. М. Ландшафти особистісних трансформацій в умовах воєнної травматизації	291
Ткаченко М. В. Виникнення неорасизму: соціально-історичні умови	295
Фера С. В. Образ батька як детермінанта розвитку уявлень про майбутнього шлюбного партнера у дівчат	299
Фесенко А. В. Взаємозв'язки між механізмами психологічного захисту, чутливістю до впливів та маніпулятивними діями у представників різних вікових груп	301

Цукур О. Г. Прогнозування соціального конфлікту: визначення критичних зон міжсуб'єктної взаємодії	304
Чепурна Г. Л. Наративні техніки корекції дезадаптивного перфекціонізму	307
Шебанова В. І., Чхайдзе А. О. Прив'язаність як комплексне новоутворення материнства	309
Шевченко О. Т. Особливості самооцінки майбутніми медичними сестрами психологічної готовності до роботи з важкими соматичними хворими	314
Щотка О. П. Ідентичність жінки третього віку: перспективи дослідження	317
Наші автори	321

Наукове електронне видання

**ДЕСЯТИ СІВЕРЯНСЬКІ
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИТАННЯ**

Матеріали Міжнародної наукової конференції
(29 листопада 2019 року, м. Чернігів)

Наукова редакція

О. Ю. Дроздов, І. І. Шлімакова

Літературна редакція

Л. О. Ляховець, А. О. Лісневська, М. А. Дроздова, С. В. Фера,
І. І. Шлімакова, О. Ю. Дроздов

Комп'ютерна верстка та макетування

О. Ю. Дроздов, О. В. Клімова